

Ulin
✓ 1258

1999

ՌՌԻՄԱՆԵԱՆՅՈՑ

Ն Ե Ր Կ Ա Ց Ն

Ե Ի

Ա Պ Ա Գ Ա Ց Ն

ՌՌԻՄԱՆԱՀԱՅՈՑ

ԵՔՐԿԱՅԵ

ԵՒ

ԱՊՐԱԳԱՅԵ

ԳՐԵՑ

ՊԵՏՐՈՍ ԲԱՀԱՆԱՅ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Ասուած գորութեանց՝ դարձ, նայեաց յերկնից եւ տես. այց արա ալգուս ալսմիկ. եւ դարման սար սմա, զոր սնկեաց այց եւ: Սաղմ. 40. 14.

Կ Ա Ղ Յ

ՏՊԻՐ. ՂԵԻՈՆԻ ԲԱՀԱՆԱՅ ՓԵՓԵԶԵԱՆ

1895

№ 212

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ՀՐԱՄԱՆԵՐԻ
Տ. Տ. ՄԿՐՏՁԻ Ա. ԽՐԻՄԵԱՆ
ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ԱՌԱՔԵԼԱՇՆՈՐՀ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

Ի ՊԵՏՐՈՒԹՅԱՆ Ա. ԵՐՈՒՍԱԿԵՄԻ
ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ
Տ. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ
Ս. ԱՐՔ-ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՎԵՀԵՊԵՏԵԱՆ

Ի ՊԵՏՐՈՒԹՅԱՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ
ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ
Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ
Ս. ԱՐՔ-ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԻՋՄԻՐԼԵԱՆ

ՀՅ. 1261

41258-60

ԿՈՆԳՐԱԿ
ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ
Տ. Տ. ՄԿՐՏՁԻ Ա.
ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

ՄԿՐՏՁԻ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ
ՔՐԻՍՏՈՍ, ԵՒ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ ԿԱՄՈՔԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՊԻՍ-
ԿՈՊՈՍՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ, ԾԱՅ-
ՐԱԿՈՅՆ ՊԵՏՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՉԳՈՒԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵՇԱՐ ԱԹՈՒ-
ՌՈՅ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ՍՐԲՈՅ
ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷՋՄԻՐՆԻ.

Բարեկրօն ՊԵՏՐՈՍ Քահանայի Մամիկոնեան, բարե-
ջան Հովուի Հայոց ԻՖուզան (Ռուսաստան) քաղաքի, հա-
րազատ որդւոյ Հայաստանեայց Ա. Եկեղեցւոյ ողջոյն եւ
օրհնութիւն:

Ընծերցաք զլոբանն ի Ձէնջ առ մեզ զգրաւոր երկ Ձեր ընդ վերնագրովս « ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅՈՅ ՆԵՐԿԱՅՆ եւ ԱՊԱԳՍՅՆ » յօժարութեամբ սրտի եւ գովեմք զժողովրդասէր եւ զգրական եռանդ Ձեր եւ յորդորեմք մի դադարեցուցանել զվտաւոր զբաղմունս Ձեր, զի օրինակատարաւեմք միայն եւեթ դժուարին է յայսմ հետէ հոգեւոր հովուի ունել զկարեւոր ազդեցութիւն ի վերայ քարոյական կենաց եւ պարագայից ժողովրդեան իւրոյ, որ է նպատակ ամենայն քահանայի: Ուստի այսու Հայրապետական կոնդակաւս օրհնելով զՁեզ եւ զգրաւոր ձեռնարկութիւն Ձեր եւ վերադարձուցեալ զձեռագիր օրինակ Ձեր ցՁեզ, թոյլ տամք ամէն ՚ի ըյս տպագրութեամբ ի հոգեւոր գրօսանս ընծերցողաց: Ընդ սմին գովեմք զգործունէութիւնս Ձեր յասպարիզի կրթութեան մանկանց եւ ժողովրդոց Հայոց ի զանազան քաղաքս. եւ զարդիս մաղթեմք Ձեզ զյառաջադիմութիւն ի միջի սիրեցեալ եւ տարագիր Հօտի Մօրոյ Հայոց Ռումանիոյ, զորոց զվիճակ կորստամերձ ասէք ի մեծ ցաւ սրտի մերոյ: Այս ուրեմն ականաստեա եղեալ վտանգաւոր վիճակի Հայոցդ, որչան առաւել եւս յաւերձն պարտիք Ձեր, գուն գործելով հոգալ Ձերովանն զհոգեւոր պէտս եւ զկարիս ժողովրդեանդ վասն ունեւոյ զբարեկարգ դպրոց ազգային երկուց սեռից, եւ հրահանգելոյ ի նմա զՀայագն մանկունս իլեզու մայրենի եւ իկրօն հայրենի, նմին նման եւ զբարեկարգ Եկեղեցի, որով վառ եւ բորբոք պահպանեցիք զԱստուածաշնորհական զգացմունս ժողովրդեանդ: Էւ զայս արարեալ նամարձակամայն կարասցիք ասել. անա ես եւ մանկունք իմ. եւ Երկնաւոր Հայրն ասենցուն, տեսեալ զամենայն վաստակս Ձեր, հարիւրա-

պատիկ վարձս հատուցէ աստ իկեանս եւ իհանդերձեւումն:

Ողջ լերուք եւ օրհնեալ ի Տեառնէ Մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի Մէնջ. Ամէն:

ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

Ի 18 Յունուարի 1894 ամի

եւ Ըստ Տումարիս ՌՅԻԳ.

Յ՝ Առարատեան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի

ի Վաղարշապատ

Համար 52

ԱԶԳ

ԵԿԵՂԵՑԻ

ԵՒ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ-ՉՔՏԱԿ ԳՐ

Կ. ՊՈԼԿՈՒ ԿՈՆՍՒԼԵ

B. BALENTZ
LIBRAIRE-ÉDITEUR

ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

ԱՍՏՈՒԱՇԱՐԵ ԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԵՀԱՓԱՌ ՏԷՐ

Ըռահմանաբնակ արեւակցացս կորսուաւերձ վիճակն խոր վէրքեր դրաւ սրտիս մէջ եւ անհունապէս ալելուծեց հոգիս, որով աչացս աղշոր արտօսարով եւ սրտս հոս արեան շիթերով գրեցի ներկայն եւ համարձակեցայ Չերդ Վեհափառութեան յղել ի տես:

Չերդ Ամենազատուութիւն ջարեհարձեցաւ Հայրապետական կոնդակաւ օրհնել զմեզ եւ շաշաւերել. արդ՛ մինչ ՚ի լոյս կ'ընծայեմ այս դուզնարեայ աշխատասիրութիւն, հարկ է արդեօք մտածել թէ՛ որն պարտիմ՝ ձօնել զայն:

Ո՞ւր նուիրել այս գիրք, որ կ'ստուերագծէ Բագրատունի ազնուատոհմ սերնդի անցեալ փառքն, որ կը պատկերացնէ Անցի գաղթականաց մնացորդներու այժմեայ տխրաբոյր վիճակն: Ո՞վ կարող է իւր Արծուի ա կամք հսկել եւ Արծուի թռերով գրկել զմեզ, ո՞վ կարող է իւր սրտէն հոգեցունց հառաչ, հոգիէն կենսատու ձայն, մտքէն լոյս հասցնել ամենուրեք, ո՞վ կրնայ գործ

վալի ձեռներով բաշատան դնել քոսացեալ վերքերու, եւ
 թէ ոչ Չերդ Ամենապատուութիւնն, Ամենայն Հայոց Աբ-
 հնազանծ Հայրապետ ազգանուէր Հայրիկն, ուստի եւ
 ինդրեմ խճարհաբար, բարեհաճեցէք Վեհափառ Տէր,
 ընդունիլ սոյն ՁՄՆՆ ի նշան որդիական խորին յարգա-
 նաց, զոր ուղերձէ Չերդ Ամենապատուութեան խորին
 ակնածանօք

ամենախոնարհ ծառայ
 Չերդ Վեհափառութեան
 եւ արուպ պաշտօնեայ Հայաստ. Ս. Եկեղեցւոյ
Պետրոս Քահանայ Մամիկոնեան

Առ

Վեհափառ ՄկրՏիՉ Ա. Խրիստեան Հայրիկ
 Սրբազան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց:

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Ի Ռումանիա մեր երկամեայ պաշտօնավարութեան
 միջոցին ուսումնասիրելով Ռումանահայոց կեանքն, վե-
 րահառու եղանք թէ՛ սոյն գաղթականութիւնն ժամանա-
 կին հետ բազում ինչ աւար սուած է իւր հաւատքէն
 եւ իւր զգացումներէն:

Այն ինչ Ռումանիա հաստատուած էինք, հազրւագիւտ
 բացառութիւններ կազմող մի քանի անձնաւորութեանց
 մտածումներէն պահ մի յոյսեր տածելու մխիթարու-
 թիւնն ունեցանք, տպաւորութիւն մը՝ որու ենթակայ կը
 կինի ամէն նորեկ կամ պատահական ուղեւոր՝ այլ գամ
 քան զգամ իրազէկ լինելով ընդհանրութեան վիճակին,
 բարուց եւ սովորութեանց, մանաւանդ առաջի աչաց ու-
 նենաւով Ռումանահայ նորահաս սերունդն գրեթէ ու-
 ծացեալ ՚ի սիրոյ Հայաստանեայց Աւաքելական Ս. Եկե-
 ղեցւոյ, յազգային լեզուէ, եւ զուրկ ազգայնութեան ըզ-
 գացումէ՝ կը գուշակեմք այժմէն իրաց անմխիթար ըն-
 թացքի վախճանն: Գաղթականութիւնն՝ ոչ իսկ այնքան
 հեռաւոր պարագայի մէջ՝ դատապարտեալ է ՚ի կորուստ-
 այս աղէտի նկատմամբ խոսիլ նորութիւն մը չ'է, սակայն
 նորութիւն մը պիտի լինի արդարեւ՝ երբ չարիքն դար-
 մանելու համար իրական գործունէութիւն մը տեսնուի:

Մենք ցաւօք սրտի նշմարելով ումանց Հայաստանեայց
 Աւաքելական Ս. Եկեղեցւոյ անկախ ոգւոյն, նորա աւան-
 դութեանց պահպանման մասին, ոմանց եւս ազգայնու-
 թեան նկատմամբ ունեցած անհոգութիւնն, անտարբե-

ըլծիւնն, յուզուելով խորապէս եւ դառնապէս, ջանալիբ եղանք գրքոյկի մը մէջ համառօտագիծ պատկերացնելու գաղթականութեան ներկայ ազգային վիճակը, եւ յայտնելով՝ թէ Լեզու եւ Եկեղեցի մեր տարաբախտ Ազգի գոյութեան սոյն կրկին նշանակը 'ի վտանգի են, առաջարկութիւններ կատարել՝ դարման բերելու ՌուսաՆաչնակ Հայ հասարակութեան կորստաբեր վիճակին:

Եթէ մեր տեղեկութիւնք, առաջարկութիւնք անլսելի մնան, գոնէ մեր խիղճն պիտի չ'տանջէ զմեզ, իսկ եթէ նորք մտքերն զբաղեցնելու հրապոյրն ունենան, եթէ Ռուսմանահայոց ապագայն գէթ այս անգամ հոգածութեան առարկայ դառնայ սոյն աննշան երկասիրութեամբ, կ'օրհնեմք Երկնաւոր Հօր կամքն. Դա ինքն թող լսէ մեր սրբտաշուղի աղօթներն եւ փրկէ զմեզ, առ Որ կ'աղաղակեմք աղերսանօք. «Ատուած զօրութեանց՝ դարձ, հայեաց յերկնից եւ տես. այց արա՛ այգւոյս այսմիկ. եւ շարման տար սմա, զոր տնկեաց աջ քո»:

Պ. Բ. Մ.

Ռուսմանիւ—Ֆօզշան.

ԲՆԱԿՈՒԹԻՒՆՔ

ԱՆԵՑԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆԱՅ

Ըստ պատմագրութեան, Անեցիք եւ շրջաքնակ ազգայինք՝ իւրեանց բնական քաղաքաց կործանումներէն հարկադրեալ՝ Ժ. դարու վերջին կէսին սկսան ցրուիլ դէպ 'ի հեռաւոր երկիրներ: Կալիցիոյ Գեմետը դքսի որդին Թէոդոր, մինչդեռ կը պատրաստուէր Լեհաց հետ պատերազմիլ եւ ինքզինքն բոլորովին անկախ հրատարակել, Հայկական քաջութիւնն լսած լինելով, իրեն օգնութեան կոչեց Անեցիներն, մասնաւոր հրովարտակախոստանալով նոցա շնորհել ամէն հանգստութիւն, պատիւ եւ այլն: Այսպէս Հայք Թէոդորայ խոստմնալից հրաւիրմանց վրայ յամի Տեառն 1064 մեծ բազմութեամբ գաղթեցին դէպ 'ի Լեհաստան եւ 'ի Մոլդովիա: Սակայն Անիէն եւ շրջակայքէն ամենէ մեծ գաղթն տեղի ունեցաւ Ժ.Բ. դարուն. ոմանք՝ Սիւ, Զուղայ եւ Վասպուրական, այլք՝ Աժտէրխանու կողմերն յԱխսարայ դիմեցին:

յԱխսարայ բնակող ազգայինք թափարաց հալածանքներէն ձանձրացած՝ հանգիստ կեանք մ'անցնելու նպատակաւ մեկնեցան անտի դէպ 'ի Խրիմ', եւ ճենովացոց թոյլտուութեամբ բնակեցան անոնց *Կաֆիա* այժմու Թէոդոսիա քաղաքն ու իւր շրջակայ գիւղօրէից մէջ:

Հայք 'ի Կաֆիա եւ շրջակայքն հիմնեցին գեղեցկա

կերտ եկեղեցիներ, սքանչելի քանդակներով զարդարուն: Այսպէս Անեցի բանուորներ, Տարտարապետներ, քանդակագործներ քաար հողի վրայ ալ շուտ ընդ փոյթ կանգնեցին իրենց համար պաշտաման վայրեր, հանգոյն անոնց որպէս ունէին իրենց Հայրենեաց մէջ. եւ այս ամէնն կատարեցին չ'անհետանալու, օտարաց հետ չ'միանալու եւ միանգամայն հինն նորոյն հետ կապելու համար:

Գրաւոր վկայութեանց համաձայն՝ ԺԳ. դարուն մինչեւ 100000 տուն եւ 1000 եկեղեցի կառուցած էին ՚ի Կաֆֆա եւ շրջակայքն, ինչպէս ունէին ԺԱ. դարուն իւրեանց Ծընընդավայրի Անույ մէջ, եւ որք 1369 ին երկրաշարժէ կործանեցան ըստ վկայութեան ժամանակագրաց: Սակայն գոզցես տարագրի, նշդեհի կեանքն, երկամի նշանաւ դըրջմուած է Հայու հակոյն վրայ եւ նորա մշտնջենաւոր բաժին ինկած է, այնպէս որ ճնտվացւոց իշխանութեան անկման պատճառաւ մինչդեռ վերստին թամարք տիրեցին Թէոդոսիոյ, սկսան մեծ հալածանքներ տեղացնել Հայոց դէմ, որք Քրիստոնէական Ս. Կրօնի սիրոյն շատ տառապանքներ կրեցին իրիմի խաներէն եւ բազում չարչարանաց ենթարկուեցան. բայց վերջապէս տեսնելով որ՝ ալ անհնար դարձած է իրենց խաղաղ եւ երջանիկ կեանք վարել անդ, թողին իւրեանց հարստութեանց մեծ մասն՝ թողին իւրեանց սրբավայրերն եւ ուխտավայրերն եւ ուղեւորեցան դէպ յԱրեւմուտք, մէկ մասն ՚ի Մոլտովիա, վալաքիա եւ Թրանսիլլանիա, միւս մասն Բոտովիա, Կալիցիա Լեհաստան:

Իրիմէն մեկնող Հայոց գաղթման մասին խօսելէ առաջ հարկ կը համարիմք յիշել թէ՝ յամի Տեառն 1772 ՚ի Կաֆֆա Հայք դեռ ունէին 24 եկեղեցիներ՝ որոցմէ հինգն Թէոդոսիոյ մաքսատան հրապարակին վրայ կը մնան, մին իբր եկեղեցի

Ռուսաց, միւսք իբր մեծերանոցք, որպէս եւ կան տակաւին չորս եկեղեցիներ Ս. Հրեշտակապետաց, Ս. Գէորգ, Ս. Աննայ, ուր կը գտնուի «*Հոյս Պարոն*» նահատակի գերեզմանն, եւ Ս. Սարգիս որ Գերապատիւ Հայր Ստեփանէի շանիքն 1888 ին վերանորոգուած է եւ ուր կը կատարուի ժամասացութիւն: Բարեշնորհ խորէն Ծ. Վ. Ստեփանէի (այժմ Եպիսկոպոս) իրիմու Ս. Խաչ վանքի մասին ունեցած հոգածութիւնքն մասնաւոր շնորհակալութեան արժանի են, իրիմու Հայոց գրութիւնք կը հաւաստեն եւ Դորին Գերապատուութեան գործերն (գրեալ *Ղրիմի Ս. Խաչի Վանք* ՚ի մէջ) կը վկայեն թէ Հայր Ստեփանէի վանահայրութեան միջոցին, գեղեցկադիր անտառի մէջ գեղատեսիլ վանքն՝ յոյժ շէնցած էր, ուխտաւորաց թիւն աւելցած եւ ըստ մատակարարութեան մէջ կը գտնուէր: Ս. Խաչ՝ ճնտվացւոց իշխանութեան ժամանակ Փրկչի 1338 թուին կառուցեալ է եւ 1751 ին (ըստ հայոց թուոյն ՌՄ.) վերանորոգեալ, այժմ տարեկան 7000 ըուբլի եկամուտ ունի:

Թէոդոսիոյ գաղթականութեան մէջ յիշատակութեան արժանի է *Հոյս Պարոն*, որ ուղղափառ հաւատոյ սիրովն նահատակուած է իբր պաշտպան Թէոդոսիոյ ազգայնոց: Նշանաւոր համդիսացած է նաեւ Աղա Ֆարութիւն Սպան դար խալիպեան որ՝ 1777 ին իրիմու Հայոց Դոր Կալիչեան փոխտէրուած ժամանակ Ռուսիոյ Կատարինէ Բկայարուհիէն Հայ գաղթականաց համար պարգեւագրեր ստացաւ: Նմանապէս յիշատակութեան արժանի են վերոյ յիշեալի ժառանգ Պողոս խալիպեանց եւ տրա որդին Իշխան Ֆարութիւն Պողոս խալիպեանց, ոյր առատածեռն նպաստիւքը հիմնարկուեցան Ս. Ֆարութիւն Եկեղեցին, խալիպեան տպարանն ուր կը տպագրուէր «Մասեաց Ա.

ղանի»ն, եւ խաչիպեան Ուսումնարանն որ ազգին բաւական նշանաւոր անձնաւորութիւններ ընծայեց, եւ որու աշակերտեցան նաեւ հանգուցեալ բարեյիշատակ Յովնէվի Մուրատեանց (եղբայր Ամն. Մեքիսեդէկ Մուրատեանց Սրբազան Արքեպիսկոպոսի), Բարխուդարեան, Սպանդարեան, Քալանթարեան եւ այլք:

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ

Uusro--Հունգարիա գաղթող Հայկազանց վրայ

Մնչպէս տեսանք Հայք առաջին անգամ Լեհաստան անցան Թէոդոր դքսի հրաւիրմամբ: Երբն նախ ՚ի Գիով բնակեցան եւ հոն շինեցին եկեղեցի. ապա ցրուելով շքը ջակայներն ալ իւրեանց աշխատութեամբ հետզհետէ օրհրացան բարեկեցիկ վիճակաց, այնպէս որ Հայկազունք քանի իրենց բնակայրի մէջ Պարսիկներէ եւ Թամարներէ տառապանաց ենթարկուեցան, քանի նեղուեցան ու թշուառացան՝ դիմեցին դէպ ՚ի Լեհաստան եւ ՚ի Մուստո—Վալարիա, ուրանօր իւրեանց ազգակիցք երկրագործութեան եւ վաճառականութեան մէջ հսկայաքայլ կը յառաջադիմէին: Ըստ Զահկեցւոյն գաղթականաց թիւն մինչեւ 40000 տան բարձրացած էր, գրեթէ ամէնքն ալ հարուստ, ամէնքն ալ հուշակաւոր: Արդարեւ մեր նպատակն Լեհաստանի գաղթականութեան անցելոյն պատմութիւնն գրել չ'է, մենք անոնց մնացորդներու, այժմ ՚ի Աւստրո—Հունգարիա եւ մասնաւորաբար ՚ի Ռումանիա գտնուողներու ներկայ վիճակն պիտի պատկերացնեմք, այսու

հանդերձ աւելորդ չ'եմք համարիր հին գաղթականաց մասին մի քանի համառօտ տեղեկութիւններ, ՚ի գիր աւնրով նոցա եկեղեցական վարչապետներու, նոցա կառուցած եկեղեցիներու գէթ մեծ մասին — որոցմէ շատերն այժմ մեզ համար գրեթէ գոյութիւն չ'ունին — անուանքն. յիշատակելով նաեւ անցողակի իմն գաղթականութեան ՚ի նմին ժամանակի անցուցած երջանիկ կեանքն, ներկայ ազգային ընկերական քայքայման հետ առաջի աչաց ունենալու համար:

Ինչպէս յայտնի է, գաղթող Անեցիք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Տշմարիտ զաւակներ լինելով, եւ յօտարութեան իսկ հաստատ պահելով իրենց նահապետական բարեպաշտութիւնն ու ջերմեռանդութիւնն, անհնար էր որ հոգեւոր հովիւներէ զուրկ մնային. Ուստի 1364 ին Արք—Եպիսկոպոսութիւն հաստատեցին ՚ի Լէմպերկ (Իէվով) ուր մինչեւ 1626 Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Եպիսկոպոսունք՝ Թուով 11, ամօռ ունեցան, իսկ 1630 էն սկսեալ՝ յաջորդաբար Հայ—Կաթողիկ Եպիսկոպոսներ հովուեցին, որպէս եւ այժմ Հայր Իսահակ Իսահակովիչ կը հոգայ իւր փոքրիկ հօտի հոգեւոր պետքերն:

1365—1626 Հայ Եպիսկոպոսունք էին. Հայոց արքայական գերդաստանէ Յովհաննէս, ապա յաջորդաբար Գրիգոր Մեծ, Գաբրիէլ, Խաչատուր, Գալուստ, Ստեփաննոս, Գրիգոր, Պարսաւ, Կարապետ եւ Մեսրոպ:

Մեսրոպ Արք—Եպիսկոպոսի վախճանմամբ բաւական ժամանակ ամօռն թափուր մնալէ զկնի 1630 ին Նիկոլ Թորոսեվիչ արեղայն հակառակ քահանայից եւ Ժողովրդեան կամաց՝ տեղւոյն Հանկատար վանքի մէջ գրեթէ գաղտնաբար Եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Մելքիսեթ Կաթողիկոսէն եւ բռնութեամբ նստաւ իլլովի առաջնորդական ամօռը:

219
279

Նիկոլ եկեղեցւոյ պաշտօնեայ դարձեր էր, կրօնաւորի սքեմն հագեր էր պատուոյ եւ մեծութեանց տիրանալու համար, եւ որովհետեւ իւր փառասիրական տենչանաց շրուակը Լատինականութեան մէջ կրնար գտնել՝ յարեցաւ կաթողիկոսութեան. եւ բծացնելով խիղճն, Յիսուսեան կրօնաւորաց օգնութեամբ սարսափելի հալածանքներ հանեց Լեհաքնակ Հայ ժողովրդեան դէմ՝ զանոնք կրօնափոխ դարձնելու համար: Նիկոլի անունն սեւ տառերով քանդակուած է Պատմութեան էջերու մէջ, զի գրեթէ Նա եղաւ գաղթականութեան անհետացման գլխաւոր պատճառն:

Նիկոլէ վերջ ի վովի Հայ—կաթողիկե Եպիսկոպոսունք են հետեւեալք. Վարդան Յովնանեան, Յովհաննէս Տոպիա Աւելուստինովիչ, Յակոբ Աւելուստինովիչ, Յակոբ Թոււմանովիչ, Յովհաննէս Սիւննովիչ, Կայետանոս Վարդերեսեւիչ, Սամուէլ Ստեփանովիչ, Գրիգոր Սիւննովիչ, Գրիգոր Բոմաշկան եւ ինչպէս 'ի վերեւ յիշեցինք այժմ Հռովմայ Եկեղեցւոյն ներկայացուցիչ եպիսկոպան է վեր. Իսահակ Իսահակովիչ, որ 1824 ին ծնած է 1848 ին ձեռնադրուած 1882 էն 'ի վեր ալ ի վովի Եպիսկոպոսն է: Որպէս լած եմք ի վովի ներկայ ժողովրդապետն ո՛չ մի այն հայերէն չ'գիտէ, այլ եւ իր առաջնորդութեան ըսկրզնաւորութենէ 'ի վեր երբէք ազգայնութեան նկատմամբ մտածած չ'է. անշուշտ համոզուած լինելով որ Աւստրո—Հունգարիոյ հայութեան ազգային ծագումն յիշեցնել՝ այլեւս անպէտ եւ անօգուտ մի բան պիտի լինի:

Ի վովի եպիսկոպոսութիւնն որ երբեմն, երբ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հարազատ զաւակներ էին առաջնորդք, յոյժ մեծ հռչակ ունէր, եւ նոյն իսկ Ռուսմանիոյ Հայ ժողովրդեան եկեղեցական գործերն կարգադրելու

իրաւասութիւնն՝ այսօր միայն երեք վիճակներ ունի, այսինքն.

- Վիճակ Ի վովի (Լեւակերկ)
- » Գուլթերի (Գուլթի)
- » Ստանիսլաւի (Ստանիսլաւօքօլ)

Յիշեալ վիճակաց պատկանող քաղաքաց (*) մէջ Հայ—կաթողիկէ գրեթէ 10 եկեղեցիներ ունին:

Ա Ն Ո Ր Ա Ն Ք

ԱՒՍՏՐՈ—ՀՈՒՆԳԱՐԻՈՅ ԳՍՂԱՔԱՅ ՄԷՋ ՄԵՐԱԶՆԷԻՅ ԿԱՌՈՒՅՑԱԾ Ս. ԵԿԵՂԵՑՆԱՅ

- Ի Լ Վ Ո Վ, յսնուն Ս. Աստուածածնի
- « « Ս. Խաչի
- « « Ս. Յակովբ Մծբնայ հյրպոի
- « « Ս. Աննայի

յիլով՝ Հայք 1183 ին շինեցին նախ փայտաշէն եկեղեցի եւ ապա քարաշէն, այլ ըստ վեր. Հայր Մ. Բժշկեանցի Հայկազունք 1183 էն առաջ եւս անդ ունեցած են եկեղեցի: Թէեւ վերն յիշեցինք ի վովի Արքեպիսկոպոսութիւնն, սակայն հարկ է աստ յաւելուլ թէ Եպիսկոպոսարանի հետ վզգայինք ունէին նաեւ Կուսաստան, եւ Մենաստան՝ կղերականաց յատուկ, որ ցարդ կանգուն կը մնան: Կուսաստանի կից կը գտնուի մի աղջկանց վարժարան. այս կը թարանն ժամանակաւ մեծ

(*) Իլվով, Ստանիսլաւ, Գուլթի, Հոսոսենքա, Մենային, Գիսմինից, Չէնովից և մի բանի գիւղեր:

հուշակ ունէր, եւ մեծ նշանակութիւն մեզ համար, քան զի Հայ աղջկունք անդ կը դաստիարակուէին եւ կը կրթութեան իբրեւ Մսեցի գաղթականաց սերունդներ, իսկ այժմ Հայ աշակերտուհիք յոյժ ցանցաւ թիւ մը կազմեն սնդ եւ մանաւանդ Հայերէնի ուսման նշոյլն իսկ չ'կայ, ոչ որ կարեւորութիւն կ'տայ այդ լեզուի:

Օրիորդաց վարժարանի Տեսչուհին է ակզարդ Կայեւ տանոս Սարգիսովիչ, Կուսաստանի Սքբատուհին, 1845-էն 'ի վեր կը պաշտօնավարէ՝ եւ ո՛չ միայն տեղացւոց համակրանքն շահած է այլ եւ ուղեւորներու, վանքն այցելողներու վրայ ալ յոյժ լաւ տպաւորութիւն թողած է իւր ազգասիրական ներշնչումներով կամ լաւ եւս է ըսել՝ հայերէն խօսելովն: Աստ 'ի դէպ է յիշել. յԱւստրո—հունգարիա հայ կաթոլիկ կղերականք գրեթէ ամէնքն ալ իրենց մայրենի լեզուն չ'գիտեն, թէ եւ հայերէն կը կատարեն եկեղեցական արարողութիւնքն:

յիւլով բաց 'ի Կուսաստանէ կայ նաեւ մի «Որբանոց» եւ մի «Հայկական դրամատուն»: Որբանոցն 1865 ին հիմնուած է ծախիւք եւ արդեամբ տեղացի մի հայ վաճառականի որդւոյն Բժիշկ Թորոսեանի՝ ոյր անուամբ մինչեւ ցայժմ կը մ'նայ այդ հաստատութիւն: Հայ—կաթոլիկ աղքատ մանկուոյն կրթութեան յատկացեալ տոյն վարժարան թէ եւ ցարդ կանոնաւորապէս կը շարունակուի եւ Հայ չքաւոր տղայոց մտային սնունդ կը ջամբէ՝ բայց ցաւ է ասել թէ հայերէնն վարժարանի ծրագրին մէջ իսկ չ'կայ:

Քալով Հայիսկան Դրամատուն՝ շատոնց հիմնուած մի հաստատութիւն է, հին գաղթականք հաստատած են զայն իւրեանց ազգակցաց 'ի հարկին օգնելու, շնչին տուկոսով գրամ հայթայթելու, փոխատուութիւն կատարելու

համար: Այժմ դրամատունն որ աւելի քան 600,000 ֆրանք դրամագլուխ ունի՝ համագգային դարձած է եւ ամէն որ պատանդ դնելով կարող է միայն 2 տոկոս վճարել եւ դրամ փոխ առնել:

ՍՏԱՆԻՍԼԱԻ յանուն Ս. Աստուածածնի

Սոյն քաղաքի մէջ Հայք ԺԶ. դարու վերջին կէսին միայն եկեղեցի ունեցած են, քաղաքն եւս ԺԶ. դարուն հիմնուած է եւ մերազնեայք Ռումանիայէն եւ Մանախտանէն անդ փոխադրուած են:

ՊԷՐԷԺԱՆ յանուն Ս. Աստուածածնի

ԳԻՍՄԻՆԻՑ « «

ԼԻՍՅԱ « «

ՉԱՄՈՍՅԱ « «

ԼՈՒՊԼԻՆ « «

ԳՈՒԹԻ յանուն Ս. Աստուածածնի

Հայք 1715 ին Ղեհաց Օգոստոս Գ. Թագաւորին հրաւիրմամբ Ռումանիայէն եւ այլ մերձակայ երկիրներէ գաղթած են 'ի Գուլթի ուր 1756 ին հիմնած են եկեղեցի: Սոյն քաղաքի մէջ Հայք իւրեանց վաճառականութեամբ նշանաւոր հանդիսացած էին, անդ գտնուած են յիշատակագրեր որոց մէջ տեսնուած է թէ՛ 'ի Գուլթի Հայ Թագաւորական սերունդներէ երեւելի անձնաւորութիւններ կային երբեմն. այսօր ալ 'ի Գուլթի կը գտնուին Հայեր ոյք չ'են մոռացած իւրեանց ծագումն, կան ոմանք որ պարծանօք կը յիշեն իւրեանց նախնիքն, հայերէն կը խօսին: Գոնէ այսչափն ալ միխիթարութիւն մ'է, քանի չ'կան աշխատողներ ջան 'ի գործ դնելու, գէթ կաթոլիկ Հայրութիւնն կանգուն պահելու համար:

ՄՆԵԱԳԻՆ	յանուն Ս. Աստուածածնի
ՀՈՌՕՏԻՆՔԱ	« «
ԵԱԶԻՈՎՅԱ	« Հանկատար Ս. Ածածնի..
ԼՈՒՅԿԱ	« Ս. Աստուածածնի
ՉՈՒՄՆՉԱ	« «
ՄՈՅԻՈՎ	« Անարատ Յղութեան Սբ. Աստուածածնի
ՌԱՇԳՕՎ	« «

Ռաշքովի հայկազունք Յովսէփ Լիւսովիւքի Լեւ իշխանէն 1751 ին հրովարտականք ստացած են ինդրանօքն իլվովի Սրբեպիսկոպոս Յակոբ Աւկուտինովիչի կողմէն Ռաշքով ուղարկեալ Օգսէնտիոս վարդապետի, որ՝ Լեւ հաստանի միւս քաղաքաց մէջ Հայոց ունեցած դատաւարական եւ այլ օրինաց ու կանոնաց համաձայն ինք եւս մի կանոնագիր պատրաստած է, գծելով եւ ցոյց տալով ժողովրդեան եւ պաշտօնէից պարտքերն ու իրաւունքներն, հաստատելով կտակի, նշանախօսութեան, հարսանեաց եւ ժառանգական ինդրոց համար օրէնքներ, ինչպէս նաեւ սահմանած է այլեւայլ եկամուտի աղբիւրներ Ս. եկեղեցեաց եւ պաշտօնակատարաց համար: Սակայն այս ամէնուն մէջ նշանակութեան արժանի է ստորեւ գրեալ մի յօդուածն որ կ'ապացուցանէ թէ եկեղեցականք որքան մեծ ազդեցութիւն ունէին երբեմն, եւ մասնաւոր թէ ժողովուրդն հաւատք ունէր, եւ հաւատքին մէջ յոյժ մեծ պատկառանք:

« Է. Սահման

Առ հասարակ ամենեցունց:

Եւ ով որ սուրբ Զատկուծեան չորս շաբթէնք մէջ չի խոստովանի կամ սրբութիւն չառնու Ռաշքովայ քահանու մօտ՝ քանադրանք նորա կիհասնի, եւ Յուրում պի-

տայ քահանու դատաստանի մօտ, եւ երկամի մէջ ժամին դրանք ապաշխարանք քաշէ. . . »:

ՊԱԼԿԱ	յանուն Ս. Աստուածածնի
ԳՐԻԳՈՐԻՊՈԼԻՍ	« Ս. Լուսաւորչի
«	« Ս. Խաչի
«	« Ս. Կասարինայ

Սոյն քաղաքի Հայ բնակիչք երբեմն 900 տան կը հասնէին. 1799 ին Ռուսիոյ Պօղոս Ա. կայսրն հրովարտակաւ արքունական հարկերէ եւ այլ տուրքերէ ազատ թողած էր զայնս, ոյք վայելելով դեռ պէս պէս առանձնաշորհումներ՝ մեծամեծ հարստութեանց, փայլուն վիճակաց տիրացան:

ԿԱՄԵՆԻՅ (Պողոս'կ)	յանուն Ս. Լուսաւորչի
«	յանուն Ս. Նիկողայոսի
«	« Աւետման Ս. Ածածնի.
«	« Ս. Աստուածածնի (*)

Կամենից Պողոսկի մէջ եւս կային 900 տունք Հայոց, ունէին առանձին եպիսկոպոս, եպիսկոպոսարան, վարժարան, գրատուն: Ունէին եկեղեցական արծամեղէն եւ ոսկեղէն անօթներ, ոսկեհուռ, մարգարիտներով շինուած թանկագին սպասք, որք իւրեանց Ս. ուխտավայրից հետ օտարաց սեպհականութիւն դարձած են, ինչպէս որ Ռուսաց ձեռքն է ԺԳ. դարուն Հայ մեծատուն Սինան Խոտ-

(*) Հետաքրքրաշարժ է տեսնել եկեղեցիք ընդհանրապէս Ս. Աստուածածնայ անունն նուիրեալ. կ'ըսուի թէ հետախտի եւ այլ փորձանաց ժամանակ, Ս. Աստուածածնայ պատկերաց հրաշիւր ուրեք ուրեք գաղթական Հայք զերծ մնացեր են պատուհաններէ:

լուբանի (ըստ մի յիշատակագրի Սինանի եւ Խուժուլ պէյի) կառուցած եւ ապա Հրիհոր Զատկի եւ կողակցին Բանի Ազիզքոյի ծախիւք բոլորովին վերանորոգած յանուն Ս. Նիկողայոս Սքանչեւագործի եկեղեցին, որու յարակից Ս. Աստուածածին յեկեղեցոյ կը գտնուի ց'այժմ Մելքիսէթ կաթողիկոսի—որ ընդդէմ ժողովրդեան կամաց Նիկոլ Թորոսեվիչն իլլովի եպիսկոպոս ձեռնադրեց— գերեզմանն, ինչպէս նաեւ պատկերն՝ կաթողիկոսական զգեստներով քանդակեալ:

ՍՈՒԶՈՎԱ՝ Երբեմն 'ի Սուչովա կային 700 տունք Հայոց եւ ունէին բազում եկեղեցիներ ու վանքեր, այլ այժմ հազիւ 45—50 տուն կը մնան: Ունին երկու եկեղեցի, մին յանուն Ս. Խաչի որ փայտաշէն լինելով Փրկչի 1521 թուին իշխան Հանգոյ անձնական ծախիւքն քարաշէն կառուցանել տուած է: Ս. Խաչի քարաշէն զանգաւ կատունն ալ յամի Տեառն 1619 ին շինեալ է ծախիւքն երեսփոխան Պինեամայի: Միւս եկեղեցին Ս. Սիմէօն՝ կը կարծուի Ժ. Դարու վերջերն կառուցուած լինիլ, զի իւր գերեզմանատան մէջ գտնուած է 1618 թուականն կրող տապանաքար մը: Երկոքին Ս. Եկեղեցիք ունին իբր հատուածներ կարուած՝ խանութ, տուն, գինետուն, ոյք վարձու տրուած են, եւ որոց հոգածուածինն յանձնեալ է ժողովրդեան կողմանէ ընտրեալ եւ հինգ անդամէ բաղկացեալ Ս. Եկեղեցեաց հոգաբարձութեան, որու Նախագահն է Վսեմ. Ասպետ Վարդերէս Կարապետ Ֆօն Բրունգուլ, ոյք կը կարգադրեն գաղթականութեան ներքին ազգային գործերն:

Սուչովայի ազգայնոց մէջ իւրեանց ազգասիրութեամբ նշանաւոր են. Վսեմաշուք Տեարք Ասպետ Վարդերէս Կա-

րապետի Ֆօն Բրունգուլ, Ազն. Միքայէլ Ֆօն Բրունգուլ, Ազն. Աստուածատուր Ֆօն Բրունգուլ, Մեծայարգ Տեարք Գրիգոր Վ. Կըրնա, Գրիգոր Կըրնա, Գաբրիէլ Կըրնա, Յովհաննէս Աքսէնտ Պօթուշան, Գէորգ Իագոպովիչ, Մահտեսեան ընտանիք, Ազնուաշուք Պարոն Գաբրի, եւ դեռ մի քանի Պարոններ որոց անուանքն դժբաղդաբար չեմք յիշեր:

'ի Սուչովա կայ Ս. Սիմէօնի նուիրեալ արծամապատ հին Աւետարան մը ընդարձակ յիշատակարանաւ, որմէ կը տեսնուի թէ՛ Ս. Աւետարանն օտարաց ձեռք անցած է երբեմն եւ հին գաղթականք ջանադիր եղած են ետ առնուլ զայն: Հայոցս (ընդհանուր հայութեան կ'ակնարկեմք) այժմու կրօնասիրական, տոհմասիրական թոյլ զգացմանց քով՝ պէտք է միանգամ մտաբերել, երեւակայել նախնեաց կրօնասիրութիւնն, անպայման քարել պաշտութիւնն, աւանդաց եւ աւանդութեանց պահպանման մասին նոցա ունեցած անսահման նախանձախընդրութիւնն: Ս. Աւետարանի յիշատակարանէն կ'երեւի մօտ երկուք ուկէս դար առաջ գրուած լինելն. «Յորժամ գրեցաւ Սբ. աւետարանս էր թիւ հայկազան տումարի ՌՂԸ (1649) գրեցաւ յերկիրս Պուղտանաց 'ի քաղաքս Սէշով ընդ հովանեաւ Սբն. Սիմէօնի. հայրապետութեան Տուն. տր. Փիլիպպոսի» եւայլն: Անտարակոյս այս Աղբակեցի Փիլիպպոս կաթողիկոսն է որ 1633 ին Կաթողիկոս ընտրուեցաւ եւ իւր 'ի Տաճկաստան գտնուած ժամանակ կարգաւոյժ Նիկոլ Թորոսեվիչի ներումն շնորհեց: Փիլիպպոս կաթողիկոս Նիկոլի ժողովրդեան պատճառած տառապանաց վրայ առ իլլովցիս Կոնդակ յղած է որ երբեմն տ'անուած է իլլովի դատաստանագրոց մէջ եւ որմէ բացորոշ կ'երեւի թէ՛ Փիլիպպոս կաթողի-

կոս ուրիշ *հոգեհոր* իշխանութեանց հետ մտերմական յարաբերութիւն չ'է ունեցած, Նիկոլի մասին եւ այլն ուրիշ կզերականաց բնաւ չ'է դիմած:

Ի Սուշովա կան նաեւ երկու վանք, Ս. Յգսէնտ եւ Ս. Սասուածածին Հաճկատար (հաճոյակատար, խնդրակատար): Առաջինն քաղաքին հարաւային կողմն է, մէկ քառորդ ժամ հեռաւորութիւն ունի, կառուցուած է արդէամբ եւ ծախիւք վարդան Յակոբշայի, ոյր գերեզմանաքարին վրայ քանդակեալ է. «Սատ հանգչի Յակոբշայ շինող տաճարիս թվին Հայոց Ռ. որ կը համապատասխանէ Փրկչի 1551 թուին: Երկրորդն Ս. Հաճկատար, քաղաքին արեւելեան կողմն է, մէկ ժամ հեռաւորութիւն ունի: Ըստ ներկայ գաղթականաց ասուածան Տրական Տոնովագ ընտանեաց ծախիւք շինուած է 1512ին: Սոյն թուականն կը տեսնուի եւ եկեղեցոյ հարաւային դրոն վերայ. սակայն այդ ըստ մեզ հաւանական է եւ անվիճելի ճշմարտութիւն մը թէ՛ եկեղեցոյ նորոգման թուականն է, քանզի շէնքն հին է եւ Սուշովայի գաղթականութիւնն հին լինելով անշուշտ Ժ.Գ. դարուն ունէր իրեն յատուկ ուխտավայր, եկեղեցի եւ այլն: Ս. Հաճկատար երբեմն Ռուսմանիոյ *Մոռաստատոր* Ս. *Կարապետն* (*) է եղած. Ռուսմանացք միշտ ուխտի կ'երթային անդ, մանաւանդ վարդավառին եւ Ս. Անայի տօնին: Այժմ ի հեռուստ եկող ուխտաւորներ խիստ սակաւածիւ են, սակայն Սուշովացիք Նոր Կիւրակէին, վարդավառին, Սասուածածնայ վերավոխման ամէն տարի քաղաքէն թա-

(*) Ռուսմանացք ասկէ 40--50 տարի սուտ իսկ՝ մինչեւ Ս. Կարապետ ուխտի կ'երթային:

փորով կ'երթան վանք, ինչպէս նաեւ ըստ վաղեմի սովորութեան Ս. Յովակիմամ—Անայի օրն մեծ հանդէս կը կատարեն: Ի Ս. Հաճկատար կայ *Կենաց Փայտի* մատուցք: Վերոգրեալ երկու վանքերն ունին 5000 Ֆլորին հասոյթ բերող արտեր: Կ'ըսուի թէ Սուշովայի Ազգային արկղի եւ եկեղեցոյ եկամուտն 6—7000 Ֆլորինի կը համարուի կը ծախսուի եկեղեցոյ եւ վարժարանի համար:

Որովհետեւ ասսու նպատակ ունիմք Սուշովայի հայ հօտի եւ հովուութեան մասին ի գիր առնուլ մեր խորհրդածութիւնքն՝ նախ կը յայտնեմք թէ՛ որքան որ Սուշովաքնակ Հայոց թիւն 50 տնէն աւելի չ'է՛ սակայն, Զէնուովից, Բըարուց, Հոմօր, Իլիշէշդ, Գօսմընա, Սուլգա քաղաքաց մէջ եւս 35 տուն հայեր կան, ինչպէս նաեւ շրջակայ 15 գիւղերու մէջ 40 տուն, որոց հոգեւոր մատակարարութիւնն Սուշովայի հովուութեան յանձնուած է: Հարկ է յիշատակել նաեւ թէ՛ մերձակայ Հոմօր գիւղաքաղաքի մէջ Ս. Գէորգ անուամբ փոքր եկեղեցի մը կայ 1855ին կառուցեալ եւ օծեալ. նմանապէս յանուն Ս. Նիկողայոսի մատուռ մը ի Նեկուշդիմա գիւղ կառուցեալ 1862ին:

* * *

Սուշովացիք իբրեւ Անեցի գաղթականաց հարազատ զաւակներ մերթ ընդ մերթ ձայն բարձրացնելով կը փափաքին իրենց մէջ առնել այնպիսի մի հեղինակութիւն, այնպիսի մի հոգեւոր ձայն՝ որ կարող լինի ժողովրդեան վարկն բարձրացնել յաչս օտարաց, կարող հանդիսանայ ժողովուրդն սերտ կապերով յողել իւր եկեղեցոյ եւ ազգութեան, եւ ազգայնութեան գաղափարն միշտ վառ պահել հայ սրտերու մէջ: Գծքաղաքար մինչ այն կէտ երջ մեր տեղեկագրութիւնն մամլոյ յանձնուած է Սու-

չովացին չ'է կրցած յագուրդ տալ իւր փափաքանաց՝
 Թէեւ տարիէ մ'ի վեր բանիբուն եկեղեցական մը կը
 փնտռէ: Նկատելով որ Սուչովացիք կարող եւ ներ-
 կուռ հմտութիւն ունեցող քահանայ մը կամ վարդապետ
 մը կը փնտռեն՝ մենք յարմար կը դատեմք աստ պարզել
 Թէ այլ է քահանայութեան պաշտօնն կամ աւելի լաւ,
 ըսենք այլ է քահանայագործութիւնն, այլ է եպիսկոպո-
 սական կամ վարդապետական պաշտօնն: Քանի որ Սու-
 չովաքնակ հասարակութիւնն տրամադիր է երկու քահա-
 նայ պահել՝ ըստ որում բնակիչք այնքան ստուար թիւ
 մը չ'են կազմեր, աւելի յարմար է միայն մ'ի քահանայ
 ունենալ եւ միեւնոյն ժամանակ մի բանիբուն եւ գոր-
 ծունեայ վարդապետ կամ եպիսկոպոս: Թէ ինչո՞ւ այս
 նախընտրութիւն, կարող վարդապետ մը կամ եպիսկո-
 պոսը ի՞նչ օգուտներ պիտի ընծայէ. անա՛ մեր մըտա-
 ծումներն:

Ա. Վարդապետ մի կամ եպիսկոպոս մի ոչք քահա-
 նայէ մ'աւելի ազդեցութիւն ունին հասարակութեան
 վրայ, ոչք աւելի համակրանք եւ յարգ կը վայելն ժո-
 ղովորդէն՝ յորդորներով պիտի կարենան մէկ կողմ թո-
 ղուլ տալ օտարամուտ սովորոյթներ, պիտի պահել տան
 Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անկախ ոգին եւ սովորու-
 թիւններն:

Բ. Վարդապետն կամ եպիսկոպոսն քահանայագոր-
 ծելէ աւելի՝ պաշտօն պիտի ունենայ եթէ ոչ ամէն շա-
 բաթ, գէթ ամիսն երկու երեք անգամ քարոզներ խօսիլ,
 ժողովորդեան կրօնասիրական, եկեղեցասիրական, ազգա-
 սիրական զգացումներն զարթուցանել եւ հրահրել:

Գ. Տարակոյս չ'կայ որ վարդապետն կամ եպիսկո-
 պոսն որ պարապոյ շատ ժամեր պիտի ունենայ, երբ

տեսնէ Թէ 'ի Սուչովա ազգայինք չորս դասակարգեր ու-
 նեցող նախակրթական երկսեռ վարժարանի մը համար
 բաւական ծախք կ'ընեն, այլ՝ ազգային մանկտին խիստ
 աննշան գաղափար մը կ'ստանայ իւր մայրենի լեզուի
 վրայ, ինքն իբրեւ պատասխանատու իւր խղճի առջեւ,
 ամէն ջանք 'ի գործ պիտի դնէ կրթարանի վիճակն բար-
 ւոքել եւ Թերեւս նկրտի իսկ նորա երկրորդական վար-
 ժարանի մը դիրքն ընծայել:

Գ. Արդարեւ խիստ նպատակայարմար մի ձեռնարկ
 պիտի լինի եթէ Սուչովայի վանքերու եկամուտներով
 եւ այլ տուրքերով անդ հաստատուի տիրող Պետութեան
 կրթական օրինաց համաձայն՝ երկրորդական կամ բարձ-
 րագոյն կրթութիւն տուող մի վարժարան, ուր ազգային
 մանկտին պիտի դաստիարակուի եւ կրթուի դարուս
 կրթական ոգւոյ պահանջմանց համաձայն, միեւնոյն ժա-
 մանակ հմտանալով մայրենի լեզուի, ծանօթանալով Հայ-
 աստանեայց եկեղեցւոյ պատմութեան եւ նախնեաց քա-
 ջագործութեանց: Այսպիսի պարագայի մը շատ հաւա-
 նական է որ Ռումանահայ կարող, հարուստ եւ ազգա-
 սէր անձինք եւս իւրեանց զաւակներն խրկեն այդ օրի-
 նակ մի ազգային կեդրոնական ուսումնարան, (եթէ
 այդպիսի մի հիմնարկութիւն չ'հաստատուի 'ի Ռումա-
 մանիս) ուր՝ ուսանողք պիտի սովորին Հայերէն, Գեր-
 մաներէն, Ռումաներէն եւ այլն:

Ըստ մեզ անա՛ այս կերպ գործունէութեամբ մի յե-
 ղաշրջում տեղի կ'ունենայ գաղթականութեան կենաց մէջ,
 մի տարօրինակ ոգեւորութիւն յառաջ կուգայ, որով եւ
 Սուչովաքնակ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատկանող
 հօտն, ինչպէս նաեւ բովանդակ Աւստրո-Հունգարիոյ
 մէջ բնակող մերայինք կը զօդուին անքակտելի կապե-

րով ազգային մարմնոյն եւ անկէ անբաժան կը մնան. միեւնոյն ժամանակ այս օրինակ գործունէութեամբ մեծ դեր մը կը կատարեն Սուչովացիք եւ իրենց հովին գաղթականութեան վերաշինութեան Ս. գործին մէջ:

ԵՂԻՍԱՐԷԹՈՒՊՈՒԽԻՍ	յանուն Ս. Երրորդութեան
«	« « Եղիսաբէթի
«	« « Յովհաննու

Բարեյիշատկ Ռափայէլ Ղարամեան այս քաղաքի դպրոցի հայազն ուսանողաց կրթութեան 'ի պէտս գործածուելու համար 15,000 ֆիօրին կտակած է, կը կարծուի թէ այդ դրամն ալ օտարք իւրացուցած ըլլան եւ կամ ըստ հանոյից կը գործածուի:

ՇՍՄՈՒՇԱՎԱՐ կամ ԿԷՌԻՍ	յանուն Ս. Երրորդութեան
«	« « Սողոմոնի

Շամուշավարի մէջ եւս կային երբեմն մինչեւ 1000 տունք հայոց, քաղաքն *Արսկնորոյի* ալ կը կոչուի, քանզի Հայք 1703 ին շինեցին Շամուշ գետակի մօտ, 1711 ին այլեւայլ ազատութիւններ ստացան եւ հսկայաքայլ յառաջ դիմեցին, բազմացան. այլ ափոստ, ո՛ր եւ այն բազմամիւ Հայք. իրենց ազգայնութեան դաւանութեան հետ կորուսին նաեւ իրենց լեզուն եւ ազգայնութիւնն: Այսօր եթէ կան մաս մը Հայեր կամ լաւ եւս է ըսել կարգ մը ազնիւ եւ սրտոտ ազգայինք ոյք իրենց եկեղեցոյ հարազատ գաւակներ են, ոյք սուրբ ներշնչումներ կը կրեն իրենց

հոգւոց մէջ՝ ցաւօք կ'ըսեմք թէ եթէ անմիջական դարմաններ, մեծ խնամք եւ հոգածութիւն ցոյց չ'տրուի ազգային հոգեւոր իշխանութեանց կողմանէ, նոցա Հայ մնալու ջանքերն եւս ապարդիւն կը դառնան. քանզի իրենց ապրած միջնորդի մէջ քաղաքակրթական մեծ հոսանք մը ինքնին այլոց հետ կը ձուլէ զայնս:

Բաց 'ի վերոյիշեալ քաղաքներէ 'ի Չեռնովից կրկին եկեղեցիներ, 'ի Սէրատ, Օռքէյ, Խօթուն, Ճուրճով, Սիբվիչ, Տէվա, Օտէրիէյա, Նայայ եւ դեռ մի քանի ուրիշ քաղաքաց մէջ եւս ունէինք բազում ազգակիցներ, եկեղեցիներ եւայն:

Որպէս ասկէ առաջ յիշեցինք, վերոյգրեալ քաղաքաց մէջ մեր ազգակցաց ունեցած եկեղեցիներու անուանքն յիշատակելով՝ եւ մի քանի հակիրճ ծանօթութիւններ տալով՝ նպատակ ունեցած եմք մատնանիշ ընել, թէ որքան արեւակիցներ, ինչքան հարստութիւն 'ի կորուստ մատնուած են: Ըստ վկայութեան ժամանակագրաց, գաղթող Հայք տակաւին բազում սրբավայրեր ալ կառուցած են ոյք՝ երբէք 'ի գիր առնուած չ'են, զի տեղեկագրութիւններէ շատ առաջ օտարաց ձեռքն անցեր էին:

Նշանակութեան արժանի է յիշել թէ Անեցի ազնուատոհմ սերունդք թէեւ հեռի իրենց ծննդավայրէն, այլ իւրեանց գտնուած միջավայրի մէջ բուն սիրով յարած Լուսաւորչաց Լոյս հաւատքին, Քրիստոնէական անմասն կրօնին, ամուր կը պահէին ամէն ինչ որ իրենց սրտին եւ արեան աւանդած էին քարեպաշտօն նախնիք: Նիկոլ եպիսկոպոսի նիւթասիրական ձգտումներն եղան որ տըխուր եւ վարակիչ սպիներ թողին ազգային մարմնոյն

մէջ, որ ստիպել տուին մերայնոց յարիչ պապականու-
թեան, յորում իսպառ յուրաստ եկան Հայուծենէ, աշ-
խարհաքաղաքացիներ դարձան, այլոց հետ ձուլուեցան:

Ո՞ր են այժմ այն սուրբ զգացմամբ զեղուն, այն տոհ-
միկ ազգակիցք՝ ոյք ազնուականութեան տիտղոսով եւ
իրական մեծագործութեամբք օտար ազգաց ակնածանքն
եւ համակրանքն կը վայելէին, եւ ոչ միայն իւրեանք կը
վարէին իրենց ամէն տեսակ գործերն, այլ եւ ուրեք ու-
րեք իրաւունք կը վայելէին տեղացի օտարազգի բնակչաց
դատերն ու գործերն ալ կարգադրել: Ո՞ր են այն գաղ-
թականք որոնցմէ իւրաքանչիւրն անհատական ծախիւք
եկեղեցիներ կը կանգնէր. ո՞ր այն մեծանուն հայերն, կա-
մենիցի, իլլովի, Ռաշքովի, Մոյլովի, Գրիգորիպօլոյ մե-
ծատուններն ոյք՝ իրենց վարչային պաշտօններով, վաճա-
ռականական ընդարձակ գործերով, ազգին վարկն կը
բարձրացնէին: Ո՞ր են այդ ազգակիցք, ո՞ր անոնց եկե-
ղեցիքն, վարժարանքն, գրատուններն, ո՞ր թանկագին
հնուածիւնք նոցա, որոց մէն մի մասունքն էին անգին ա-
ւանդք, աստանդական յիշատակարանք հայրենեաց: Ինչ
որ կը տեսնուի հիմայ յԱւստրո—Հունգարիա Գուծիի
մէջ կան մաս մը կամոլիկ Հայեր, որոնք իրենց ծագու-
մըն կը յիշեն եւ մայրենի լեզուն կը խօսին տեղական ա-
ղաւաղեալ բարբառով, ՚ի վարշաւիա, ՚ի Կեռլա եւ դեռ
մի քանի ուրիշ քաղաքաց մէջ եւս կը գտնուին մաս մը
կամոլիկ եւ մաս մ՝ ալ լուսաւորչական հայեր որոնք սա-
կայն կարելի է այժմէն բոլորովին օտարացեալ սեպել,
նոքա օտարաց համար կ'ապրին, գիրենք ինամող, իրենց
հոգեւոր պէտքերն հոգացող հայ կամոլիկ կղերականք
իսկ անտեղեակ իրենց մայրենի լեզուի, ոչ մի օգուտ չ'ու-
նին ազգայնութեան փճացման դէմ թումբ կանգնելու

համար: Եթէ այդ գաղթականութեանց մէջ կան մի քա-
նի ազգասէր անծինք, նոքա եւս հակառակ իւրեանց ջան-
քերու՝ չ'են կարող չարիքն խափանել, քանզի անկարելի
է այլ եւս: Արդ կարելի է եզրակացնել եւ ակներեւ կը
տեսնուի թէ՝ քիչ շատ ազգայնութեան զգացում կրող,
հայութեան անուամբ ապրող գաղթականութիւնն՝ յԱւստ-
րո—Հունգարիա, միայն Սուշովարնակ Հայաստանեայց Ա-
ռաքեալական Ս. Եկեղեցոյ զաւակունք են, ոյք ոչ միայն
հաստատ կապուած կը մնան իրենց Ս. Եկեղեցոյ՝ այլ եւ
քիչ շատ հայերէն գիտեն, հայերէն կը խօսին եւ ազ-
գային զգացումներ կը տածեն: Բոստոլիոյ Հայերու մնա-
ցորդք Լեհական ապստամբութեան սուծիւ յարմար ա-
ռիթ գտած են եւ փափաքեր են մ'այր ենի եկեղեցոյ
ծոցն դառնալ՝ (պապականութենէ) ուր՝ անշուշտ իրենց
ազգային գոյութիւնն եւս մէկ աստիճան ապահովեալ
պիտի լինէր. բայց կ'ըսուի թէ՝ Քիշնէփ Եղիազար Եպիս-
կոպոսի անհոգութեամբ էր որ նոցա առաջարկութիւնն
ուշադրութեան առարկայ չ'դարձաւ, որով այդ վերջին
Հայկական սերունդք եւս յանձնեցինք այլոց:

Ինչպէս ուրիշներ խորհած են, մեք եւս յարմար կը
գտնեմք որ Աւստրո—Հունգարաբնակ կամոլիկ Հայու-
ծիւնն փոխանակ իլլովի Եպիսկոպոսութեան հսկողու-
թեան տակ դրուելու, եթէ վիէննայի կամ վենետիկի
Մխիթարեան Ս. Հարց ինամոց յանձուի՝ բոլորովին մի
տարբեր երեւոյթ կ'ստանայ գաղթականութիւնն: Մնու-
րանալի է որ Մխիթարեանք իրենց կրօնի հետ չ'են դե-
դեւիր նաեւ ազգայնութեան ոգի շնչել, եւ եթէ նոցա
իրաւասութեան տակ դրուի Աւստրո—Հունգարիոյ կա-
մոլիկ գաղթականութիւնն, մեր ունեցած օգուտն ու շա-
հր սա կը լինի որ՝ Հայութեան մէկ փոքրիկ մասն ալ

բոլորովին մեզմէ անշատուած տեսնելու, քայլ մ'աւելի մեզ մօտեցած կը գտնեմք:

Լեհաստանի գաղթականութեան տխուր վիճակն հազարէ կերպով պատկերացնելէ զկնի, կուզեմք այժմէն իսկ աստանօր յիշել թէ արդեօք ի՞նչ վիճակ ունի զարդիս եւ ի՞նչ կացութեան պիտի ենթարկուի ապագային այն հայութիւնն որ այսօր 'ի Ռումանիա կը գտնուի: Ռումանաստանայ գաղթականութիւնն (*) թէեւ իւր ծոցն կը կրէ բարեպաշտ, տոհմասէր անմնաւորութիւններ, կրօնի սիրով վառուած բազում անհատներ, ոյք՝ 'ի սրտէ կը ցանկան ու կ'աշխատին կանգուն պահել կրօնն եւ Ազգութիւնն, սակայն դժբաղդաբար հանգամանքներն այնպիսի վիճակի մ'ենթարկած են հասարակութիւնն որ՝ անհնար է չ'կասկածիլ թէ՛ այս ընթացքով պիտի գայ նաեւ այն սեւ ժամանակն յորում ազգութիւնն աստանօր զոհուի, դատապարտուի յանկուսն անյարիր . . . բնականաբար Հայ եկեղեցին եւս յայնժամ չ'ունենայ իւր գոյութիւնն 'ի Ռումանիա: Այս չարաշուք հաւանականութեան պիտի համոզուի ամէն ընթերցող երբ 'ի ստորեւ կարդայ մեր գրածներն Ռումանահայոց կրօնական, ազգային եւ այլ վիճակաց վրայ ոյք ապագային համար ո՛րեւէ յոյս ներշնչելէ շատ հեռի են:

Այս մասին քանիցս առիթ ունեցած եմք խօսիլ իւր ազգասիրութեամբ եւ հմտութեամբ հանրածանօթ, եւ Ռումանիոյ մէջ գործօն դեր մը կատարող Ազնուաշուք

(*) Պէտք է գիտնալ թէ այժմու Ռումանաբնակ Հայք ամբողջովին Անեցի գաղթականաց մնացորդն չ'են: Դարուս սկիզբներն եւս շատեր թուրքիայէն գաղթած են այս կողմերն:

Տիար Ֆերիաթ Ս. Ֆերիաթեանի հետ, միշտ երկուստեք համոզուած լինելով որ՝ մինչդեռ յոյժ մեծ է քաղաքս կըրթական հոսանքն, յոյժ մեծ ալ աշխատութիւն պէտք է դիմադրելու համար:

Քանի որ գաղթականութեանց վրայ կը խօսինք, չ'եմք ուզեր լուռ մնալ Պուլկարիոյ գաղթականութեան մասին: Չ'գիտեմ՝ արդեօք կարելի է պարծիլ թէ նոքա յոյսեր կուտան մեզ, սակայն սա Յշմարիտ է որ 'ի Պուլկարիա քիչ թէ շատ ոգեւորութիւն կայ, հոն սրտերն կրօնի, եւ կեղեցւոյ եւ ազգութեան համար կը բաբախեն. հոն կը դերն իւր ձայնն ունի, ժողովուրդն կ'ունկնդրէ նմա. հոն ծերք եւ երիտասարդք, կանայք եւ աղջկունք ալ պիտի ըսեմ, 'ի միասին կ'աշխատին կրօնն եւ ազգութիւնն կանգուն պահելու. մանաւանդ սա ալ անվիճելի Յշմարտութիւն մ'է թէ՛ մի քանի տարիներէ 'ի վեր մի քանի քաղաքաց երիտասարդութիւնն ոգի 'ի բոլին կ'աշխատի վարժարանաց՝ եւ այլ պէս պէս միջոցներով, մայրենի լեզուին զարկ տալ եւ ծաւալել զայն ժողովրդեան ամէն խաւերու մէջ: Դժբաղդաբար հակառակ երիտասարդութեան այսօրինակ ճգանց, կրթական ծրագրեր հզօր ազդեցութեամբ աննշան տեղ մը կուտան մայրենի լեզուին, պարտաւորեցնելով ուսողութիւնքս Պուլկարերէն լեզուաւ աւանդել (*) Հայ վարժարանաց մէջ ալ, ըստ

(*) Թուրքիաբնակ ժողովուրդը անտարակոյս յոյժ երախտապարտ են սա Օսմանեան Պետութիւնն որ ազատութիւն շնորհած է ամէն ազգաց իրենց ուզած եղանակաւ ուսանիլ իւրեանց մայրենի լեզուն. այսպէս Օգոստափառ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Խանի, Թուրքիոյ այժմեան Վեհապետին կրթասիրական զգացմանց շնորհիւ՝ 'ի մէջ միլիոնաւոր հպատակաց, հպատակ Հայ հաւատարիմ Ազգն ալ ազատ թողուած է դարուս կրթական ոգւոյ պահանջմանց համաձայն վարել իւր վարժարաններն:

տրամադրուածեան Պուլկարիոյ դպրոցական օրինաց 10րդ յօդուածի որ 'ի Պուլկարիա գանուող ոչ—Պուլկար Բըրիտոնեայ ժողովրդոց դպրոցներու կը վերաբերի: Այս սեղմումներու քով՝ անհնար է չ'տրտմիլ, մտածելով տնտեսագիտական եւ պատմական օրինաց վրայ եւս, ոյք կ'ապացուցանեն թէ՛ ազգ մը, հասարակութիւն մը, իրենց ցեղակից բազմամարդ կեդրոններէ գաղթելով այլուր, միշտ օտար, հզօր քաղաքակրթութեանց զոհ կ'երթայ:

Յոյժ յարմարադէպ է այստեղ ձաղկել Գաւառացոց այժմու գաղթելու սովորոյթն: Ի՞նչպէս չ'սրտմտիլ, ինչպէս չ'յուզուիլ, խորհելով որ մինչդեռ այնպիսի մեծ, հզօր գաղթականութիւնք, որոնք Խրիմ, Լեհաստան, Հնդկաստան եւ այլուր, մասնաւոր պարգեւագրովք ազգի ազգի առանձնաշնորհմանց, փառաց եւ հարստութեանց տիրացած լինելով իսկ՝ անյայտացան, անհետացան. ի՞նչ պիտի լինի այնպիսեաց սպազայն ոյք՝ յաճախ նիւթական միջոցներէ զուրկ, ընդհանրապէս անուս, անզարգացեալ (բացառութիւններ կան) անձինք են, եւ կը դիմեն գունդագունդ օտար աշխարհներ, Ամերիկա կամ այլուր, հեռաւոր քաղաքներ, աստ անդ քաղդ վընտուելու: Տեղը չէ՞ դատապարտելով դատապարտել այդպիսեաց շահասիրական միտումներն, որմէ վարակեալ թողով իրենց ծննդավայրն, այն յիշատակներով լի վայրերն ուր ապրեցան եւ մեռան նախնիք: Ս. Կրօնի վեհօգի պաշտպաններն, Ազգութեան ախոյեաններն, թողով իրենց արգաւանդ հողերն ու դաշտերը որ այնքան հաստեաքեր կրնան լինիլ մանաւանդ ներկային մէջ երբ երկրագործական դրամատուններ ալ կերպ կերպ դիւրութիւններ կ'ընծայեն՝ կ'երթան թափառական շրջիլ

այսը, անդը: Շատ փափաքելի էր եւ խիստ օգտակար ձեռնարկ մը պիտի լինի եթէ հայ մեծատուններ, հայ դրամատէրներ ոյք նոյն իսկ մեծամեծ գումարներ ազգային հիմնարկութեանց նուիրելու կարողութիւնն ունին, գէթ 'ի մի հաւաքուելով՝ մի մեծ ոյժ՝ մի շահագործական Ընկերութիւն կազմէին, հիմնելով *Երկրագործական Դրամատուն* մը հայ երկրագործաց, հայ ճաւառացոյն համար: Այսպիսի մի հիմնարկութիւն ոչ միայն անգութ վաշխառուներու լուծէն կ'ազատէ հայ տարաբաղդ գաւառացին, ոչ միայն անմիւր ընտանեաց երջանկութիւն կը պատճառէ, այլեւ պանդխտութեան առաջն առնլու գըլխաւորագոյն միջոցն կը դառնայ, ա՛յն սոսկալի պանդխտութեան ոյք՝ Ազգի տուած վնասներն մի առ մի թուել հարկ չ'եմք համարիր, զի ամէնուս ծանօթ է. միայն սա կ'ըսենք թէ պանդխտող գաւառացիներու մեծ մասն իւրեանց տունն եւ տեղն անօգնական, երեսի վրայ թողով կը մեկնին դէպ 'ի հեռաւոր երկիրներ, եւ օտար երկրաց մէջ բողբոլիին կը մոռանան իւրեանց ընտանիք եւ գաւակունք (մեր խօսքն անոնց չ'է ոյք անմիջական պատճառներէ հարկադրեալ, ստիպեալ՝ կը թողուն իրենց հայրենիքն, եւ յօտարութեան չ'են մոռանար իրենց պարագայքն) ազգ եւ ազգական, եւ օր մը չ'է օր մը իրենց գաղթած երկրի ժողովրդեան հետ պիտի ձուլուին վերջնականապէս: Այս սոսկալի կորուստներն պիտի կազմեն անշուշտ Ազգի շահն ու օգուտը:

Վ Ի Ճ Ա Կ

ՌՌԻՄԱՆԱՀԱՅ ԳԵՂԹԱԿԱՆԱՅ

Ինչպէս տեսանք Անեցիք ժ. դարու երրորդ քառորդէն սկսան գաղթել դէպ 'ի Լեհաստան. տարագրոգներէ ոմանք Յանապարհին իսկ կանկ առին 'ի Մոլդովիա եւ չ'կամեցան աւելի առաջ երթալ, որով առաջին անգամն լինելով մի հայ գաղթականութիւն հաստատուեցաւ Ուլան—Պուղտանաց երկրին մէջ: Պատմութիւնն ցոյց կուտայ թէ՛ 1500 ին թ. Թաթարիստանէն փախող, Խրիմէն գաղթող, ինչպէս նաեւ 1606 ին Շահաբասի հալածանքներէն խոյս տուող Հայերէ շատերն՝ 'ի Մոլդով—Վալաքիա հաստատուեցան. զի իւրեանց ազգակիցք արդէն անդ քաւական ստուար թուով գաղութ մը կազմեր էին եւ անդորր ու երջանիկ կեանք կը վարէին:

Ռուսիայ տարեգրութեանց մէջ կը տեսնուի թէ՛ 1418 ին Ալեքսանտր Ալեքսարարի մականուանեալ Վոյվոտայի իշխանութեան օրով՝ 3000 եւ քստ ոմանց 4000 տուն հայեր Ռումանիա եկած են եւ տեղաւորուած Սուչովա. Հօմին, Պօթուշան, Տօրոնոյ, Եաշ, Վասլույ, Կալաց քաղաքներու մէջ, ուրանօր Հայք քստ Պրաշովի եւ Սիպինի քաղաքապետական հին արձանագրութեանց՝ կ'ապրէին իբրեւ գործունեայ, խաղաղասէր անձինք, առեւտրով կ'ըբաղէին եւ իւրեանց վաճառականական յարաբերութիւնք կը կատարէին 'ի Թրանսիլվանիա բնակող իրենց ազգակցաց հետ,

Եղած են Ռումէն պատմագիրներ որ Հայոց 'ի Ռումանիա գաղթելն ժ. դարէն կը հաշուեն, եւ տարակոյս յայտնած են թէ Հայերն ժ. դարու մէջ 'ի Պօթուշան, 'ի Եաշ եկեղեցիներ ունեցած ըլլան, թէեւ արձանագրութիւնք վկայ են այս մասին, սակայն մենք կը շեշտենք թէ ժ. դարու գաղթականք եկան տեղաւորուեցան այն քաղաքաց մէջ յորս արդէն վաղուց Հայեր կը գտնուէին. իսկ եկեղեցեաց շինութեան թուականներն կասկածի են թարկել բոլորովին անտեղի է, վամագի հայկական պատմական տեղեկութիւնք կը հաստատեն որ գաղթականութեան սկզբնաւորութեան թուականն ժ. դարէն շա՛տ առաջ է. նկատելով նաեւ մեր ազգայնոց նախկին անսահման քարեպաշտութիւնն, կրօնասիրութիւնն եւ ազգային եկեղեցիէն չ'բաժնուելու համար ունեցած սէրն ու ահն միեւնոյն ժամանակ, մենք տարակոյս չ'ունինք թէ անոնք իրենց 'ի Մոլդով—Վալաքիա մտած օրէն իսկ աղօթավայրեր կառուցած լինին: Մանաւանդ 1415—1445 'ի Մոլդովիա Աւետիք անուն հայ վարդապետ մը կար, որ անշուշտ 'ի Ռումանիա եկած էր եկեղեցիներ, քանակայնք ունեցող ժողովրդեան մը վրայ հսկելու համար:

ժ. դարէն գկնի Ռումանիայ գաղթականաց մասին փոքր 'ի շատէ տեղեկութիւնք չ'են պակսիր: Եւրոկիացի Մինաս Սարկաւագի ՈՂԲՆ, որու մասին ստորեւ ընդարձակօրէն գրած ենք, գրուած ժ. դարուն, ցոյց կուտայ թէ՛ նոյն ժամանակ մերազնեայք այլեայլ քաղաքաց մէջ ունէին յաջող գործեր, քարեկեցիկ միջակ մը, ունէին Ս. Եկեղեցիներ եւ սերտ սիրով կապուած էին Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցոյ, որոյ համար հալածանաց ալ ենթարկուեցան: Սարկաւագի ողբէն գատ՝ այս մասին

քիչ թէ շատ տեղեկութիւններ տուած են եւ Ռումէն պատմագիրք, որպէս Կրիկորի Ուրեքի (երբեմնի Մոլտաւիոյ Ներքին գործոց նախարար եւ նշանաւոր պատմագիր որ Մոլտաւիոյ Պէյերու (1354—1594) կեանքն 'ի գիր առած է:

ԺԶ. դարուն Հայք 'ի Ռումանիա երկու եպիսկոպոսութիւններ ալ ունէին, մին 'ի Սուչովա եւ միւսն 'ի Եաշ: Ստոյգ է որ ԺԳ. դարէն մինչեւ մի ժամանակ Ռումանահայք ի վովի եպիսկոպոսի իրաւասութեան տակ էին, սակայն յետոյ 'ի Սուչովա ալ մի եպիսկոպոսութիւն հաստատուած է, որովհետեւ անդ կային բազում Հայք, եւ զի Մոլտաւիոյ Պէյին ամբողջապէս քաղաքն էր այս մասին վկայութիւններ կը տեսնուին պատմագրութեանց մէջ յիշելով ԺԶ. դարու սկիզբներն Յովհաննէս անուն եպիսկոպոս մը. (Baracz, Zycia Ormian w Polsee, Lwow) Սուչովայի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ տեսնուած արձանագատ հին աւետարանի մը յիշատակարանն ալ առաջ նորդի մը գոյութիւնն կ'ապացուցանէ. «Յորժամ գրեցաւ սք. աւետարանս էր թիւ հայկազան տաւմարի Ռ. Ղ. Բ. (1649) Գրեցաւ յերկիրս Պուղտանաց 'ի քաղաքս Սուչով ընդ հովանեաւ սքյն Սիմէոնի. հայրապետութեան հայոց սն. տր. Փիլիպոսի, եւ յառաջնորդուն. յամ նահանգիս տր. Մինաս վարդապետին, եւն »:

Գալով Եաշի եպիսկոպոսութեան կ'երեւի թէ՛ այն ինչ Մոլտաւիոյ Պէյն 1565 ին իւր ամբողջ Սուչովայէն Եաշ փոխադրեց, Հայոց եպիսկոպոսական ամբողջ եւս 'ի Եաշ հաստատուեցաւ եւ 'ի Սուչովա մ'նաց առաջնորդ վարդապետ մը: Եաշի հայ եպիսկոպոսական ամբողջ գոյութեան վրայ ո՛չ մի տարակոյս չ'կայ, վասնզի անդ երբեմն տեսնուած է Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ սոյն

յիշատակարանն. « Կատարեցաւ գիրքս տուամարագրութե. 'ի թվին Ռ. Ծ. Զ. 'ի Եաշ քաղաքն. որոյ արհիեպիսկոպոսն է Տր. Յովհաննէս Սիշովեցի եւն. »: Սոյն յիշատակարանի մէջ ալ կը տեսնուի թէ 1551 ին Շիմէֆան Պէյ հայերն ստիպեց կրօնափոխ լինիլ այլ չ'կարողացաւ յաջողիլ: 'ի Սնեադին տեսնուած է հին ճաշոց մը որ կ'ըսէ թէ՛ աւարտեցաւ. « 'ի թուաբերութեա. հայկազան սեռիս տովմարի Ռ. Ղ. Բ. ին. 'ի հայրապետուն. հայոց սն. տր. Փիլիպոսին եւ առաջնորդուն. տր. Մնդրէաս արհ. եպսկպին. Պուղտանաց երկրի: Եւ թագաւորութեւն. Վասիլ բարեպաշտ վովոպային. մայրաքաղաքն Եաշ ընդ հովանեաւ սք. Ածածնին. եւ սք. Լուսաւորչին »: եւն:

1669 ին Պապական պատուիրակ մ'ալ Լուիսի Մարիա Բիտուլ 'ի Ռումանիա ուղեւորութեանն, 'ի Մոլտաւիա Հայկական եպիսկոպոսութիւն մը գտնուին կը յիշէ, աւելցնելով թէ՛ նորա իրաւասութեան տակ էին հետեւեալ քաղաքաց մէջ բնակող Հայկազունք. այսինքն 'ի Զեթամէա Ալպը, Թիկինիա, Իամայիլ, Կալաց, Սիրէթ, Հօթին, Վասպուլ եւ Պօթուշան, որոց մէջ մէկ մէկ եկեղեցիներ ունէին, 'ի Սուչովա երկու եկեղեցի եւ մէկ վանք, (*) եւ 'ի Եաշ երկու եկեղեցի: Յիշեալ բոլոր եկեղեցեաց հոգեւոր պաշտօնեայ քահանայից թիւն 23 կը նշանակէ: Տարակոյս չ'կայ որ վեր. Պատուիրակն մուցած է յիշատակել նաեւ Ռումանի Ս. Եկեղեցին, զի 1609 ին

(*) Թերեւս վերոյիշեալ ուղեւորն մոռցած լինի որ 1669 ին 'ի Սուչովա երկու վանքեր կային. պատմագրութիւնը հ'ապացուցանեն թէ Յակոբշայ ԺԾ. դարուն Ս. Օզակնո վանքն կառուցած է. իսկ 1600 ին Պոկտան (Աճատոնը) Տօնովոյ եւս Ս. Աստուածածնայ (հանկատար) վանքն:

կառուցուած է ըստ իւր յիշատակարանի, թէեւ ԺԵ. դարու մէջ գրուած ձեռագրերէ կը հասկցուի որ նոյն ժամանակ իսկ (1551) Հայք 'ի Ռուման Ս. Եկեղեցի ունեցած են:

Որպէս ասկէ առաջ ալ յիշեցինք, Հայք 'ի Ռումանիա բարեկեցիկ վիճակ ունէին, վաճառականութեամբ կրգբաղէին: Նշանաւոր բանասէր Պ. Հաժարու որ ինչքան ազգասէր, նոյնքան ալ ճշմարիտ բանասէր մ'է, որ այլոց նման կոյր ազգասիրութեան չ'զոհեր բանասիրական ճշմարտութիւնը, հայ գաղթականաց անցեալն պրպտելով, ուսումնասիրելով կ'ըսէ թէ՛ Հայք ո՛չ միայն կրօնային — դատաստանական խորհուրդներ ունէին իրենց բնական քաղաքաց մէջ, այլ եւ ուրեք ուրեք, որպէս 'ի Սուչովա, 'ի Պօթուշան առանձնաշնորհումներ կը վայելէին եւ Ռումէնաց թաղապետութենէ անջատ իրենք ալ իրենց համար թողապետութիւն եւայն ունէին: 1449ին Ալեքսանտր Վոյվոտաի (*) օրով Սուչովայի Հայոց քաղաքապետն, կամ թաղապետական նախագահն (Cap. municipal) էր Սարգիս անուն անձնաւորութիւն մը, 1669ին մի կիւրեղ եւայն:

Հայոց բազմամարդութիւնն եւ վայելած վարկն կ'ապացուցանեն նաեւ Եաշի եւ Պօթուշանի արձանագրութիւնք: Այսպէս 1670 ին 'ի Պօթուշան տեղի ունեցած ժառանգական խնդրոյ մը դատական արձանագրութեանց մէջ քանիցս կրկնուած է. « մենք Պօթուշանի Ռումէն եւ Հայ բնակիչ քս կը վկայեմք »:

'ի Ռումանիա գրեթէ չ'է եղած քաղաք մը ուր Հայկական Փողոց անուամբ տեղ մը չ'գտնուի, ցարդ շատ

քաղաքներու մէջ դեռ կը տեսնուին փողոցներ որ կրիկոքիսն կամ Արմիսն փողոց կը յորջորջուին:

Միանգամ ընդ միշտ յայտնել վերջ թէ՛ Հայք առանձնաշնորհումներ, մենաշնորհներ կը վայելէին, թէ վաճառականական մեծ դիրք եւ վարկ ունէին՝ չ'եմք դեռելի 'ի յայտ բերել միանգամայն թէ՛, շատ ժամանակներ ալ Հայք ձգտեալ վիճակ մ'ունեցած են, Ռումէնաց հետ ընկերական եւ բարեկամական յարաբերութիւններէ զրկեալ ապրած են, յաճախ առարկայ դառնալով նոյն իսկ նոցա նախատանաց, նոցա զրկանաց եւ հալածանաց:

Հայոց եւ Ռումէնաց միմեանց դէմ տածած ատերութեան իբր սկզբնապատճառ ոչ մի յիշատակութիւն չի տեսնուիր պատմութեանց մէջ, իսկ ինչ որ հաւանական է, մեզ թուի թէ՛ կամ Հայք օտարաց հետ չ'ձուլուելու, Ռումէնաց հետ չ'միանալու դիտաւորութեամբ թերեւս կրգիացեալ կեանք մը կ'անցնէին որով Ռումէնաց ատերութիւնն գրգռած են, կամ երկրի բնակիչք իբրեւ յունադաւան, Յունաց առ Հայս տածած ատերութենէն օրինակուելով (*) իրենք եւս անուանարկած, նախատած են Ռումանահայքն, զայնա յորջորջելով հերետիկոս, արիոսեան, եւն. եւն:

Սուչովայի մերձ երբեմնի Արեն (Արիոսեան) գիւղն որ

(*) Հարկ է խոստովանել որ քաղաքակիրթութիւնն, մտքի յռատարութիւնն մեծ փոփոխութիւններ յտուայ բերին բարոյց մեջ. այնպէս որ Հայ եւ Յոյն երկուք քրիստոնեաց քոյր ուղղափառ եկեղեցեաց զարակք, հովիտք եւ հովոսպետք գրեթէ նախկին քրիստոնեութեան սկզբնաւորութեան դարերու մէջ առ միմեանս տածած եղբայրական Սէրն եւ այսօր ցոյց կուտան իրարու:

(*) Ռումէնաց Պէյերն Վոս, Վոյվոս կը կոչուէին:

այժմ գոյութիւն չ'ունի՝ կը թուի Հայ գաղթականաց բընակավայր եղած լինիլ. Նիքոլա Քոսթին պատմագիրն բւսած է. « Գէպ 'ի Արէն Հայկական տաճարի շուրջն »: Որովհետեւ Ռումէնք Հայերն Արիոսեան կը կոչէին եւ ինչպէս Ռոմանի հանգուցեալ Մելքիսեդեկ Եպիսկոպոս գրած է « Հայ անունն համանշանակ դարձաւ Արիոսեանի հետ իբր թէ նոքա Արիոսեան հերետիկոսներ լինէին ». շատ ստոյգ կը համարինք որ *Արհն* գիւղն արդարեւ հայկական գաղթավայր մ' եղած է:

Քիչ մ' առաջ Նիքոլա Քոսթին պատմագրի Արէն գիւղի յիշատակութիւնն յառաջ բերելով՝ անդ թարգմանեցինք *Capitea Armenesea* հայկական տաճարի, *Գարիշթիա* բառն կը նշանակէ *Մենիակ*, որմէ բացորոշ կը տեսնուի, հայոց Ս. Եկեղեցիներն Ռումէնք կուտուններ նկատած են եւ այսպէս յիշուած է գրեթէ բոլոր պատմագրերէ. նմանապէս Հայերն պիղծ, անհաւատ, անկրօն անծինք կը նկատէին, կ'զգուշանային հայերու հետ ջուր խմելէ, կամ անոնց սեղանակից լինելէ եւ խել մը նախասնական բացատրութիւններ յերկրած են, ծիծաղաշարժ առաւ պեղաշանութիւններ՝ որոցմէ մին՝ առաջաւորաց պահքի նկատմամբ՝ աստ կը յիշատակեմք. քանզի նոյն իսկ ներկային մէջ տկար ու խաւարեալ մտքերու մէջ դեռ արձագանք կը գտնէ, թէ եւ յոյժ ցանցառ կերպիւ եւ դուն ուրեք: Իբր թէ հայ աւագերէց մը անտառէ մ'անցնելու ատեն ճամբան միւրրեր է եւ իրեն ընկերացող Արծիպուր անուն շունն զինքն փրկած է նորա ուղեցոյց լինելով. այդ օրէն հայերն սրբոց դասն անցուցեր են եղեր այդ կենդանին, եւ 'ի պատիւ անոր Ս. Սարգսի բարեկենդանին շարժուն պահք հաստատեր են. Զատկի խթման գիշերն ալ անոր նուիրեալ տօն կը կատարեն եւն. եւն: Թէ ինչ

աստիճան ատելութիւն կը տիրէր յիշեալ երկու ազգաց մէջ՝ կարելի է մակաբերել այս օրինակ անճոռնի առասպելէ մը, մենք կ'ամաչէինք եւ աւելորդ կը համարէինք այսպիսի մի լուտանք 'ի գիր առնուլ, եթէ պատմութեանց մէջ էջեր գրուած չ'լինէին տղայամտի մը, խանգարեալ ուղեղի մը խելապատակի այս անհեմեմ ծնունդն, եւ մանաւանդ նոյն իսկ 1816 ին Վենիամին (*) Գոսթաքի Մոլոտալիոյ եւ Սուչովայի Մետրապոլիան առասպելներու կարեւորութիւն տալով, գրքով մը արգելած է Ռումէններն Հայերու հետ յարաբերութիւն ընել, անոնց տունն պառկիլ, նոցա սեղանակից լինիլ եւ այլն. Նոյնպէս 1824 ին Հունգարիոյ—Վալաքիոյ Մետրապոլիան կրկնորիէ, Հայոց հերետիկոսութիւնն ջատագովելու համար պարուծայներ շինած է, յորոց չ'է մուղցած վերոգրւեալ անհեմեմեմ առասպելի յիշատակութիւնն. թէ եւ այսօր՝ շտրիկ բանասիրութեան յայտնի է որ *արծիպուրի* ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ *տոսաշարոյաց* բառի աղբււտումն, զի նախկին Յոյնք կ'արտասանէին *արծիպուրիսն* ապա սոյն բառն *արծիպուրի* ի վերածուած է, յորմէ յառաջ եկած է նա եւ ըստ ամենայն հաւանականութեան Ռումէնաց *արծի* բառն ալ: Այս ամէն ծանօթութեանց քով աւելորդ չ'եմք համարիր հակիրճ իմն յիշել թէ՛ ի՞նչպէս հաստատուած է Հայոցս Առաջաւորաց Պահքն:

(*) Մենք յարմար սեպեցիկնք ներկայ աշխատասիրոյթեանըս մեջ *Ռոմանիակն անուաններն իրենց հեշմալի 'ի գիր ստեղծող, առանց թարգմանելոյ. վառնգի արդիւն ամեն ընթերցող ինքնին կրնայ գիտնայ տառադարձական այդ մի քանի փոփոխումներն:*

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, հայրապետ ձեռնադրուելէ վերջ՝ երբ Տարօնէն Արարատեան աշխարհն կը վերադառնար, Թագաւորն Տրդատ, արքայական գերդաստանով Բագրեւանդ գաւառն գնաց դիմաւորելու, ընդունելու Ս. Հայրապետն. անդ Բագուան քաղաքն եկեր էին նաեւ բազում հայեր, ընդունելու հշմարիտ կրօնն եւ մկրտուելու համար: Ս. Հայրապետն սկսաւ քարոզութեամբ պատրաստել հաւատացեալներն, արժանապէս զինուորագրելու Ս. Կրօնին, եւ այս առթիւ պատուիրեց որ աղօթեն եւ *Պսնք* պահեն, այսպէսով հաստատեց Առաջաւորաց Պահին:

Յիշելով Ռումէն կղերականաց ոմանց առ Հայս տաճած ատերութիւնն, միեւնոյն ժամանակ պարտք կը համարիմք աստ 'ի գիր առնուլ թէ ներկայ դարուս վերջերն գտնուած են եւ եկեղեցականներ ոյք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան մասին գրած են. այսպէս Հունգարիոյ — Վալաքիոյ եւ Ռումանիոյ առաջին Մետրապօլիտն (հրաժարեալ) Գեր. Եոսիֆ Կէօրկիան, հռչակաւոր աստուածաբան Վ. Կէթէի հեղինակութիւնն Թարգմանած է, ուր 'ի մէջ այլոց Հայ եւ Յոյն եկեղեցւոց իրարմէ ունեցած տարբերութիւնն ցոյց տրուած է 'ի վեր հանելով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնն: Երայպէս Ռումանի հանգուցեալ եպիսկոպոսն Մելքիսեդեկ Սրբազան իր «Հնախօսութիւն Ռումանի» գրքին մէջ խօսելով Հայոց եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նկատմամբ՝ կը յաւելու. «Յունաց եւ Հայոց մէջ հին ատեն տեղի ունեցած կրօնական վէճերէ սոյն երկու ազգք միմեանց դէմ յոյժ մեծ ատերութիւն եւ հակակրանք տածեցին որ շատ անգամ մինչ մոլեռանդութեան հասաւ: Յոյներն խել մը զրպարտական առասպելներ հր-

նարեցին Հայոց նկատմամբ, եւ գրութեամբք զայն տարածեցին ուրիշ օրթոտոքս ազգաց մէջ ալ: Երբ յերկրեցին թէ Հայք կ'երկրպագեն *Հարահպոոր* ի որ իւրեանց եկեղեցւոյ մէջ քանդակեալ է եւ թէ Ս. Զատկի խմբման երեկոյին երբ Յարութեան տօն կատարելու կը հաւաքուին՝ կը համբուրեն այդ պատկերն. թէ 'ի պատիւ նորա ձմրան բարեկենդանի շաբաթն որ 'ի մեզ *Հարահ* կը կոչուի՝ պահք կը պահեն. թէ Հայք մեծ հաճոյք կ'զգան կերակրով պղծել օրթոտոքս քրիստոնեայններն եւ ասոր համար զայն 'իճաշ կը հրաւիրեն: Յունարեւել Թարգմանուած Ռումաններէն գիրք մը կարդացի յորում այս օրինակ բազում առասպելներ կային Հայոց մասին. 'ի մէջ այլոց եւ հարահպոորի պատմութիւնն: Այս տեսակ առասպելներ գտայ նաեւ Ռումաններէն հին ձեռագրի մը մէջ, Սըււններէնէ Թարգմանուած 1668 ին թըրկովէշտի պետական եկեղեցւոյ սպասաւոր Սթայգօէ. գիրքն ուղղեալ է Հրէից, Լատինաց, Հայոց, Լուտերականաց, Կալվինականաց դէմ եւ այլն »:

Ռումանաց առ Հայս տածած հակակրութեան չափն դժուար է'է ըմբռնել, երբ ըսեմք թէ նոքա սովորութիւն ըրած էին յաճախ շուններն կարապետ կոչել եւ քածերն հայուհի: Հայերն պիղծ, անիծեալ, աղտոտ կոչելով՝ յուրպ թռչունի, իբր աղտոտ կենդանւոյ, *հացիսկան կիոռ* անունն կը տային: Սիս այս ամէնն կ'ապացուցանեն թէ Հայք որքան որ վաճառականութեան մէջ՝ մեծ տեղ մը գրաւած էին, մեծ հարստութիւն, մեծ վարկ ունէին, որքան որ ուրեք ուրեք պէս պէս առանձնաշնորհումներ կը վայելէին, այսու հանդերձ, մերթ ընդ մերթ հալածանաց ալ կ'ենթարկուէին. եւ արդարեւ եղան ժամանակներ որ՝ մեծ զոհեր տուին, որպէս Բեդրու Ռարէշի Բ.

որդւոյ Շնէֆան է. ի օրով, երբ տոյն անգուլթ Վրոսն անտանելի տանջանքներով չարչարեց հայերն:

Աստ կը դնենք Շնէֆան է. ի իշխանութեան պատմութիւնն, քաղերով Միխայիլ Քոկընիչէանուի հաւաքած ժամանակագրութիւններէն. ահա ինչ որ գրած է պատմագիր Կրիկորի Ուրէթի.

« Բեդրու Ռարէշի մահուանէ զկնի ժողովուրդն նորա որդին Իլիաշն գահն բարձրացուց. յիշեալ Վրոսն արտաքուստ հեզ, գեթոտ, բարեպաշտ անձի մ'երեւոյթն ունէր, սակայն ընդհակառակն հոգեկան զգացմամբ բոլորովին ապականեալ էր. ոչ—քրիստոնեայ ազգաց հետ շփման մէջ, ուրիշներու գէշ սովորութեանց հետեւեցաւ. շուայտութեանց եւ զեղիտութեանց անձնատուր լինելով՝ բոլորովին հեռացաւ Քրիստոնէական սովորոյթներէ. գրեթէ իւր իշխանութեան Գ. տարին, 7059 այսինքն 1550 Մայիս 1 ին երկիրն իւր եղբօր թողլով՝ Կ. պօլիս գնաց Սուլթան Սիւլէյմանի օրով եւ անդ մահմետականութիւնըն ընդունեց:

Իլիաշի մեկնումէն վերջ երկրի Պօեարներն եւ սկանաւոր անձինք տեսնելով որ Բեդրու Ռարէշի անդրանիկ որդին իւր հօր շաւղին չ'հետեւեցաւ, իւր հայրենեաց յառաջդիմութեան ո՛չ մի օգուտ չ'ունեցաւ, մտածեցին թէ գուցէ միւս փոքր որդին լինի իր հօր արժանաւոր յաջորդ: ուստի զայն՝ իրենց իշխան անուանեցին: Շնէֆան Ռարէշ արդարեւ մեծ գործունէութիւն ցոյց տալ սկսաւ. բարեգործութեանց հակամէտ կ'երեւէր, գոգցեա հեզութիւն, գեթարտութիւն կը բուրբեր: Եկեղեցասէր եղած էր. բոլորովին եկեղեցեաց յարեցաւ, ժողովրդեան մէջ վատ անուն կրող իւր եղբօր մեղքերն քաւած լինելու համար. եւ այս պատճառաւ իր երկիրն

մէջ գտնուող ժողովուրդներն, հերետիկոսներն ստիպեց որ կամ Օրթոտոքս կրօնն ընդունին, կամ՝ երկրէն հեռանան: Հայերէն ոմանք զիջանեցան, ոմանք կաշառուեցան, ոմանք բռնութեանց տակ մկրտուեցան. շատերն ալ երկրէն մեկնեցան դէպ ՚ի Թուրքիա, Լեհաստան եւ այլուր, քանզի իրենց կրօնի սերտիւ կապուած էին: (*)

Այսպիսի հալածանքներով, տարբեր դաւանանքի պատկանող քրիստոնեայներն նեղելով՝ Շնէֆան կը կարծէր իւր եղբօր իլիաշ իշխանի վատ գործերն քողարկել. սակայն նա՝ այսու ո՛չ միայն քրիստոնէութեան ոգւոյն հակառակ գործեց, այլ եւ իւր մոլեռանդութեան միացուց այնպիսի ունակութիւններ՝ ոյք զինքն ատելի դարձուցին ժողովրդեան. նա ժառանգեց իր եղբօր ցոփութիւնքն եւ շուայտութիւնքն, միեւնոյն ժամանակ այն աստիճան անգրեթութիւններ կատարեց որ, երկրին Պոեարք այլ եւս չ'կարողացան հանդուրժել, ուստի եւ զայն մեռցուցին գրեթէ տարի մը տիրապետելէն զ'կնի»:

Որպէս ՚ի վերեւ յիշեցինք, Շնէֆան Ռարէշ միայն մոլեռանդութենէ դուրեալ հալածանքներ հասնեց Հայոց դէմ. սակայն դարուս վերջերն եղած են Ռուսէն պատմագիրներ ոյք երբեմն կարծիք յայտնած են թէ՛ Շնէֆան Ռարէշի կ'լինն Հայուհի մ'էր, թէ հայ իշխանուհին

(*) Շնէֆան Վոտի այս օրինակ կրօնամոլութեան նկատմամբ մի ուրիշ պատմագիր Նիքոլայ Գոսթին կ'ըսէ թէ. « յոյժ սխալ ընթացք բռնեց Շնէֆան Վոտ, բռնանալով եւ Հայերն հալածելով. նա կը կարծէր թէ այդու իւր եղբօր վատ արարքն քաւած կը լինի եւ իւր հօր բարի անունն վերստին յիշել պիտի տայ. ճշմարիտ է թէ բարի զաւակը կը բարձրացնեն կը մեծցնեն իրենց հօր անունն եւ զայն կ'անմահացնեն, սակայն չար զաւակը իրենց բարի ծնողաց անունն կը նսեմացնեն եւ զագրելի կը դարձնեն»:

յունադաւանութիւնն ընդունած լինելուն փափաքեր է որ իւր ազգակիցք եւս յունադաւան դառնան, եւ որովհետեւ Նորա-ընդդիմացած են, նէ իւր ամուսինն գրգռեր է վրէժ լուծել Հայերէ: Սա մի անհիմն յերկրանք է որու անհնար է հաւատ ընծայել. Տշմարիտ բանասիրութիւնն չ'ունի մի կռուան այսպիսի շարժառիթի մը վրայ ծանրանալու, ընդհակառակն այն ամէն պատմագիրք ոյք Ռ.սրէշի չարախորժութեանց յիշատակութիւնն ըրած են՝ յիշած են նաեւ նոցա շարժառիթն, շեշտելով Շեժեֆանի մոլեռանդութիւնն:

Արդարեւ Շեժեֆան վրտ մը, այսինքն Ամենադեռատի մականուանեալն Հայուհոյ մը *Нарцисса* ի (*) հետ կէնակցած է՝ սակայն պատմութիւնն վկայ է որ Շեժեֆան Ամենադեռատի երբէք Հայոց դէմ հալածանքներ չ'է հանած. միեւնոյն ժամանակ հարկ է ուշադրութիւն դարձնել որ՝ Նա Պոկտան վրտի որդին էր, Շեժեֆան Ամենամեծի թոռն. մինչդեռ Շեժեֆան է՝ Բեդրու Ռարէշի որդին է, ուստի եւ պէտք չ'է մին միւսին հետ շփոմել:

Աւերորդ չ'եմք սեպեր աստ յիշատակել թէ՛ վերոյիշեալ Սերբեկայէն սերեալ մի քանի Հայ իշխաններ Մուտավիոյ իշխանական անուն բարձրացած են իբրեւ օրինաւոր ժառանգորդներ. նախ իոան վրտ Հայ մականուանեալ, որ իբր Սերբեկայի եւ Շեժեֆանի զաւակն կը յիշուի. իոանի մահուանէ զ'կնի՝ կարապետ 1577 ին, Աւերսանտր, Քոնստանտին, ասոնք Սերբեկայի հայ օրինա-

(*) Չ'եմք կարծեր որ Սերբեկա Սրբուհի տղաւորունն լինի, զի պատմագրութիւնը ցոյց կուտան թէ՛ Սերբեկա՝ հայուհուն օրինաւոր հայ ամուսնոյն մականունն էր, որով իրեն զաւակունք եւս Սերբեհի յորրորդուեցան:

ւոր ամուսնոյն զաւակներն են. նմանապէս Բեդրու, վերոյիշեալ Աւերսանտրի որդին:

Այժմ կ'անցնիմք Մինաս Սարկաւազի ողբին, զոր ատորեւ դրած եմք: Ողբն իբրեւ տաղաչափութիւն, իբրեւ գրական մի հատուած չ'ունի իր մեծ կարեւորութիւնն. այլ ինչ որ ամենէ էականն է, ինչ որ կը բարձրացնէ նորա յարգն՝ այդ իր պատմական արժէքն է: Ողբին մէջ ռճի գեղեցկութիւնն, յանգերն ու բառերն չ'են որ սիրտ ու միտք կը գրաւեն, այլ անդ հայելիացած կը տեսնեմք Տշմարիտ ազգաւէր անձնաւորութեան մը սրտի զգացումներն, հոգւոյ յուզումն, մի բարեպաշտ անձնաւորութեան՝ Տշմարիտ հաւատացողի մը՝ հաւատքն, վըշտերն եւայլն:

Սիւս ողբն որու մի օրինակն կը գտնուի 'ի Վենետիկ Ս. Վազարի վանքն. միւսն 'ի Շամուշավար (Թրանսիլվանիա) եւ որու Հայ բնակիչք 'ի Բեադա Միլէնի ցուցահանդէսին պիտի ներկայացնեն սոյն ողբն իբր պատմական մի հնութիւն:

Ո Ղ Բ

Ի ՎԵՐԱՅ ՕՒԼԱՍԸՅ ՀԱՅԵՐՈՒՆ

Ի ԹՈՒՍԹՅԻ Մ Ի Ն Ա Ս ՍՍՐԿՍԻՍԳԷ ԱՍՍՑԵՍԼ

Գոչեմ առ ձեզ ողբերգական
հառաչեքով յոյժ լալական
քահանայք ու աշխարհական
ծուներ դըրեք ամենեքեան:

Ի ԹՎԻՆ Հայոց հազար ամին
տամենվեցն էր օգոստոսին
Աստուածածնի փոխման օրին
Ի ՏԵՐՈՆԻ օր կիրակին:

Եւ այս վերջի ժամանակի
փորձանք եկաւ Հայոց ազգի
վասն մեղաց մեր յայտնի
զոր գործեացն ՚ի յաշխարհի:

Հիւսիսական կողմ (*) աշխարհի
փոքրիկ երկիր կայ Օլախի
բազում Հայք կար իւրեանց միջի
լաւ քրիստոնեայք եւ անուանի:

Երեցանիցն ուսած էին

(*) Զգիտեմք թէ ողբերգուն ո՞ր երկրէն հաշուելով
հիւսիսային կողմն գտած է Ռումանիան:

Ժամատեղօք պայծառ էին
խիստ վառաւոր Հայեր կային
յանկարծ փորձանք եկաւ նոցին:

ՍԼԼԻՍ ազգին մեծ Վոյվոտան (1)
անուամբ կոչէր ինքն Ռշտէֆան
մանուկ տիօք ամբարտաւան
բազում չարիք արար մարդկան:

Նա հաւատով էր Հոռոմի (2)
դաւանութեամբ Քաղկեդոնի
նոր չար գործեաց Հայոց ազգի
որ ոչ բնաւ եղել յերկրի:

Զար Թագաւորքն առաջին
այսպէս չարիք ոչ արարին
զոր դա գործեաց Հայոց ազգին
Լուսաւորչի փոքրիկ հօտին:

Աստուածածնի օրն փոխման
ՍԼԼԻՍաց ազգին չար վոյվոտան
իւր պարոնայքն միաբան
Սեչով (3) քաղքի բերդն մտան:

Եպիսկոպոսք իւրոյ ազգին
Աւագերեցք ՚ի միասին
նստան ՚ի հաց ՚ի սեղանին
ուրախանալ ՚ի միասին:

Խորհուրդ արին իւրեանց միջին
չարիք բազումք սերմանեցին

(1) Վոյվոտա կը նշանակէ իշխան: — (2) Հոռոմ գաւա,
ուական բարբառ մ' է եւ Ֆոյն կը նշանակէ: — (3) Սեչով՝
Երբեմնի Մոլտավոյ մայրաքաղաքն՝ այժմ Աւստրո-Հուն,
գարիոյ կը պատկանի:

շատոնց ոխ կայր իւրեանց սրտին
Սուրբ հաւատոյ Լուսաւորչին:

Ի լուսանալ օր կիրակի
Ըջեփան Պարոն ձիւտորի
գայ մտանէ յեկեղեցին:

Ստուածածնի (1) Հայոց ազգի:

Ելաւ ոտիւքն ՚ի խորանին
Զխորհուրդն (2) առաւ ՚ի յիւր ձեռին
յանկարծակի զարկ ի գետին
եւ չար ոտիւքն կոխան արին:

Ըզ սուրբ Միւռնոն Լջմիածնին
գայն ալ վաթեց (3) վերայ գետնին
շունք եւ մարդիկ կոխան արին
եւ աղիք մեր խարշատէին:

Եւ զինչ որ գիրք կար յեկեղեցին
եւ զմեծ պատկերքն խորանին
խաչեր եւ սկի մաղրզմանին (4)
ոսկեջրած եւ մեծագին:

Ժողովեցին ՚ի միասին
տարին դրին ՚ի վեստեռին (5)
զվարդապետն եւ զաբեղնին
ձեռքն կապած բանդ արգելին:

Սէշով քաղքին հայոց ազգին
գեկեղեցին փակեցին:

(1) Տես էջ 26: — (2) խորհուրդ՝ կ'ակնարկէ հաղորդութեան Ս. հացի եւ Սկիի: — (3) վաթեց աղաւաղումն է թափեց ի: — (4) Մաղրզման սկիի բերնի սկաւառակն է: (5) վեստեռ Ռուսներէն է կընշանակէ գանձատուն (Visterie):

զդրունքն ամենը մօհրեցին (1)
որ չի հանեն անօմնին:

Ի լուսանալ միւս օրին
եկաւ պարօնն ՚ի վեստեռին
առմաշ (2) դրկեց հայոց ազգին
բանալ ետուր գեկեղեցին:

Զինչ անօմ կայր իւրեանց միջին
խաչեր շապիկ եւ շուրջաւնին
ոսկեջրած եւ մեծագին
բաժկամաններն եւ բուրվաւնին:

Կրծամապատ աւետարան
շարակնոցներ եւ սաղմուսարան
յայտաւորք եւ տարեգիրք
գանձոտեար, մաշտոց եւ այլ գրքեան:

Զինչ անօմ կայր յեկեղեցին
զամենեսեան ժողովեցին
զՍտուծոյ առնքն կողուտեցին
սարան դրին ՚ի վեստեռին:

Վարդապետին եւ աբեղային
շատ չարչարանք նոցա տուին
աղէկ մարդիկ ի մէջ միոյն
հազար ճորով (3) ազաւեցին:

Զար հրաման արար կրկին
բերել ետուր զթօփեր (4) բերդին
սէշով քաղքին գեկեղեցին
մեծամեծ թօփով աւերեցին:

Վասն մեղաց մեր անքնին

(1) կնքեցին: — (2) առիկան, գինուոր: — (3) ջանք, կը տոր կտոր ըլլալ: — (4) Թնդանօմ,

փորձանք եկաւ հայոց ազգին
աշխարհականք ու երիցանին
ամենեքեան փախուստ առին:

Շատ որ փախան մորին (1) մտան
ունանք բալերն (2) պահուեցան
մերկ եւ բոպիկ շուրջ եկան
եւ լալագին մորրական:

Հարք ի յորդոց բաժանեցան
որ այս չարիս հանդիպեցան
բուն սիրելիքն քակտեցան
վա՛յ եւ եղուկ միաբերան

Ի լուսանալ չորեքշաբթին
պարոնն եկաւ ՚ի վեստեռին
եւ զինչ օլախ կայր սեչովին
ժողովեցան ՚ի միասին:

Այլ չար հրաման արար կրկին
զինչ որ գրեանք կայր ՚ի վեստեռին
զարծամապար աւետարնին
զանգին գրեանք հայոց ազգին,

Հանին ի դուռն վեստեռին
եւ փայտի պէս կրտորեցին
այն անօրէն պիղծ օլախնին
զամէն գրեանքն այրեցին:

Ըշտեֆան պարոնն ՚ի վեստեռն էր
՚ի բարձր տեղիք նստել էր
զ հայոց օրէնքն բամբասէր
վերուստ հայէր եւ ծիծաղէր:

Սեչով քաղքի եկեղեցին

(1) անտառ: — (2) միին վայրեր, մաւան:

եւ ըզ վաներն հայոց ազգին
զորն այրեցին եւ աւերեցին
մինչ ի հիւնն հասուցին:

Զամէն զանկակն եւ պատկերքնին
տարաւ իւրոյ եկեղեցին
ասեն. արժան չէ այս հային
դոքա վայել են մեր ազգին:

Յետոյ հրաման եհան կրկին
ասաց, բերէք զհայ երեցնին
զ վայթ (1) տանուտէրքն եւ պրուկարնին (2)
զ կանայք եւ աղջկունքն ի միասին:

Բազում սումաշեր սփռեցան
քաղքին տըներն եւ մօրեստան
զ հայոց ազգն՝ զորս որ գտան
Թէ քահանայք՝ Թէ աշխարհական:

Զունանք փոսէն ի դուրս հանին
շատք ի մօրին գտան բերին
կանայք բազումք եւ աղջրկնին
նորահարսներ ու երիցակին:

Զունանց ըզ ձեռն կապեցին
եւ շատ մազէն ի քարշ բերին
բերին ի դուռն վեստեռին
անտանտի չարչարեցին:

Այն վայրտան պիղծ Շտեֆան

(1) վոյթ կը նշանակէ իշխանապետ, ժողովրդապետ.
յիվով, ՚ի կամենից եւ այլուր ազգային ժողովոց, դա-
տաստանական խորհրդոց նախագահներն «վոյթ» կ'ան-
ուանէին Լեհաստանի հայ գաղթականք: — (2) Թաղապետ,
դասապետ:

որ ինքն եղև դիւաց դարան
ասաց. հայեր, դուք միաբան
ունէին դրէք ամենեքեան:

(ականջ դրէք ամենեքեան ¹)

Այդ ինչ հաւատք որ կը պահէք
ամէն ազգէ դուք ի դուրս էք
որ դուք ամէնքդ մոլոր էք
եկէք ի մեր հաւատն մտէք
(եկէք ամ. նքդ թլախ եղէք)
(ի մեր հաւատն մկրտեցէք)

Ասացին հայերըն միաբան
լրտէ, պարոն մեր Շտեֆան
մենք քրիստոնէայ եմք ամենեքեան
եւ մրկրտած ի յաւազան:

Պիղծ վոյվոտան օլախ ազգի

(պիղծ վոյվոտան օլախ դասի)

պատասխանեց հայոց ազգի
եկէք մրտէք հաւատ հոռմի
շատ մեծուծիւն աստ եւ ձեզի:

Ի սեշուլա ջրրեզերին
չամանէ ⁽²⁾ տուն ափնանեցին
եւ ի վերայ շատ ծեղ ⁽³⁾ լըցին

(1) Թոխամեցի Մինաս սարկաւազ երկու օրինակ գը-
րած է իւր ողբն, միոյն մէջ երբեմն բառեր փոխուած են.
փոփոխուածիւնքն ցոյց տալու համար զայնս փակագծի
մէջ գատ տողով մ'ի գիր առած եմք: — (2) սէզ, եղէգ:
— (3) ծեղ՝ եղէգ, բուսոց ծիւ. կ'երեւի թէ յարդի իմաս-
տով գործածուած է եւ ոչ թէ ցեխի:

փոքրիկ դռնակ իւրեն թողին:

Կրկին ասաց հայոց ազգին
Թէ ո՛վ որ չ'մանէ հաւատ հոռմին
լնում զծեղ յայս տան միջին
ւ՛ ի հուր պրեմ՝ զամենեկին:

Քահանայք ւ՛ աշխարհական
կանայք աղջկունք ամենեքեան
բոլոր սրտիւ յօժարեցան
ի հուրն պրէին միաբան
(Թէ հուրն պրինք մենք միաբան)

Այն անիծած ամբարտաւան
օլախ ազգին չար վոյվոտան
ետես հայոց ազգըն լրման ⁽¹⁾
որ պրմանէ ոչ վախեցան:

Չար հրաման եհան կրկին
զ հայոց ազգըն ժողովեցին
զ վոյթ, պրրկար, զերիցանին
զ կանայքն ւ՛ աղջկունք ի միասին:

Պիղծ անիծած չար օլախնին
զ նոքա ճորով ⁽²⁾ մերկացուցին
հոռմի հաւատ դաւանցուցին
եւ ակամայ մրկրտեցին:

Պարոնն ասաց. ես իշխան եմ
եւ չարաչար զ ձեզ տանջեմ
ծեռվիդ կտրեմ զաշվիդ հանեմ
դարձեալ բզ ձեզ կրկին կնքեմ:

Չոմանց մօրուքն ածիւեցին

(1) ամբողջ, բոլոր: — (2) բռնի:

զումանց մագերըն կրտեցին
անտանելի չարչարեցին

յետոյ կրկին մկրտեցին:

Զաբեդաներն եւ զերէցնին

զ բէշներն ⁽¹⁾ ածիլեցին

(ըզ կուլակներն ^(*) ածիլեցին)

հոռմի հաւատ մրկրտեցին

աշխարհակնի կերպ հագուցին:

Զեպիսկոպոսն ⁽²⁾ բռնեցին

մագն եւ մօրուքն ածիլեցին

եւ հաւատոց զինքն հանին

եւ մեծ փողպատ վիզն ագուցին:

Զկանայք լարով տանէն հանին

եւ զաղջիկներն 'ի միասին

(բռնուեալք ատեան կացուցին)

զամենեսեան մրկրտեցին

հոռմի հաւատ դաւանցուցին:

Զգըլխներուն հագուստն առին

եւ զանձներուն ըզ շուպանին ⁽³⁾

ի օլախի կերպ ագուցին

ի գլխներն տօլպան ⁽⁴⁾ դըրին

(Լ' ի գըլխընին տօլպան դըրին)

Զտանն տապալանքն ⁽⁵⁾ քակեցին

(1) մօրուք ի իմաստով գործածուած է: — (*) գլխու մագ: — (2) հոս եւս կը տեսնուի թէ՛ հայք 'ի Սուչովա եպիսկոպոսութիւն ունէին: — (3) մուշտակ: — (4) շղարշ: (5) տապակ ի աղաւաղումն է եւ աստ գործածուած է տեսակ մը բազմոցի (Pat) համանշանակ:

զհանգստատեղն աւերեցին

օլախի պէս սահմանեցին

զտունն եւ զհանգիստ հայոց ազգին:

Օլախ երիցներ շուրջ եկին

եւ զհայերուն տուն օրհնեցին

զտանտանեղն եւ զ'գաւամբնին

(ըզամաներն եւ զ'գաւամբնին)

օրհնած ջրով լուանալ տուին:

Ո՞վ է տեսել այդպէս խեղճ բան

որ այս երկիրս գործեցան

վա՛յ եւ եղուկ միաբերան

որ այս չարիս հանդիպեցան:

Յասում եկաւ հայոց ազգին

այս օլախաց երկրի միջին

զեկեղեցիքն աւերեցին

եւ ըզ գըրեանքն այրեցին:

Այսպէս չարիք պիղծըն վաղէս

Յուլիանոս, Հողեփեռնէս

Մարկիանէ եւ Հերովդէս

եւ Փարաւոն ու Աղեքսանդրէս:

Բագում չարիս զոր գործեցաք

եւ յօրինաց ի դուքս եւաք

եւ յաղօմից մեք ձանձրացաք

զողորմութիւն տալըն միոցաք:

(զողորմութիւն տալն ուրացաք)

զԱստուած սըրտէ ոչ սիրեցաք

զհայր եւ զմայր ոչ պատուեցաք

ընկերատեաց մեք խիստ եղաք

եւ զհիւրն ի տուն ոչ ընկալաք:

Որսպահ եւ խռով կացաք

անհաշտութեամբ զօրն անցուցար
քամբասանաց տեղի տրվար
որ այս չարիս հանդիպեցար:

Լալով ասեմք թէ Տէր մեղաց
դու արարիչ՝ մեզ ողորմեա
ի այսագեաց զմեզ ազատեա
ի այս ցաւէս շո՛ւտ փարատեա:
(ի այս ցաւէս դու կաղուրեա)

Պարծեալ կրկին հրաման հանեց
ամէն քաղաք անբաշ որկեց
ըզ գլուխ հայեր զամէն բռնեց
զեկեղեցին ամէն մոհրեց:

Ձերիցանին զ վոյժըն ձենեց (1)
եւ ակամայ գիւրէանք կնքեց (2)
ըւսաւորչին հաւտէն հանեց
մեծ հրամանաւ ապրսպրեց.

Թէ զինչ հայ կայ, թող մըկըրտին
կանայք աղջկունք ի միասին
Թող հայ չ'կենայ ի յիմ երկրին
(Թող հայ չ'կենայ ի մեր երկրին)
ամէն հուամի հաւատ լինին:

Եկեղեցիք զինչ կայր հայի
Խօծին, Սէրամ, յԱսպագարի (3)
Վաստվ, Պոտչան, յՈւրումանի (4)
ամենեքեան հիմէն քակի:

Սատիկ հրաման եհան կրկին

(1) հրաւիրել: — (2) բանտարկել: — (3) Եաշ քաղաքը:
— (4) Ռոման:

զեկեղեցիքն ասերեցին
եւ զանօթք կողոպտեցին
(զինչ անօթք կայր կողոպտեցին)
զհայոց գըրեանքըն այրեցին:

Պոչան քաղքին եկեղեցին
(պոտչան քաղքին եկեղեցին)
ոսկով պատկերք գրած միջին
շատ մալ խարճած (1) վերայ նորին
յիշատակ էր Քրիստոստուրին:

Վոյվոտային աղաչեցին
հազար կարմիր (2) տանք քեզ սացին
ըսկիք խաչեր եւ անօծնին
մի ասերեր զեկեղեցին:

Պիղծ վոյվոտան նոցա ասաց
զխնդիրք նոցա ոչ կատարեաց
անպատճառ քակել ասաց
Թէ չէ գլխոցդ էք դուք գրկած:

Քաղաք մի կայր Ուրումանի
ինքըն փոքրիկ բարով ի լի
շատ հայ ազգ կայր ի յայն տեղի
խիստ տօլվածովք (3) եւ անուանի:

Երէց մի կայր իւրեանց միջի
էր շատ գանձով բարով ի լի
հեզ եւ հանդարտ յամենայնի
հիւրամեծար էր աղքատի:

Տարին ատեան զինքն կացուցին

(1) ծախսել, զարդարել: — (2) ուկի տեղ գործած
ուած է: — (3) հարստութիւն, ինչք:

ասցին մուտ հաւատ հոռւին
 Թէ չէ տանջենք անհրնարին
 քանտ եւ ի մահ աղջամրղջին:

Տէր խաչատուր քաջ եւ արին
 պատասխանեաց ի դէմ նոցին
 չեմ ուրանար զհաւատս հին
 զդաւանութիւն Լուսաւորչին

Ի Մունժանաց երկրէն ելայ
 հաւատիս համար պանդխտեցայ
 ըզ իմ հաւատն ոչ ուրացայ
 ի յայս երկիրս բնակեցայ:

Եւ այլ բազում բաներ ասաց
 Թէ ձեր հաւատն ու դուք կորած (1)
 ամէն ազգէ աչից ելած
 օլախաց հաւատն նեխած:

Պատասխանեց չար վոյվոտան
 ծօ (ծոյ) հայ երէց ամշարտաւան
 արի եղիր քաղքեղոնեան

(դարձիք օրէնք քաղքեղոնեան)
 որ չը տանջեմ զքեզ ի յատեան
 (որ չը տանջեմ զքեզ ի յաւիտեան):

Դարձեալ հրամանս ետ ծինկանին (2)
 զ տէր խաչատուրըն տանջեցին
 ձեռովին եւ զոտսըն կապեցին
 (ըզ ձեռըն եւ զոտսըն կապեցին)
 երկու աչքունքն փորեցին:

(1) կորսուած: — (2) Չինկենէ, բոշա բառին համանշա-
 նակն է. 'ի Ռուսմանիա ձի կան կը յորջորջուին:

Եւ զերկու աչքը փորեցին
 կրկին ասաց Թէ ուրացիր
 գլուսաւորչին հաւատն ընտիր
 Թէ չէ գլուխդ կորուսիր
 դուստր եւ որդիքդ խեղճ արիր:

Արմաշներուն ասաց, գնացէք
 զդուստր եւ զորդիքն չարչարեցէք
 գտուն եւ գտեղին թալանեցէք
 յետոյ զերէցըն կնքեցէք:

Երբոր եկան պիղծ արմաշնին
 կին եւ տղայքն ճիչ բարձին
 լալով անկան յուս ծնողին
 (լալով անկան յօսրս ծնողին)
 աղաչելով կողկողագին:

Արա զկամք թագաւորին
 եւ մրկրրտիր հաւատ հոռւին
 Թէ չէ զանմեղ գառինք քոյին
 սրբով ճարակ տըւիր դահճին:

Ծընողան գուծն շարժեցաւ
 եւ իւր տըրոց ողորմեցաւ
 եւ յակամայ մրկրրտեցաւ
 եւ յՍլախի հաւատ մտաւ:

Ի յայս վերջի ժամանակի
 հայոց ազգըս կան վրտանգի
 եւ տարագիր իյաշխարհի
 այս օլախաց փոքրիկ երկրի:

Վա՛յ եւ եղուկ հազար բերան
 հառաչեցէք ամենեքեան
 այս օլախաց հայերս որ կան

ի հաւատոցըն զըրկեցան:

Եկեղեցիքն քակտեցան
այն սուրբ տաճարքն այրեցան
(այն սուրբ տաճարքն անտես եղան)
ազնիւ գրեանքն հուր այրեցան
ի ժամատեղքն ոչինչ դարձան:
(ձայն պաշտամանցն վերացան)

Խիստ գեղեցիկ անօթք կային
խաչ եւ սկիբ եւ շուքջառնին
աղէկ մարդկան յիշատակնին
բաժին եղաւ օլախ ազգին:

Այն քաջ ուսած երիցունին
քաղցրաբարբառ սարկաւագնին
Թագաւորքն եւ զալէսունին
յանկարծակի խափանեցին:

Այն հրաշալի գիշեր ժամին
եկեղեցեաց ուխտ ի յօրին
(եկեղեցեաց ուխտի նորին)
զայն հանդիսի ըզ մատաղնին
(հանդիսի աւուր ըզ մատաղնին)
զ նընջեցեոց մեծ Թաղումին:

Մեծի ծննդեան ջրօրհնեացն օրին
(մեծի ծննդեան ջրօրհնէին)
առաջաւորի սուրբ պասին (եւ մեծ պասին)
տեառնընդառաջ քառամսօրին
եւ աւետման սրբոյ կուսին:

Արմաւենեաց ծաղկազարդին
մեծահանդէս Զատիկի օրին
յինանց վըճար Համբարձումին

եւ Հոգւոյ գալստեան օրին:

Վարդավառին օր կիրակին
Աստուածածնի ննջման օրին
եւ սուրբ Խաչի մեծի օրին
(խաչվերացի սրբոյ ուխտին)
եւ այլ սրբոցն որ տօնէին:

Այն հրաշալի մեծ աղօթին
որ կարդացուէր ժամատեղին
զօրքն սրբոց խիստ պատուէին
(զ տօն սրբոց խիստ պատուէին)
եւ զտէրունի օր կիրակին:

Ամենքեան ոչինչ դարձան
ժամ եւ աղօթ խափանեցան
իրիցանիք կարգէն անկան
եւ ժողովուրդք մոլորեցան:

Երկրաց երկիր շատոնք անկան
քահանայք եւ աշխարհական
բազում եղբարք բաժանեցան
ղարիպումիւն (*) վտարեցան:

Արք ի կանանց խիստ հեռացան
ի յայլ քաղաք բնակեցան
ո՞վ է տեսել այսպէս խեղճ բան
վայ եւ եղուկ հազար բերան:

Ո՞վ անիրաւ չար Թագաւոր
Թող դու լինիս գլուխդ ի կոր
քու մեծուծիւնդ լինի խտտոր
որ հայոց ազգին արիր մոլոր:

(*) պանդխտումիւն, նժդեհումիւն:

Բնաւ դու չես մեղադրելի
 ո՛վ արբանեակ աստանայի
 Աստուած երկրի մի բարկասցի
 չար Թաղաւոր յայտնի լիցի:

Ի մեր անբաւ գործոց չարեաց
 ցասումն ետուր հայոց ազգաց
 իւր սուրբ մարմինն ոչ խնայեաց
 ետ արկանել ներքոյ ոտաց:

Առաջ իւր սուրբ տունն մատնեաց
 ըզ սուրբ մեռունն յերկիր ցրուեաց
 զիւր սուրբ գրեանքն հրով այրեաց
 զեկեղեցի հիմնէ շրջեաց:

(եկեղեցոյ հիմն շրջեաց)

Եկեղեցին քարեկիր է
 եւ իւր անօթքն ի յայլ նիւթէ
 եւ ս. գրեանքն պէսպէս նիւթէ
 (եւ ս. գրեանքն պէսպէս ուսուցին)
 խաչ եւ սկիբ ի արծաթէ:

Բերան չունին որ բամբասեն
 ոչ ձեռք եւ ոչ ոտք որ մեղանչեն
 վասն մեղաց մարդկան որ են
 ցոյցս մարդկան պատիժ կրեն:

Զհայոց ազգըն դառըն մատնեաց
 ի ձեռս արանց բռնաւորաց
 ի հաւատոց զիւրեանք զըրկեաց
 ծաղր եւ նախաստինք արար դրացեաց:

Աստուած փրկէ ի յայլ չարէ
 այլ մեծամեծ պատուհասէ
 (եւ այլ մեծ մեծ պատուհասէ)
 ի յաշխարհիս Թէ չարչարէ

անտես կենացն անտես չառնէ:

Յոյս ունիմք առ Տէրն ամենի
 որ ողորմի հայոց ազգի
 ով որ չարկամ եղեր մեզի
 անդ անագին ատեն դատի:

Քահանայք աշխարհական
 խնդրեմ ձեզնէ հառաչական
 դարձիք ի մեղաց աղտեղական
 լարով ասէք զտէր մեղան:

Ես անարժան մեղաց գերի,
 Մինաս անուն պարսաւելի,
 ես եմ զարիպ Հայաստանի
 Թօխամթ (1) անուն քաղաք կոչի:

Զայս դառն աղէտ աչօք տեսի
 այս օլախաց փոքրիկ երկրի
 փորձանք եկաւ հայոց ազգի
 քահանայից ժողովրդի:

Յանգէտ մտացս առաջ եկան (եկին)
 եւ սակաւիկ ողբս գրեցան. (ասացի)
 զձեզ աղաչեմ զամենեսեան,
 (զձեզ աղաչեմ յոյժ տենջալի)
 զիս յիշելոյ արէք արժան:
 (զիս յիշելոյ առնէք արժանի)

Մեղօքս լի եմ անարժան,
 ոտից ձերոց լինիմ կոխան,

(1) Եւդոկիա կամ Թոգամթ:

չը խնայէք ըզ Հայր մեղան,
զտուրբ աղօթքըն տէրունական:

Օրհնութիւն տուք դուք միաբ...
երօրդական Աստուածութեան
որ զմեզ փրկէ ի յայլ ցասման
այժմ եւ յաւէտ եւ յապագայն:

Ողբն շարագրողն Մինաս սարկաւագ, որքան որ կա-
րելի եղած է ստուգել եւ որպէս մասամբ կ'երեւի գրք-
ուածքի պատմութենէն ալ, փոքր Ասիայէն գաղթած է
'ի Մոլտովա: Ինք բնիկ Եւդոկիացի (Թոխամ) է. տա-
րակոյս չ'կայ որ այդ սարկաւագն 1577 դարու առաջին
քառորդին ծնած է. կը թուի թէ իր հայրենեաց մէջ ուս-
նելէ զկնի՝ ինչ որ հարկ էր իր կոչման համար, գաղթած
է այս կողմերն ուր 1551 ին ականատես եղաւ Շեքիան
Վոտի շարագործութեանց: Եւ ուրիշ շատ մը հայերու
հետ իր կեանքն ազատելու եւ դաւանանքն հաստատ պա-
հելու համար Մոլտովայէն մեկնած է 'ի Լեւոկէրկ' (Իւլով)
սպասաւորելու տեղոյն մայր եկեղեցոյն մէջ՝ ուրանօր
ապրած է մինչ խոր ծերութիւն եւ 'ի գիր առած վե-
րոյգրեալ ողբն, որու մասին 'ի վերեւ ըսած եմք թէ՝ եր-
կու օրինակ գրած է, սակայն մեծամուն Տիար Գրիգոր
Մ. Պըյրգեան 'ի Քարիզ ազգային մատենադարանին մէջ
տեսած է ձեռագիր մը (*)(*Récits des persécutions
religieuses qu'ont subies les Arméniens en*

(*) Մեր ներկայ աշխատասիրութիւնն 1893 ին պատ-
րաստ էր եւ ուղարկած էինք յ'էջմիածին, սակայն փա-

*Galicie de la part du Voivoda Etienne, par
Minas de Tokhat*) որ ողբին մէկ մասն կը կազմէ
սկսեալ 1377 տողէն էջ 57 *Զոմսնք փոսնն 'ի դոռս
հակնն*. Թէ ինչո՞ւ Ֆրանսերէսի մէջ ի *Կայիցիս* տեղի ու-
նեցած հալածանքներն ըսուած է՝ այդ կէտն մեկնաբա-
նել այնքան դժուար է՝, վասնզի շփոթութիւնն յառաջ
եկած է *Վրտ* բառէն զոր հեղինակն գործածած է Ու-
լանի համանշմանակ: Իսկ գարով թէ՝ ինչպէս ուշադրու-
թիւն գրաւեց 'ի Վենետիկ գտնուող ձեռագիրն, կը յայտ-
նենք թէ՝ Պուրբէշի ականատ որ լծիլկ երէն Տօլթօր Գա-

փաքելով 'ի Ռումանիա տպագրել՝ չ'կարողացանք անց-
եալ տարի 'ի լոյս ընծայել զան եւ միայն ներկայ տար-
ւոյս՝ 1895 Յունիսին՝ հնար եղաւ մտակոյ յանձնել: այս
միջոցին հրատարակեալ տեսանք Մինաս սարկաւագի
ողբի Ռումաներէնն, թարգմանեալ Վճուրբել ատենի
անդամ Տիար Կրիկորիէ Մ. Պուրբգիւռէ, գեղեցիկ յա-
ռաջարանով մը՝ դարձեալ Ռումաներէն, որու մէջ այս
ճշմարիտ ազգասէր հայ մեծ անճաւորութիւնն կը յայտնէ
թէ՝ առաջին անգամ ինքն եղած է որ իր 'ի Քարիզ գրու-
նուելուն՝ մինչդեռ Մոլտովայ 1475—1710 իշխող Պէյե-
րու պատմութեան վերաբերեալ հայերէն ձեռագիր մը
կը փնտռէր՝ նշմարած է Սարկաւագի ողբն եւ նորա
պատմական արժէքն գնահատելով՝ արժանի դատած է
հրատարակութեան. եւ թէ՝ ողբացեալ Գ. Պատկանեանի
հետ թղթակցելէն վերջն է որ ուրիշներ եւս հետաքրք-
րուած են տոյն ողբով, եւ այսպէս գտնուած է միւս
երկու ամբողջ օրինակներն, մին 'ի Վենետիկ եւ միւսն
'ի Շամուշավար:

լէստէր 1885 ին իւր յիտալիա ուղեւորութեան միջոցին երբ կ'այցեցէ Հայոց Ս. Ղազար վանքն՝ վեր. Հայր Իսավերտեանց Ռումանական պատմութեան մասին եւս շահեկան սոյն ողբէ նկատմամբ ծանօթութիւններ կ'տայ նմա, եւ ապա Տօքթօր Գալէստէրի խնդրանաց վրայ նմա կը յղէ ձեռագրին պատճէնն եւ Գրանսերէն թարգմանութիւնն: Տօքթօրն ձեռագիր պատճէնն եւ թարգմանութիւնն յանձնէր է Ռումանի մեծահամբաւ հնախօս Մելքիսեղեկ եպիսկոպոսի, որ փափաքելով հայերէնէ ուղղակի 'ի Ռումանսերէն թարգմանութիւն մը ձեռք բերել՝ ողբի պատճէնն յղած է Եաշի ծանօթ ուսուցիչ Մեծայարգ Տիար Լուսիկ Սրմագաշեանի. նա եւս թարգմանած է Ռումանսերէնի 'ի մեծ գոհունակութիւն Մելքիսեղեկ եպիսկոպոսի որ առ ալեգարդ թարգմանիչն շտրհակալագիր ուղղած է նուիրելով նմա իւր երկասիրութիւններէն 12 հատոր գիրք: Եպիսկոպոսն 1892 ի մարտ ամսոյ մէջ՝ կ'երեւի թէ իւր մօտալուտ մահուան նախագագացումն ունենալով՝ մինչդեռ իւր գոյքերու եւ այլ կարգադրութեամբ կ'գբաղէր՝ Մինաս սարկաւագի ողբի թարգմանութիւնն եւս յանձնած է Ռումանիոյ Ակադեմիային իբր պատմական արժէք ունեցող մի գրութիւն (*):

(*) Յարգոյ բրօքէսէօն Լ. Սրմագաշեան մեր ամենա սիրելի բարեկամն, Ռումանի հանգուցեալ Մելքիսեղեկ լուսամիտ եպիսկոպոսի առ հայս տածած համակրական զգացմանց մասին ընդարձակօրէն գրելով մեզ կ'ըսէ թէ՝ «Հանգուցեալ սրբազանը որչափ նախանձախնդիր ալ էր իւր եկեղեցւոյ զարգացման եւ պայծառութեանը՝ դարձեալ չ'էր պատկաներ այն կարգի մոլեռանդ եւ տգէտ

Բաց ի Շմէֆան վոտի հալածումներէ՝ Հայք 1564 ին եւս Տեսքոտ վոտի հետ միացած լինելով՝ Շմէֆան վոտ Թովշա ի եւ Ալեքսանտր Լըբուշէանի կողմէ եւս այլ եւայլ չարչարանաց ենթարկուեցան. նմանապէս 1671 ին ալ Տուքա վոտի կողմանէ. բայց հարկ է խոստովանիլ, թէ սոյն հալածումներն յառաջ չ'են եկած երբէք վերոյիշ.

եկեղեցականաց, որոնք ուրիշ քրիստոնեայ ազգաց կրօնքը վար կը զարնեն ատելութեամբ, մի միայն իրենցը բարձրացնելու համար: (Մելքիսեղեկ եպիսկոպոսի նըկատմամբ մենք ալ գրած ենք յ'էջ 46): Էֆեմիլիէ Զիկատէ, յոյն աստուածաբան մը 1710 ին Ռումանիոյ Թըրկովիշիէ քաղաքն *Вулковиша Голцимаши* (վարդապետական սպառազինութիւն) խորագրով գիրք մը հրատարակած է եւ որովհետեւ այս գիրքը բուն Ռումանիոյ մէջ տպագրուած՝ միւս ամէն քրիստոնեայ ազգաց կրօնքը պարսաւելի կերպով կը քննադատէ, եւ մանաւանդ որ հայոց դէմ՝ քինու եւ ռիակալութեան ոգւով գրած է՝ մոլեռանդ, տգէտ մարդիկ շատ յարգ կուտան այդ գրքին, եւ երբ կուզեն ուրիշ ազգաց կրօնի դէմ գրել, անկէ կ'օրինակեն անճոռնի զրպարտութիւններ: Վերոյիշեալ Մելքիսեղեկ եպիսկոպոս ընթեռնելով Էֆեմիլիէ Զիկատէի գրածն թէ՝ հայերն *Առևտոմ*՝ չ'են տօներ, այլ յունկարի 5 ին օրը ծննդեան եւ Յայնսուրութեան սօնախմբութեան հետ Ալետոման տօնախմբութիւնն ալ միանգամայն կատարել կը կեղծեն. 1885 թ. ապրիլ 2 ին օրը Ռումանի հայոց Արժ. Տ. Ստեփան քահանային կ'ըսէ. «Ապրիլի 7 ին օրը Ալետոմ՝ ունիք, սէր ունիմ՝ ես ալ գալով այն օր եկեղեցի ներկայ լինելու ձեր պատարագի

եալ իշխանաց առ Հայս տաճած տոտերութենէ եւ կամ մի մասնաւոր հակակրանքէ, այլ հայք այս պարագայից Ռու մենաց հետ գրեթէ համահաւասար կրած են տառա պանքներ, գոհուելով վրէժխնդրութեանն այն իշխանաց՝ որոց դէմ կէցած էին ՚ի պաշտպանութիւն երկրի նախորդ *Պէյ ին*:

արարողութեան բոլոր կղերիս՝ հետ »: Սրբազանին այս փափաքանաց վրայ, հրաւէր կը լինի եւ Աւետման օրը Ս. Եկեղեցւոյ վարի դասը եպիսկոպոսական աստիճանի ամողը կը դբուի ուր՝ եպիսկոպոսն տեղի առնելով, պատարագի մատուցման ժամանակ երկրպագութեան ամեն ձեւերն բրաւ ըստ պատշաճի: Պատարագի աւարաման մօտ, *Քրիստոս Պատարագեալ* ըսուած ժամանակ, մեր սարկաւազը աջ ձեռքը բուրվառ, ձախ ձեռքը ափսէի մը վրայ հինգ նշխար խաչածեւ զետեղած կը բերէ խնկարկելով կը ներկայացնէ սրբազանին ըստ հայկական սովորութեան: Սրբազանը կ'օրհնէ նախ նշխարները, կ'առնու մէջտեղինը կը մանրէ, մաս մը կը ճաշակէ, մնացածն ալ բոլորտիքը կեցող Ռումէն կղերին եւ աշխարհականաց բաշխելով ամենքն ալ ճաշակեցին ջերմեռանդութեամբ ըստ օրինակի Ս. Եպիսկոպոսին: Պատարագէն ետքը Ս. Եպիսկոպոսը հայոց կողմանէ իրեն եղած ընդունելութեան համար շնորհակարութիւններ յայտնեցն վերջը գոհութեամբ կը վերադառնայ եպիսկոպոսարանն, Ս. Աւետման օրուայ հանդիսաւոր տօնախմբութեան ներկայ գտնուելով եւ ինքնին համոզուելով թէ՛ սուտ եւ չարակամ՝ զրպարտութիւններ են էֆթիմիէ Զիկատէնի Հայոց նկատմամբ գրածներն »:

Հին գաղթականութեան վիճակն ՚ի գիր առնելէ վերջ կը յաւելուի թէ՛ որպէս Մոլտավիոյ—Վալաքիոյ նախորդ Հայ գաղութն վաճառականութեամբ զբաղելով մեծ եւ փայլուն վիճակի մը տիրացած էր, նախանձելի դիրք մը գրաւած էր. հիմակ ալ մեր ազգայինք ունենալով ապրուստի լաւ միջոցներ բարեկեցիկ են: Մի քանի քաղաքաց մէջ կան վաճառականութեամբ զբաղող նշանաւոր անձինք ոյք պատիւ կը բերեն ազգութեան: Համեմատաբար Ռումէնաց, Հրէից եւ այլոց՝ Հայք փոքրամասնութիւն մը կազմեն այն երկրի մէջ, այսու հանդերձ յոյժ ստուար է հարուստ, հողատէր, ագարակատէր, անտառատէր ազգակիցներու թիւն՝ եւ ո՛չ նուազ թիւ մը կը կազմեն Պետական Պաշտօնէութեանց մէջ ծառայողներն: Այսօր, շնորհիւ Ռումանիոյ քաղաքագէտ եւ ազատամիտ Արքային Կարոլ Առաջնոյ, մերայինք եւս Ռումէնաց նըման ամէն շնորհաց կ'արժանանան. բաւ է միայն որ հրմուտ լինին երկրին օրինաց, լինին Ռումէնահպատակ կարող, ուսեալ եւ հաւատարիմ:

՚ի Ռումանիա ամէն քրիստոնեայ ժողովուրդք յաշտիրող Պետութեան հաւասար են. չ'կայ կրօնի եւ ազգութեան խտրութիւն, ամէնքն ալ Ռումանացի կը ճանչնայ կտաւվարութիւնն. (ի բաց առեալ անոնք ոյք օտար տէրութեանց հպատակ լինելով ունին իրենց օրինաւոր վկայաթղթերն) հայերն ալ այլոց պէս երեք տարի զինւորական վարժութիւնն եր պարտին կատարել. երիտասարդք 21 տարեկան ինեսուռն կը զինուորագրին ըստ Տէրութեան օրինաց, եւ անոնք ոյք կը փափաքին մշտակայ զինուորականներ դառնալ՝ եթէ յաջողակ են հետզհետէ կը բարձրանան: մեծամեծ պաշտօններու: Սրդէն երեւելի պաշտօնէից, Ռումաներէնի քաջահմուտ հայոց

Թիւն բաւական ստուար է. Պետական վարժարանաց մէջ կան մի քանի հայ բրօքէսէօններ, ունիմք քաղաքային եւ գիւնուորական նշանաւոր բժիշկներ, երկրաչափներ, հայ երեսփոխաններ ազգային ժողովոյ մէջ, ծերակոյտի անդամներ, դատարանական նախագահներ, դատաւորներ, ընդհանուր դատախազներ, հայ սպայներ, հազարապետներ, գնդապետներ եւ ալ աւելի բարձրաստիճան պաշտօնեայներ. ներուի ինձ ըսել սակայն թէ յարգելի բացառութեամբ վերոյիշեալներու մեծամասնութիւնն հայ աւուանն լսելէ կը խորշի: Այս շատ զարմանալի է սակայն, զի դեռ մէկ — չ'ըսեմ երկու — սերունդ առաջ գաղթականաց նախահայրք այսպէս չ'էին, եւ ասոր ապացոյց աստ կը դնեմք մեծանուն Հաժտըլուի մի դիտողութիւնն. «Կը նշմարուի թէ ուր որ միանգամ բնակեցան գաղթական հայք, նոքա ամէն ուրեք լաւ քաղաքացիներ եղան, առանց կորսնցնելու սակայն իւրեանց նախնեաց լեզուն եւ աւանդութիւնքն. այլ մի գուցէ հայէ մը պահանջէք իւր քաղաքացւոյ պարտականութեանց ճշգրիտ կատարումէն աւելին. մինչ անձնուրացութիւն, մինչ զոհողութիւն, մինչեւ իւրեանց ունեցած պարտականութիւններէն աւելին կը կատարեն. այլ միայն այն ժամանակ ոտքի կը կանգնին, երբ կը դադրին բոլորովին հայ լինելէ, վերջնականապէս խառնուելով այն ազգութեան, որու ծոցն կ'ապրին: Այս ցոյց կուտանք ո՛չ թէ մեղադրելու համար հայերն, այլ ընդհակառակն իբր ապացոյց իրենց պարկեշտութեան. նոքա կուտան ինչ որ պարտական են այն երկրին որ գիրենք կ'ընդունի իւր ծոցին մէջ, բայց աւելին կը վերաբերի միայն եւ միայն իրենց հայրենեաց: (*)

(*) Այս մասին մեր դիտողութիւնքն աւելի վերջն:

Մարդ միջին դարու հայկական ժամանակագրութիւնքն կարդալով, անհնար է որ չ'սքանչանայ այն դիւցազնութեանց վրայ որովք գիտէր այս փոքրիկ ժողովուրդն մաքառիլ ընդդէմ այոց (ոչ — քրիստոնէից) պաշտպանելու հայրենի վայրերն »:

Նշանաւոր բանասիրին սոյն դիտողութեանց Ազնուաշուք Տիար Պուլգիու կ'աւելցնէ. «Այլ Ռումանիոյ հայ գաղթականաց ներկայ սերունդն հազուադիւր բացառութեամբ, կորսնցնելով թէ լեզուն եւ թէ մասամբ հայրենի աւանդութիւնքն, պահած է միայն նախնեաց կրօնն իւր բոլոր ծէսերով եւ սովորութեամբք »: Թող ներուի մեզ աստ պարզել թէ՛ նոր սերունդն ո՛չ միայն իր լեզուն մոռացեր է եւ չ'սիրեր զայն, այլ եւ կրօնական զգացումներ ալ կը պակսին իրեն: Դարուս նիւթապաշտական գաղափարք գրեթէ անխտիր, կրօնէ հեռացուցած են բոլոր ազգաց նորահաս սերունդներն, նոյն բանն տեղի ունեցած է եւ 'ի մեզ. իսկ գալով թէ՛ երբ մերայինք հոգեւոր մատակարարութեան մը պէտքն կ'ըզգան՝ հայ կղերին կը դիմե՞ն կամ ոչ. այս մասին սա չափն միայն կրնամք ըսել որ՝ ցարդ ազգայինք իւրեանց սեփական կղերն եւ իւրեանց եկեղեցին փնտռած են ամէն պարագայի, բայց այժմ՝ դաւանանքի կարեւորութիւն տուող չ'կայ այլ եւս:

Պ. Հաժտըլուի դիտողութեան նկատմամբ թէ հայք առ իրենց բնակած երկիրն ունեցած իւրեանց պարտականութիւններէն աւելին կը վերապահեն իրենց Յշմարիա հայրենեաց, աւելուրդ չ'եմ նկատեր բացարձակ կերպով յայտնել՝ այդպիսի զգացում մը 'ի Ռումանահայս գոյութիւն չ'ունի: Ռումանահայն իր հայրենիքն Ռումանիան կը նկատէ, անկէ կը վայելէ բարիքներ եւ առ 'ի երախ-

տագիտութիւն՝ նորա բարօրութեան, նորա բարգաւաճման, բարելաուծեան համար կը մտածէ, կը գործէ եւ այս մասին չ'եմք հակառակիր մենք, իրենց հաւատարմական պայքոյն կը կատարեն, ազնիւ հոգւոյ մը զգացումներն ցոյց կ'տան:

Ռուսմանահայք դարերէ 'ի վեր աստ բնակած են, միշտ հոս պիտի մնան, բարի եւ պարկեշտ քաղաքացւոյ պարտքեր ունին կատարելու, եւ ո՛չ որ կը մեղադրէ զիրենք այդ մասին, ո՛չ որ կրնայ կշտամբել զիրենք եմէ անքակտելի կապերով կապուած են այն երկրին ու պետութեան որ զիրենք հիւրընկալած է, կը հոգայ, կը խրնամէ, եւ յորում կը վայելեն ամէն իրաւունք, հանգըստութիւն, երջանկութիւն. սակայն իբրեւ մի ուրոյն ազգ՝ պարտիմք մեր զգացումներէ բաժին հանել նաեւ մերայնոց համար. ինչո՞ւ ատենք հայութիւնն, ինչո՞ւ ամաչեմք խոստովանիլ մեր հայ լինելն, ինչո՞ւ չ'տովրիմք նաեւ մեր մայրենի բարբառն, չ'ուսանիմք մեր նախնեաց պատմութիւնն. չէ՞ մի որ այս ամէնն ալ ազնիւ եւ վսեմ հոգիներու յատուկ զգացումներ են. մի՞թէ քաղաքակրթութեան յառաջ բերած շնորհներն վայելելով պարտիմք մուսանալ այն ամէն շնորհներն ոյք թէ եւ նիւթական ո՛րեւէ շահ չ'են արտադրեր, այլ շնորհներ են՝ ոյք կապ ունին սրտի եւ հոգւոյ հետ, շնորհներ են՝ զորս նախնիք պահած եւ աւանդած են մեզ սուրբ սրտիւ, սուրբ ըզգացմամբ:

Հնար է արդեօք չ'զգածուիլ եւ չ'տրտմիլ, խորհելով որ Ռուսմանիոյ նման մի ազատամիտ, ազատախոհ կառավարութեան հովանւոյն ներքեւ ապրող բազմամիլ անձինք կան, որոնք անձնական հանգստութեանց մէջ մոռացած իրենցներն, չեզոքացեալ ազգութենէ, անտար-

բեր ալ են իրենց լեզուին եւ եկեղեցւոյն: Ռուսմանահայոց տխրաբոյր վիճակն դիւրութեամբ կարելի է ըմբռնել եմէ աստանօր յիշեմք անցեալ տարիներն Էաշի Ս. Եկեղեցւոյ՝ ազգասէր Տիար Պըյրզէւեանի խօսած մի դամբանականի մէջ քանիցս կրկնուած *Մենք Հայ կրօնքով Տիարներս ուշադրութեան արժանի արտայայտութիւնն*, որմէ բացորոշ կերպիւ կարող եմք հասկնալ թէ՛ Ռուսմանահայք կրօնքով միայն Հայ են: Ուրեմն եմէ վերցնեմք կրօնն՝ ազգութիւնն փճացած է: Արդարեւ յոյժ ցաւալի՝ այլ մերկապարանոց իրողութիւն, որ սարսուռ կը թողու մեր հոգւոյն մէջ: Այո՛, ըստ Ս. Ալեքտարանի 'իսկ « տուք զ'կայսերն կայսեր, եւ զԱստուծոյն Աստուծոյ », պէտք է եւ կը փափաքիմք որ հպատակ ազգեր մինչդեռ այնքան շնորհներ, ազատութիւններ կը վայելեն, տրանջարու առիթ մը չ'ունին՝ պահեն ազամանդեայ հաւատարմութիւն առ տիրող Պետութիւնս, այլ՝ ներելի չ'է բնակին իսպառ յուրաստ կալ ազգութենէ, անտարբերութիւն ցոյց տալ, ինչ որ դժբաղդաբար կը նշմարուի ուրեք ուրեք, եւ ահա այս է որ մեր միտքն կ'ալեկոծէ, սիրտն կը մորմոքէ:

Սակայն այն խորհրդածութեանց քով պարտք մը կ'զգամք անգամ մ' եւս մտածել եւ ասել, մի՞թէ Ռուսմանահայք բոլորովին իրենք են պատճառ իրաց ներկայ վիճակին, մի՞թէ տոհմասիրութիւն, ազգասիրութիւն կը պակսի բոլոր Ռուսմանահայոց, եւ ա՛յդ է շարժառիթ որ 'ի կորուստ կը մատնուին ցեղային յասկանիշք: Ո՛չ. ճշմարտութիւնն խօսելով, պէտք է յաւելուլ թէ՛ իւրեանց դիրքն, պարագայներն, այլեւայլ հանգամանքներ ալ կան ճնշող, սեղմող գաղթականութիւնն. քանզի եմէ անտարբերութեան մասնուած են ոմանք, 'ի Ռուսմանահայ

չ'են պակասած, եւ յաւէտ պիտի գտնուին ճշմարիտ ազգասէրներ, Աճէմեաններ, Միսիրեաններ, Ֆերհատեաններ, Սողոմոնեաններ, Պըյըգլեաններ, Զունդեր, Կոյլաւեաններ եւ դեռ քանի քանի ազնիւ հոգիներ որք ազգի եւ եկեղեցւոյ պահպանման համար չ'են զլանար անկարելին իսկ 'ի գործ դնել:

Լ Ե Չ Ո Ւ

Գաղթող ժողովրդոց փճանալուն ամենէ գլխաւոր պատճառներէն մին լեզուի ինդիւրն է: Քնական է որ երբ մի հասարակութիւն չ'գիտնայ իւր պատկանած ազգի լեզուն, սիրտը կապուած չ'ըլլայ իւր ուխտատեղիներուն, իւր Սուրբ հողերուն, Սուրբ քարերուն՝ ժամանակամիջոց մը ազգութիւնն պահպանելէ վերջ՝ վերահաս պիտի դառնայ նորա համար կորստեան օրն. վասնզի գաղթականք իւրեանց բազմադիմի շահուց համար պէտք կ'զգան իրենց գաղթած երկրի լեզուն սորվիլ. այն ինչ տուններու մէջ, ընտանեկան յարաբերութեանց առթիւ եւս օտար լեզուի գործածութիւնն սովորոյթ կը դառնայ՝ այն օրէն իսկ չարիքն սկսած է: Այլ եւս նոր սերունդք կ'ստիպուին մի միայն տեղական լեզուն սովորիլ իրենց ծնած օրէն, եւ մայրենի լեզուն երկրորդական, երրորդական բան մը կը դառնայ կամ իբր անօգուտ լեզու, նիւթասիրական տեսակէտով իբր անշահաբեր, հարկ կը

տեսնուի մէկ դի թողուլ զայն. ինչ որ պատահած է 'ի Ռումանահայս: Ո՞վ կարեւորութիւն կ'ընծայէ հայերէնի, նայն իսկ հայերէն անուններն ալ փոխած են այլ եւ այլ նկատումներով եւ զիրար կը յորջորջեն Նիքոլա, Թոնի, Քրիսթէա, Շմէֆան, Կիցը, Էլիգա, Էլէնա, Ռոզա, Զինկա, Էֆրոսինա եւ այլն եւն:

Այսօր 'ի բաց առնելով աղաւաղեալ անմշակ հայերէն մը գիացող դասակարգ մը, (*) Ռումանահայ հասարակութեան մեծամասնութիւնն ընդհանրապէս հայերէն

(*) Իբրեւ նմոյշ աստ կը դնեմք անոնց գործածած բառերէն մի քանին որք շատ ակտրօժելի կը հնչեն մեզ, զի այս բարբառն հին գաղթականութեան խօսած լեզուն է, հին յիշատակներ կը բլբլէ պատմութեամբ հետաքրքրողներու մէջ եւ կը յիշեցնէ ազնուատոհմ՝ գաղթականութիւնն, իւր փառքն, իր անցեան:

Նմոյշ.

իբ մընա կընշանակէ ոչինչ.	լուր կընշանակէ ալիւր
չի կայ իբմընա » հոգ չ'է	լալերի » Թաշկինակ
բբէշ » ամբողջ	մանչ » սպասաւոր
հայնակ » հայերէն	ուրուխ » ուր Էիբ
մարդնակ » քաղաքավար	ուրուխ եղել ես » ուր զացած
կալածի ընել » խօսակցիլ	սահաթ » ժամացոյց
բանա » օրիորդ	բըբըբեր » հազուատ
կտրիծ » տղայ, մանչ	Թանկ » սուղ
պիբա » տիկին	անժուժ » յայնժամ,
օզկա » ուրիշ	» [այն ժամանակ
աշեմ » տեսնեմ	Թամաւ » անձրեւ
զօր ուինտ » շատ լաւ	ցեղ » տեսակ
ֆըղ » հող	առուատանց » առաւօտեան
	լմանութիւն » իբաւունք.

6.

(անշուշտ ամբողջութիւն բառէն առնելով):

չ'գիտեր, Բուժէլիէն 1877 դարու վերջերն եւ դարուս սկիզբներն եկողներու սերունդք աղաւաղեալ տաճկերէն մը-կը խօսին. իսկ եթէ կան մայրենի լեզուն իրենց մանկութեան ժամանակ փոքր 'իշատէ սովորած, քիչ մը խօսիլ գիտցողք, նոքա եւս բնաւ չ'են խօսիր մայրենի լեզուն, առարկելով որ լաւ չ'գիտեն կամ թէ օտարք կը ծաղրեն զիրենք. (մեր սոյն դիտողութիւնքն ընդհանրու-

վերոյգրեալ վերջին գրաբար մէկ երկու բառերն վերտեղելէ զ'կնի, կը յայտնենք միանգամայն թէ դիտողութեան արժանի է տեսնել հին գաղթականաց սերնդոց խօսակցութեան մէջ գրաբարի ձեւն, ստէպ նախդիր կը գործածեն, կ'ըսեն. ըզքու որդին, ըզքու աղջիկ, զիմ մայր, զիմ դուստր. եւ այլն: *Պիտի* ի տեղ մի միայն *պի* ով ապառնի կը կազմեն. զոր օրինակ կ'ըսեն. պի գայ, պի գրէ պի անէ, պի ասէ, պի լայ (այսինքն պիտի ըլլայ) եւն:

Խօսակցութեանց մէջ յաճախ թրքերէն բառեր ալ կը նշմարենք. օրինակի աղագաւ. հալլալ ըլլայ, տուկեան, պագար, ալըվէրիշ, տովլեթ, խօլայութիւն. եւն: Յայտնի է որ կնեցի գաղթական հայք, երբեմն թամարաց հետ շիման մէջ լինելով՝ անոնց լեզուն ալ ժամանակ մի ունեցած է իւր ներգործութիւնն: Արդէն Խրիմէն գաղթող Լեհաբնակ հայք մի ժամանակ հայերէն գրերով եւ թամարերէն բարբառով կանոնագրեր հաստատեցին, նոյն իսկ կրօնական գրքեր տպեցին. վասնզի հայերէնն մոռացեր էին եւ այն ինչ Շահաբասի գերեվարութենէն խոյս տուող Անեցիք եկան 'ի Լեհաստան, յայնժամ ըսկրսան իւրեանց մայրենի լեզուն մտաբերել, վերստին խօսիլ եւ գործածել աղաւաղեալ կերպով:

Թեան համար են. կան այնպիսի անհատներ որոնք ո՛չ միայն լաւ գիտեն իրենց մայրենի բարբառն՝ այլ եւ չ'են վարանիր հարկ եղած ժամանակ զայն խօսիլ, եւ նորա զարգացման ալ աշխատիլ 'ի պահանջել հարկին) առարկութիւն մը որ չ'գիտեմք կրնա՞յ արդարանալ. քանզի Հրէայք, Հունգարացիք, Բարնացիք եւ այլ ազգեր իրարու հետ իւրեանց լեզուն կը խօսին, ոչ որ զայնա կը ծաղրէ կամ կը նախատէ: Արդէն ո՞վ իրաւունք ունի այսպիսի ազատ քաղաքաց մէջ ուրիշները ծաղրել, չէ՞ որ ծաղրողք իրենց տգիտութիւնն եւ թերակրթութիւնն կ'ապացուցանեն, եւ բաց աստի չէ՞ մի որ օտարք լաւ կը ճանաչեն զմեզ, քաջ գիտեն մեր հայ լինելն, գիտեն միանգամայն թէ իւրաքանչիւր ազգ ունի իւր լեզուն եւ ազատ է զայն խօսիլ: Ուրեմն ի՞նչ բանի կը ծառայէ մեր ազգութիւնն պահել, կամ մեր լեզուն քողի տակ դնել: Կը գտնուին այնպիսի անձինք ալ ոյք 'ի մէջ կը բերեն թէ չ'են համարձակիր հայերէն խօսիլ, զի գրաբար (իմա մարտըր աշխարհաբար) չ'գիտեն: Այս օրինակ պատճառաբանութիւնքն մէկ դի թողով՝ յայտնենք դառնակրկիթ իրողութիւնն. մայրենի լեզուն չ'գիտեմք, խուժուժ կամ անպէտ նկատուելով՝ վաղուց գործածելի լինելէ դադրած է, միշտ եւ ամէն պարագայի հայք ռումաներէն կը խօսին. միայն սպասաւորներէ գաղտնի բան մը ըսելու ատեն մի քանի բառեր կը թռնուին. աւերող է շեշտել ուրեմն թէ՛ 'ի Ռումանահայս մի միայն եկեղէցական արարողութիւնք մայրենի լեզուաւ կը կատարուին:

Բ Ա Բ Բ

Ի Ռուսմանիա՝ տիրող քաղաքակրթական ազատութեամբ, Եւրոպական վարուց եւ բարուց վատ կողմերն եւս մուտ գտած են: Բարոյական վտանգներով շրջապատեալ այս քաղաքաց մէջ՝ մերայինք մէկեւ առեւտրական գործերով միշտ եւ հանապազ օտարաց հետ շրվման մէջ կը գտնուին, բայց իւրեանց ընտանեկան յարաբերութիւնք հրէից եւ օտարազգեաց հետ կարի ցանցառ են, մերայնոց մէջ գայթակղեցուցիչ միութիւնք, անկարգութիւնք գրեթէ երբէք չ'են տեսնուիր: Ռուսմանահայք արդարեւ մեծ իրաւունք ունին պարծիլ յայս օտարաց իւրեանց պարկեշտութեան եւ համետութեան համար: Մտերմանալի ճշմարտութիւն մ'է որ մերայինք յաճախ խոհականութեամբ կ'ապրին եւ իրենց ընտանեկան սիրոյ եւ միութեան կապերն թոյլ չ'են:

Գարով ամուսնական խնդրոց, (*) ցարդ օտարազգաց հետ խնամութիւնք դուն ուրեք պատահած եւ սոգտանաց ենթակայ եղած են օտար աղջիկ մը նախընտրողք: սակայն նորահաս երիտասարդք նկատելով որ իրենց հանգրտութեան, երջանկութեան, շահուն պաշտպանութիւնն միշտ այոց ձեռքն է, նկատելով որ միեւնոյնն են իրենց

(*) Ամուսնացողներու թիւն յոյժ աննշան լինելուն գաղթականաց մէջ, Կոցա ազգային գոյութեան ապահովման մասին խորհելով՝ ամէն անգամ տխուր եւ քստմնեցուցիչ եզրակացութեան մի յանգած եմք, տեսնելով որ ծը-

լեզուն, բարոյքն եւ սովորոյթք, ալ պիտի չ'նային եւ չ'են նայիր թէ իրենց կանայքն հայ են կամ օտարուհի: Ո՛չ որ կաշկանդուած է, ո՛չ որ կը բաշուի նախընտրելու իր շահուն պահանջածը կամ իր սրտի ընտրածը: Այս՝ Ռուսմանահայուն անտարբերութեան վերագրելի չ'է բնաւին, քանզի եւրոպական ուրիշ գաղթականութեանց մէջ ալ տեսնուած են այսօրինակ դէպքեր եւ կ'ապացուցանեն թէ քաղաքակրթութեան հոսանքն է որ կը բաղխէ մեր դրանց:

Այսպիսի պարագայներու մէջ՝ կրօնային դաւանանքի եւ զուտ ազգային զգացումներ կը կատարեն իրենց դերն, ունին մեծ ազդեցութիւն, մէկ աստիճան սրտի եւ խղճի վրայ կը ծանրանան. սակայն ՚ի Ռուսմանահայս ազգութիւնն եւ կրօնն անզօր են արգելք մը լինելու: որովհետեւ ինչ նշանակութիւն կրնան ունենալ ո՛ր եւ է ազգայնոյ մը համար մեր նախնեաց աւանդութիւնքն,

նընդոց թիւն, մեռնողներու հազիւ հազ կէսին կը հաւասարի: Գժուար չ'է երեւակայել թէ՛ սպառումն ինչ աստիճան արագ տեղի կ'ունենայ:

Աստ ՚ի դէպ է յայտնել միանգամայն թէ ՚ի Ռուսմանահայս ազգային տումար երբէք գոյութիւն չ'ունի: Ըստ որում ծնունդք, ամուսնութիւնք եւ թաղումք կ'արձանագրուին կառավարութեան տումարաց մէջ, աւերող սեպուած է ազգային տումար պահել: ՚ի թուրքիա եւ այլուր եւս կառավարական տումարաց մէջ ծնունդք, պրասակք, թաղումք կ'արձանագրուին, սակայն ամէն ազգ, ամէն տեղ ունի իր ուրոյն ազգային տումարն՝ որու պէտքըն յոյժ կենսական եւ զգալի է շատ մը կարեւոր պարագայից մէջ:

պատմական յիշատակութիւնք եմէ նա զայն չ'է լած, չ'է սովրած. կամ ինչ ներգործութիւն կրնան ունենալ մեր արարողութիւններն, հոգեշունչ, հոգեզմայլ երգերն ու շարականներն՝ երբ նա զայն հասկնալու կարողութենէն զճերկ է, երբ անատեղեակ է արեան գնով կանգուն մնացած իւր Ս. Եկեղեցւոյ անմոռանալի յիշատակներով լի պատմութեանն:

Բաց աստի, կրօնական այնքան ազատութիւն կայ ՚ի Ռուսմանիա որ՝ կրօնն իւր բարոյական ազդեցութիւնն գրեմէ կորսնցնելու վտանգին մէջ է բոլոր ժողովրդոց համար: 1865 էն ՚ի վեր ըստ քաղաքային Օրինագրքի, երկու ամուրիք կրնան ամուսնացեալ նկատուիլ եմէ իւրեանց հաճութիւնն, ամուսնական պայմանք արձանագրուեալ են քաղաքապետական տոմարաց մէջ: Ըստ տրամադրութեան երկրի Սահմանադրութեան՝ քաղաքային ամուսնութենէ զ' կ'նի հարկ է եկեղեցական պսակն ալ ընդունիլ. սակայն վերջինն զանց առնողք միշտ օրինաւոր ամուսնացեալներ կը նկատուին եւ իրենց զաւակունք եւս օրինաւոր ժառանգորդներ:

Կրօնն, ամուսնաթողութեան պարագայից ալ՝ չ'ունի ո՛ր եւ իցէ ազդեցութիւն, վանգի ըստ քաղաքային Օրինագրի դատաստանական խորհուրդն իրաւունք ունի ամուսնութիւններ լուծել, ապահարզանի օրէնքն գործադրել. եւ կղերք՝ քաղաքապետական հրամանագրով ազատ են երկրորդ անգամ եկեղեցական պսակ կատարել, երկու ամուսնացեալներ վերստին պսակելով այոց հետ: Այսպիսի պարագայից մէջ՝ եմէ հայ քահանայն գիրենք մերժէ՝ — որպէս իւր պարտքն է այդպէս վարուիլ ինչ հանգամանաց մէջ ալ գտնուած լինի — Ռուսէն քահանայն պատճառ մը չ'ունի չ'գոհացնելու զայն, մանա-

ւանդ ներկային մէջ որ արտօնեալ է Պետութեան կողմանէ ՚ի հարկին ուրիշ դաւանանքէ Քրիստոնէից կրօնական արարողութիւններն կատարել: Այն քաղաքաց եւ գիւղորէից մէջ, ուր հայ քահանայ չ'կայ, ազգայինք արդէն մերթ ընդ մերթ ռուսէն քահանայից կը դիմեն, (բացառութիւններ կան) որոնք Յունական եկեղեցւոյ արարողութեանց համաձայն կը մատակարարեն անոնց հոգեւոր պէտքերն:

Եմէ օտար կղերի կատարած արարողութեամբ գոհացողաց թիւն աւելի ստուարանայ, տարակոյս չ'կայ որ յաջորդ սերունդք պիտի ընթանան այն արահետէն որ գրծուած է մի անգամ, եւ ասոնց իսկոյն կը յաջորդէ կատարելապէս տխուր վաղորդայնը . . . :

Վ Ե Ր Ք Ե Ր Ե Ն

Ըստ որում տեղային առեւտրական, վաճառականական, հողային եւ վարչային ամէն գործոց մէջ Ռուսներէն կը տիրապետէ, իւրաքանչիւր օտարագգի անհատ ինքնին հարկադրեալ է ուսանիլ տեղական լեզուն, եւ մայրենի լեզուի հետ կամ անկէ առաջ պարտաւոր է ուսուցանել նաեւ իւր նորահաս զաւակաց ռուսմաներէնն:

Ըստ Պետական օրինաց, ո՛չ մի ազգ կարող չ'է ուրոյն վարժարան ունենալ, երբ հոն չ'գործադրուի ռուսաց լեզուի եւ միանգամայն ուսմանց (ուսողութիւնը կ'աւանդուին ուրուման լեզուաւ) համար կրթական նախարարութեան կողմանէ պատրաստեալ ծրագիրն: Ուստի այն գաղթականութիւնք՝ լինին Հայ, Հրէայ, Գերմանացի թէ Ֆրանսացի, երբ չ'են ուզեր իւրեանց զաւակունքն ուղարկել կառավարութեան դպրոցներն, ուր ձրի պիտի դաստիարակուին, եւ կը փափաքին ազգային ուրոյն կրթարաններ ունենալ՝ գործադրելով անթերի կերպիւ ռումաներէնի եւ ուսողութեանց համար պատրաստեալ ծրագիրն՝ կրնան միանգամայն ուսուցանել իրենց մայրենի լեզուն:

Ռուսմանիոյ Հայերն օգտուելով Պետութեան շնորհած այս ազատութենէն, մի քանի քաղաքաց մէջ բացած են նախակրթական դպրոցներ, որոց մէջ մայրենի լեզուն գրեթէ միշտ ռումաներէնն է: Աշակերտք 7—8 տարեկան մանկունք, երբ առաջին անգամ վարժարան կուգան՝ գիտեն մի միայն ռումաներէն խօսիլ. հայերէն ոչ մի բառ չ'են հասկնար. այդ նախապատրաստական յարկերու մէջ չորս շրջան կը կատարեն, ուսանելով ռումաներէնի հետ հայերէնն ալ: Չորս տարուան ընթացքի մէջ եթէ աշակերտը ուշիմ կամ աշխատասէր լինին, ուսուցիչն ալ հմուտ, խղճամիտ եւ եռանդուն, այն ատեն նոքա թէրեւս ըստ բաւականի կ'ընտելանան մայրենի լեզուին. եթէ դպրոցէն դուրս ալ փափաք եւ առիթ ունենան խօսիլ, շարունակել հայերէնն, այդ պարագային գուցէ քառամեայ տընութիւնք եւ ծախքեր ընդունայն վատնուած չ'ըլլան: Իսկ՝ եթէ ընդհակառակն ուսուցիչք շահամու,

թերուս, ապիկար անձինք լինին՝ աշակերտք, որ հայերէնի անպէտ, անշահաբեր լինելն լսելով, մայրենի լեզուն ուսնելու անփոյթ կը մնան, կը լրացնեն չորս տարեշրջանն՝ հայերէն երկու երեք բառ կանոնաւոր կերպիւ խօսելու անկարող, հազիւ 11—12 տարեկան, կ'անցնին Ռուսմանական երկրորդական կրթարաններն, ուր սիլ բոլորովին ռումաներէնով պիտի զբաղին: Այս պարագային ի՛նչ եւ դաւ արդեօք հայ վարժարանի օգուտն: Ուսանողք հայերէնն չ'սովորեցան ինչպէս որ պէտք էր, այլեւս հայ վարժարանէն դուրս՝ առիթ, միջոց ալ պիտի չ'ունենան զայն լսելու, խօսելու. ուրեմն ամբողջ 4 տարի մասամբ ժամավաճառ եղան, քիչ մ'աւելի յոգնեցուցին իրենց մտքերն առանց արդիւնք մը ձեռք բերելու. չ'մոռանամք յաւելուլ՝ ազգի դրամէն մաս մ'ալ վատնուեցաւ աւնոց համար՝ ի գուր տեղը: Հարկ է խոստովանիլ թէ Ռումանահայոց ազգային գործերու մի քանի ազգասէր եւ եկեղեցասէր վարիչք այս ամէնն գիտնալով՝ կանգուն կը պահեն իրենց հայ վարժարաններն, մտածելով որ այդու ժամանակ մ' եւս կրնան ազգային գոյութիւնն զգալի ընել:

Վարժարանաց մասին մեր առաջարկութիւնքն դըր ուսած են գրքիս վերջն:

ԿԱԼՈՒԱԾՔ ԵՒ ՀԱՍՈՅԹՔ

Ս. ԵԿԵՂԵՑԵԱՅ

Ռուսմանաբնակ գաղթականք իրենց բարեպաշտութեամբն, զանազան նուէրներով եւ կառկներով կանխաւ բեղմնաւորած են Ս. Եկեղեցեաց գանձային վիճակը: Եկեղեցեաց սեփականութիւն կան գրեթէ ամէն քաղաքաց մէջ ալ, տուներ, այգիներ ոյք բաւական հասոյթ կուտան. բաց աստի որոշեալ օրեր կան, ինչպէս Ս. Ծընրնդեան, երբ՝ Ս. Եկեղեցեաց մէջ գանուած Սրբոց պատկերներու անուան, Ժողովրդեան կողմանէ ուխտաւորներ կ'ըլլան եւ այլ եւ այլ նուիրատուութիւններ կը կատարեն, որով եկեղեցին մէկ անգամէն բաւական դրամ կը գանձէ: Ասոնցմէ զատ կայ միմալաճառութեան հասոյթն ալ. այսպէս կարուածոց եւ եկամուտից հասոյթաբեր աղբիւրներով կը մատակարարուին եկեղեցեաց, վարժարանաց, աղքատաց պէտքերն:

Ի Ռուսմանիա կան հայկական եկեղեցիներ որ տարեկան մինչ 800—1000 Ֆրանսական ոսկի եկամուտ ունին, ասոնց հասոյթներու եւ ինտելիք ծախսուց մատակարարութիւնն առանց տիրող պետութեան միջամտութեանն ազգային վարիչներու ձեռամբ կը կատարուի. այսինչն զայնս կը հոգայ կամ հոգաբարձութիւնն կամ անոր կողմանէ որոշեալ եւ իրեն համարատու մի վտահելի անձ: Բացառութիւն կը կազմէ Պուքրէշ. զի որչափ որ կըրցած եմք իմանալ, տեղոյն ազգային գործոց նկատմամբ գաղթականաց մէջ անհամաձայնութիւն ծագած լինելով, Պետութիւնն իր վրայ առած է եկեղեցւոյ

եւ վարժարանաց թէ եկամտից գանձման եւ թէ ծախսուց համարառութիւնն:

Բաց ՚ի կարուածական հասոյթներէ ՚ի Ռուսմանիա կան եւ հաւաքական ոյժեր, յորոց ամենէ նշանաւորներն եւ գործողքն են Ֆօքշանի «Հայաստան» ընկերութիւնն որու օգնութեամբ կը հոգացուին քաղքին ազգային երկսեռ վարժարանաց ծախքերն: Նմանապէս «Բիէթամէա» (ողորմածասիրաց) ընկերութիւնն՝ որ տեղացի աղքատ հիւանդաց, անկարողաց, կարօտեալներու կ'օգնէ:

ՀՈԳԱԲԱՐՉՈՒԹԻՒՆՔ

Ռուսմանիոյ քաղաքաց մէջ հոգաբարձութիւններ (Թաղական խորհուրդ) կան, ոյք պաշտօն ունին հսկել եկեղեցեաց պայծառութեան, վարժարանաց բարեկարգութեան, Ժողովրդեան բարեկեցութեան:

Հոգաբարձութիւնք ընդհանրապէս կազմուած են ազդեցիկ, պատուաւոր, հարուստ եւ բարեպաշտիկ անձնաւորութիւններէ, եւ եթէ կամին, կարող են ամէն կերպ հոգածութիւն ցոյց տալ, անաչառապէս գործել, պահել եւ պահել տալ ազգային կրօնն, լեզուն, աւանդութիւնքն:

Հոգաբարձութիւնք գրեթէ 3—4 անդամներէ բաղկացած են, ունենալով առեմապետ, գանձապետ եւ եկեղեցւոյ մատակարար—երեսփոխան: Մեր Ժողովուրդն

համերաշխութեամբ, սիրով եւ միաբանութեամբ կ'ապրի, ո՛ր եւ իցէ կ'նճուտ խնդիր մը գրեթէ երբէք տեղի չ'ունենար, ուստի եւ հոգաշարձութեանց համար յաճախակի գումարումներու ալ պէտք չ'տեսնուիր բնաւին: Սկիզբնակա՞նք ընտանեկան, ընկերային, քաղաքական ամէն գործեր արդէն թաղապետական եւ քաղաքային այլ դատարաններու մէջ կը լուծուին, որով Կ. Պօլսոյ կամ գաւառաց մէջ գտնուող թաղական կամ դատատանական խորհրդոց նման շաքաթական նիստերու, վիճաբանութեան, կարծեաց ընդ երկար փոխանակութեան պէտքն չ'զգացուիր, տարին մէկ թէ երկու անգամ, եւ կամ 'ի պահանջել հարկին կարճատեւ խորհրդակցութեամբ մը կը կարգադրեն պէտք եղած գործերն: Միմեանց հակառակ կարծիք ունեցողներ իսկ եթէ լինին՝ գէթ արտաքուստ համերաշխութիւն ցոյց տալով վիճաբանել կը խորշին, որով 'ի հարկին իրենցմէ մէկն իսկ կընայ տնօրինել, կարգադրել գործերն: Գովելի է հոգաբարձութեանց միաբանական սէրն. քաջ գիտեմք թէ անմիաբանութիւնն էր որ մեր ազգն հասուց ներկայ ո՛չ այնքան նախանձելի վիճակին: Ուստի եւ հրապարակային գովեստ չ'ենք զլանար այնպիսեաց ոյք գիտեն համերաշխութեամբ եւ սիրով ղեկավարել:

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ
ՀՈԳԵԻՈՐ ՊԱՇՏՕՆԵԱՅՔ

Յարդ Ռումանաբնակ Հայոց հոգեւոր հովիւքն այս կողմերու գաղթականներէն յաճախ Սուչովացի, երբեմն ալ Թուրքիացի քահանայներ եղած են, որ՝ մի քանի տարիներ պաշտօնավարելէ զկնի՝ վերադարձած են հայրենիք կամ ընտանեօք փոխադրուելով մշտնջենաւոր տեղական քահանայ դարձած են: Սակայն յետ այսօրիկ հարկ եղած Ժամանակ քահանայք Կեդրոնէն (Կ. Պօլիս) պիտի գան, որովհետեւ Սուչովացիք չ'ունին ո՛չ թէ քահանայացուներ այլ նոյն իսկ մաշուր հայերէն գիտողներ:

Տեղացի քահանայ Ս. Հարջ ընդհանրապէս Լատին կը դերի սքեմն եւ փեղչը ունին. պսակի, թաղման արարողութեանց միջոցին փեղչոյրի տեղ յունական բակեղ կը դնեն, երբեմն եւս 'ի ստիպել հարկին, հայ կղերի յատուկ բակեղ, քանզի գրեթէ ամենքն ալ ունին:

Կը գանուին Թուրքիայէն եկող քահանայներ ոյք միշտ հայ եկեղեցականաց յատուկ սքեմ եւ բակեղ կը կրեն, սակայն կան նաեւ այնպիսիք որք 'ի Թուրքիա պաշտօնավարած կամ Պօլսէն եկած են, բայց չ'գիտեմք անիշխանութենէ քաջալերուելով թէ Ժողովրդեան ոմանց կողմանէ եղած առաջարկութեանց վրայ՝ սքեմաւորած են Լատին քահանայից նման: Ինչո՞ւ անսանք ուրիշներու անտեղի յորդորանաց եւ չը նախընտրեմք հագնիլ հայ եկեղեցականաց յատկացեալ զգեստներ. չ'է՞ մի որ ուրմէն կը երականութիւնն եւս որ երկու Մետրոքօիտէ,

վեց թեմակալ եպիսկոպոսներէ, գրեթէ 32 թեմակալ աւագերէցներէ եւ երկու հազարէն աւելի քահանայներէ կը բաղկանայ՝ իբրեւ յունադաւան իրեն յատուկ սբեմն կը կրէ՝ եւ նոյն իսկ միւս յունադաւան ազգերէ զատ ուելու համար իրեն մասնաւոր ձեւ ընտրած է, եւ երբէք չ'կրեր ո՛չ Լատինացւոց եւ ո՛չ ալ աշխարհականաց հագուստն:

Աստ մեր նպատակն է եկեղեցական բաներէ դուրս ոչինչ գրել: արդէն տեղացի ծերունի, փորձառու դասատուներ կարգ մ' ուրիշ ինդիկներ պրպտած են եւ լրագրաց մէջ քանկցս հրատարակել տուած՝ մենք կ'անցնինք մեր Ս. եկեղեցւոյ աւանդութեանց պահպանման մասին տարուած հոգածութեան:

* * *

Մինչդեռ լոկ կրօնն, եկեղեցին է մնացեր գաղթականութեան միակ մխիթարութիւն, ցաւալի է ըսել որ նորա պահպանման մասին ալ այնքան հոգածութիւն ցոյց չ' տրուիր: Եկեղեցիներն արդէն հայկական ձեւէն աւելի յունականի նմանութիւն ունին. սեղաններն յունական ձեւով, մէջտեղն իտրան շուրջն գոցուած, յունական փայտաշէն պատկերներով: Նոյն իսկ Ս. Պատարագ մատուցուած սեղանաց վրայ ուումաներէն արձանագրութեամբ, յիշատակութեամբ պատկերներ դրուած կան: Կ'առարկուի թէ՛ առ 'իջգոյէ հայ պատկերհանաց այսպիսի զանցառութիւնք տեղի կ'ունենան. սակայն կը կարծեմք երբ կամք լինի, այնքան դժուար չ'է հարկ եղած ժամանակ հայկական եւ հայերէն յիշատակագրով պատկերներ նկարել տալ:

Կան մի քանի քաղաքներ եւս որոց եկեղեցեաց մէջ ժողովրդեան եւ քահանայից աղօթելու տեղերն ի-

ըարմէ անբաժան, յունական եկեղեցեաց մէջ տեսնուածին նման հիւսիսային եւ հարաւային կողմերն պատերուն յենեալ նստարաններ շինուած են, որոց վրայ կը բազմին թէ ժողովուրդք եւ թէ եկեղեցւոյ պաշտօնեացք:

Յաւօք սրտի պարտաւորած եմք պարզել աստանոր թէ՛ եկեղեցական ծէսք եւ արարողութիւնք յաճախ ըստ քմաց կատարուելով՝ կարգ մը փոփոխութիւններ, անտեղի, օտարամուտ սովորոյթներ ներմուծուած են: Քաղաքաց ումանց մէջ բազում, ումանց՝ աւելի նուազ նորաձեւութիւններ կը նշմարուին. անշուշտ կը գտնուին նաեւ այնպիսի հոգածու պաշտօնեայներ որք Հայաստանեաց Ս. եկեղեցւոյ օրէնքներէն բնաւին չ'են շեղած ու կը պահեն անվթար Նորա անկախ ու գին եւ նուիրագործեալ աւանդութիւնքն: Աստ, առանց որոշելու թէ ո՞րք կը նկրտին եկեղեցւոյ օրինաց աւանդապահներ լինիլ եւ ո՞րք անփոյթ կը գլտնուին իրենց պաշտօնից մէջ, մենք մի միայն առաջի աչաց կը պարզեմք տեղի ունեցած զեղծումներն եւ օտարամուտ սովորոյթներն: Աստ կը դնեմք մի քանի զեղծումներ որք բոլորովին դէմ են մեր եկեղեցւոյ օրինաց, եւ մի քանիներ եւս որոնք թէեւ կրօնի ոգւոյն դէմ չ'են՝ այլ անտեղի նորութիւններ են եւ երբէք չ'են կրնար ներելի սեպուել զի անհատներու քրմահաճոյից արդիւնք են:

* * *

Մեծ պահոց երբ ննջեցեալ կը պատահի՝ ընդհուպ կը բանան տաճարի վարագոյրք, որպէս զի օտարագգի յուղարկաւորք սեղաններն վարագուրեալ չի տեսնեն: Մի՞թէ այդ օրերն ուումնաց մեծ պահոց օ-

րեր չ'են, կամ այլոց համար ներելի է կանոնաց դէմ գործել:

Մեծ պահոց այն ինչ տաճարաց վարագոյրք կը գոցուին ինչան Նախահօր Աղամայ դրախտէն արտաքաման՝ զարդարուն սեղան մը կը շինեն բեմին վրայ վարագուրին առաջ. մինչդեռ մի խաչ վարագոյրին վրայ կամ խաչեալ Քրիստոս մը տարածուած պիտի լինի: Եթէ դուրսը սեղան մը շինել պէտք էր, ինչո՞ւ գոցել ուրեմն վարագոյրներ:

Անմասպանաց եկեղեցական արարողութեամբ Թաղման հանդէս կը կատարուի, այլ եւ այլ անհիմն պատճառաբանութեանց անապով:

Մեծ պահոց Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթ օրերն աւաւտեան ժամերգութեան «հրաժարումն» չ'ըսած՝ Ուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւնն կը կարդան:

Մեծ պահոց օրերու մէջ բաց ՚ի Շաբաթ եւ Կիրակէէ ճաշու ժամուն «սիրեցի» փոխը լրանալուն, «Աստուած անեղ» երգէն մէկ տուն եւ ապա «Ի վերին Երուսաղէմ ՚ի բնակարանս հրեշտակաց» երգութէն զ'կնի՝ կարգաւ կը կարդացուի «Աստուած անեղ» ի անունով դբամ վճարող եւ մոմ բերող անձանց ննջեցեցող անուանքն: Այս յիշատակութեան պահուն «Աստուած անեղ» ի անուամբ եկած բեմին վրայ գտնուող բոլոր մոմերը կը վառուին եւ եկեղեցւոյ զանգակը կը զարնուի: Յիշատակեալ ննջեցեցող անունաց ցուցակը մինչեւ Ծաղկագարդ ալ ժամարար քահանայն ըուծեամբ կը կարդայ ՚ի Ս. Պատարագի:

Աւագ երկուշաբթի, երեքշաբթի եւ չորեքշաբթի գիշերները հսկում կը կատարեն Ռուսեանց հետեւելով:

Տաղաւարաց պահոց օրերուն, նոյն իսկ Ս. Սարգ.

սի պահոց ուրբաթ օրն ալ եթէ մասնաւոր պատարագ ուզողներ պատահին, գոհացում կը տրուի խընդրողաց:

Աստուածածնայ տաղաւարէն մինչ Յովակիմ—Աննայ ըստ մեր եկեղեցւոյ հարսանիք չ'կատարուիր, այս կողմերը զանց կ'առնեն օրէնքը: Նոյնպէս հարսանիք կը կատարեն Ս. Ծննդեան աւագ տօներու մէջ, Ս. Լուսաւորչայ բարեկենդանին եւ ամէն անգամ երբ հարսանիքն արգիլուած է:

Քահանայք մինչդեռ մեծ պահոց ըստ մեր եկեղեցւոյ պարտին «Օրհնեալ Թագաւորութիւն» էն սկսեալ, բարձրածայն կատարել պատարագի խորհուրդն, այս կողմերն «Իսկ մեք փառաւորեսցուք» էն կ'սկսին:

Մեծ պահոց կիրակիներն յետ ընծեւնոյ ճաշու աւետարանն. վարագոյրէն ներս կ'երթան «հաւատոյ հանգանակն» ըսելու:

Ս. Պատարագի միջոցին, Սրբասացութենէ առաջ ժամարարն սաղաւարտն հանելով, ՚ի պատիւ Ս. խորհուրդին՝ պարտի հանել հողաժափներն ալ, ինչ որ զանց կ'առնեն աստանօր:

Քահանայք Ս. Պատարագի սպասաւորելու համար բեմ կ'ելլեն ոչ թէ սարկաւազի շապիկով եւ ուրարով, այլ՝ ըկ շուրջաւ մ'առնելով եւ ճաշու աւետարանն կարդալէ ու վերաբերումն կատարելէ զ'կնի, նոյն շուրջաւն առանց հանելու կ'երթան ատեանն կը կանգնին Ս. Պատարագի ողջոյնն առնուլ:

Ողջոյնն՝ մինչդեռ ըստ մեր Առաքելական Ս. եկեղեցւոյ պէտք է հաղորդել ժողովրդեան, եւ այս կապուած է Ս. պատարագի հետ, այս կողմերն մի միայն դպրապետին վերապահեալ է:

Լուսաւորչի, Ծաղկազարդի եւ աւագ Հինգշաբթի տօնական աւուրց մէջ մինչ բաց պատարագ կայ՝ ողջոյնն դպրապետին ալ կը զւարճի, չ՛գիտեմք ի՞նչ պսո՞ծաւո՞ւ:

Ս. Պատարագի խորհրդոց ժամանակ քոց չ՛կայ, մինչդեռ ՚ի յիշատակ քրիստոնէից հալածեալ ժամանակաց եւ հրեշտակաց թռչելու ձայնին ալ նշանակ՝ միշտ քոցն պահած է մեր Ս. Եկեղեցին:

« Փառք ՚ի բարձունս » եւ « Հաւատամք » ՚ի ժամանակ ձեռնամած աղօթելու սովորութիւնն բարձուած է, մինչդեռ պէտք է երկու ափերն իրար բերել հաւատոյ դաւանութեան մասին մեր երդման հաստատութիւնն ապացուցանելոյ համար:

Տերունական աղօթքէն առաջ Ս. Պատարագի ժամանակ հոգեհանգստեան աղօթք կը կատարեն ընդհատելով Ս. Պատարագն. Ս. Սիօնի մէջ կատարուածին համաձայն պարտիմք « Որ օրհնես զայնոսիկ » էն առաջ միայն կատարել, որպէս զի Պատարագի խորհուրդն աւարտած լինի: Այս կարգադրութիւնն յերուստէմ կատարուածի համաձայն եւ ուրիշ քաղաքաց եկեղեցեաց մէջ ՚ի կիր արկանել տուած է հանրածանօթ եւ մեծանուն աստուածաբան Ալեն. Մուրատեանց Մեկքիւղեկ Ս. Արշ.—Եպիսկոպոս:

Ժամարարաց զգեստաւորման համար աւանդատուներ կան, ուրանօր երբեմն պատարագ կը մատուցուի, սակայն տաճարք երբէք վարագոյր չ՛ունին եւ պատարագիչն ժողովրդեան յանդիման կը ճաշակէ Ս. Հացն եւ կ՛ըմպէ Ս. Բաժակն:

Ժամարար քահանայն մինչդեռ « որ օրհնես զայնոսիկ » էն զ՛կնի պարտի աւետարանն ՚ի ձեռնին բեմէն

վար իջնել՝ այս կողմերն կ՛ըսեն, « կատարումն օրինաց »ն, կ՛ընծեռնուն Աւետարանն ալ եւ յետոյ վար կ՛իջնեն ժողովուրդն արծակել:

Քաղաքաց ոմանց մէջ երբեմն տօնական աւուրց հանդիսաւոր պատարագաց՝ մեր եկեղեցեաց մէջ դըպիրք Ռուսման երգեցիկ խումբեր են, վերէն ժամարարն հայերէն կ՛ընծեռնու, վարէն դպիրք իրենց գիացած ռուսներէն աղօթներն կերգեն:

Հակառակ մեր Ս. Եկեղեցւոյ՝ միշտ կիւրակի երեկոյեան ժամաստեղծիւնք լրանալուն պէս պակ կը կատարեն:

Տօներ կան զորս Ռուսներաց հետ կը կատարեն, ինչպէս Ս. Գէորգի տօնն մի քանի քաղաքներ Ս. Եկեղեցեաց մէջ իսկ ապրիլ 23 ին Ռուսներաց հետ ՚ի միասին կը տօնեն:

Մենք սցարանս ՚ի գիր առնրով կը յաւերումք թէ դեռ ուրեք ուրեք պէս պէս նորածեռութիւններ ներմուծուած են մեր ճիսից եւ արարողութեանց մէջ: Մկրտութեան, պակի, թաղման ժամանակ առանց « Մաշտոց » ՚ի հետեւելու՝ աղօթից, շարականաց կարգը կը փոխեն. աւելորդ կամ պակաս բաներ կը կատարեն. ինչպէս պակի ժամանակ « եւ եղեր ՚ի գլուխ սոցա պակ ՚ի քարէ պատուականէ » ընծերցած պահուն՝ նարօտի տեղ, թագածե ծաղկեաց պակ մը կը դնեն, (երբեմն սոյն պակի մէջ նարօտ դրուած է) եւ աղօթքն ընդհատելով, շարական կը կարդան հետեւելով ռուսներաց: Կը պատմուի թէ ոմանք պակի ատեն աւելորդ շարականներ երգելով Յունաց նման երեք անգամ թափոր ալ կը դառնան:

Նչնցեղոց յուղարկաւորութեան միջոցին Յունաց

նման ննջեցեղյն դագաղին առջեւէն լապանքներ, պատկերներ եւ պատգարակ կը տանին որու վրայ կը տեսնուի հաց, մոմ, շաքարեղէններ:

Ննջեցեալն գերեզման իջուցանելէ առաջ, փոխանակ ափ մը հող առնելով 'ի ձեռն խաչակնքելու եւ գերեզման ձգելու, ննջեցեղյն բոլոր ազգականներն կը հրաւիրուին մեծէ ց փոքր կարգաւ հող առնուլ եւ ձգել. իբր թէ այս ալ մի եկեղեցական կանոն է:

Յաւօք սրտի լեցինք 'ի տեղացի քահանայ մը մի ուրիշ քաղաք երթալով անդ խոստովանութեան միջոցին ինք ոտքի վրայ կեցեր է եւ խոստովանող քահանայն թիկնաժողի վրայ բազմած. խոստովաներ է: Ասոր համանման դէպքեր մեզ ալ շատ պատահած է. արդարեւ այս օրինակ խնդիրներ մեր սոյն աշխատասիրութեան մէջ 'ի գիր առնելէ խորշեցանք եւ նմանօրինակ անտեղութիւններ չ'յիշատակեցինք, սակայն խոստովանութեան նկատմամբ եւս լուռ անցնիլ անկարելի էր. զի մեզ կը թուի թէ խոստովանութեան ժամանակ հարկ է բոլորովին փոքրնալ, գոջալ եւ գիտնալ թէ այդ վայրկեանն սուրբ է, նուիրական է:

Արժանահաւատ մի ուրիշ քահանայ մ'ալ մեզ պատմեց թէ՛ ոմանք սովորութիւն ըրած են եղեր ժամանակ մը մասաղ օրհնութեանց ատեն անամաց (կովի, ոչխարի, գառնուկի) վրայ շուրջառ դնել, անտարակոյս աւելորդապաշտութիւններու հետեւելով: Այս օրինակ քմածին բաներ յաճախ պատահած են. ինչպէս Ա. պատարագի յիշատակութեանց միջոցին մերթընդ մերթ փոփոխութիւններ կամ աւելորդ յիշատակութիւններ. մաղթանաց, աղօթից մէջ բառեր փոխել, պակսեցնել. գոր օրինակ « Բարեխօս ունիմք Ա. զՄա-

րիամ) ըսելու ատեն՝ զարին վերցնել, առարկելով թէ օտարք կը լսեն եւ զ'մեզ արիստեան կը կարծեն, իբր թէ (հայերն շատ եկեղեցի կը յաճախեն), օտարներն պիտի գան, մեր լեզուն ալ սխալ պիտի հասկնան, կամ թէ ներկայ լուսաւորութեան դարուս մէջ չ'գիտեն մեր եկեղեցւոյ դաւանութիւնն եւ այլն: Այսպիսի անտեղի փոփոխութիւններ, օտարամուտ սովորութիւններ շատ են, ուստի զանց կ'առնեմք մի առ մի յիշատակել:

Սակայն չ'եմք կարող զանց առնուլ մի բան զոր չ'էինք փափագեր 'ի գիր առնուլ հետեւելով մեր յոյժ պահպանողական ծրագրի. այլ մեր խիղճն կը տանջէ զմեզ եւ անհնար է լռել, զի՛ ազգային լրագրաց մէջ յօդուածներ իսկ երեւեցան սոյն խնդրոյ նկատմամբ. մի վաճառական, առանց ո՛ր եւ է կախում ունենալու մէկէ մը, 'ի գիր առած է խել մը ճշմարտութիւններ:

Այս կողմերն թուրքիայէն եկած են կարգ մ' ինքնակոչ թաշնեաններ, որք լուսարարի կամ դպրութեան սլաշտօն կը վարեն եւ մեծ աշխոյժ եւ եռանդ ցոյց կուտան եկեղեցւոյ կարգապահութիւնն խանգարելու: Թողոտութիւններէ քաջալերուելով, Ժողովրդեան անտարբերութիւնն տեսնելով ըստ հաճոյս կը յօրինեն կը սրբագրեն եկեղեցւոյ երգեցողութիւնքն . . . : Ոմանք բոլորովին անտեղեակ իրենց պաշտօնին, ձայնագրութեան անհմուտ, մէյ մէկ թղթեր 'ի ձեռին կը նկրտին չ'հասկացողներու աչքին փոշի փչել. ինչ որ պիտի կարդան կիւրակի՛ շաբամ կ'ընթեռնուն, շաբամ օրուանն կիւրակի, չ'գիտեն թէ ի՞նչ կ'ընեն. Միեւնոյն ժամանակ գոգցես կը մոռանան իրենց պաշտօնն, կը մոռանան իրենց կեցած վայրի սրբութիւնն եւ ստեպ խաղի կ'եննեն, լրագիր կը կարդան, ներս դուրս կ'երթան

կուգան հովհաննիսեան, եւ ասոնցմէ զատ ուրիշ զուար-
ճութեան միջոցներ ալ կը գտնեն. գոր օրինակ եմէ լու-
սարարն ցած կը կարդայ՝ տիրացուն այնքան բարձր
կ'սկսի որ միւսն ալ չ'կրնար երգել, կամ եմէ լու-
սարարն բարձր կ'երգէ՝ տիրացուն այնպիսի եղանակ
մը ձեռք կ'առնէ որ՝ վերն գտնուողներն չ'կարենան
ներդաշնակութիւն պահել եւն. եւն:

Ինչպէս մեզ կը հաւաստեն մի քանի քաղաքներէ,
քիչ թէ շատ ձայնագրութեան վարժ եղողներն ալ գոգ-
ցես իրաւամբ Թաշճեաններ, Ըրիտակէաներ, Նիկողոս-
ներ, Համբարձումներ եղած լինին, նոր երաժշտութիւն
կ'ստեղծեն, ժողովուրդը հիացնելու համար անշուշտ:
1892 Նոյեմբերին Ռուսմանիոյ մի քաղաքէն գրուած խիստ
երկար, կծու եւ յարձակողական յօդուած մը կարդա-
ցինք այս խնդրոց մասին ազգային լրագրոյ մը մէջ.
յօդուածն խիստ համարձակ լեզուաւ շարագրած լինե-
լուն, առ 'ի համեատութիւն չ'եմք ուզեր անկէ հաւա-
քոյթներ գետեղել աստ. սակայն իբրեւ եկեղեցական,
Արժ. Քահանայ Ս. Հարց ուշադրութիւնն կը հրաւիրեմք
այս մասին. եմէ երէք կան այդպիսի անտեղութիւններ
իբրեւ աւանդապահ, իբրեւ նախանձախնդիր եկեղեցւոյ
կարգապահութեան, հարկ է փոյթ տանիլ ժողովրդեան
չերմեռանդութիւնն եւ բարեպաշտութիւնը չ'խանգա-
րելու համար:

* * *

Թերեւս քահանայ Ս. հարց մէջ գտնուին այնպի-
սիք, որ կը փափագին Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ա-
րարողութիւնքն, ծէսըն կատարել անձերի, նոյնութեամբ,
եւ կը ցանկան մէկ կողմ թողրւլ աւերորդ սովորոյթ-

ներն. սակայն որովհետեւ տարիներէ 'ի վեր ժողովուրդն
այդպէս տեսեր է եւ վարժուեր, տակաւին կերպ կերպ
առարկութեամբք եւս չ'են կարող իրենց փափագ-
ներն իրագործել. բայց տարակոյս չ'կայ որ Հոգեւոր
բարձրագոյն իշխանութիւնն եմէ կամի՝ իբր ձեռնհաս
մարմին, մասնաւոր հսկողի մը, այցելուի մը միջոցաւ
Պատուարժան Հոգաբարձութեանց հաւանութեամբ եւ
աջակցութեամբ, շատ շուտ եւ հեշտիւ կրնայ հարկ
եղած կարգադրութիւնքն կատարել:

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

Պ Ո Ի Լ Կ Ա Ր Ի Ո Յ

Հ Ա Յ Ա Բ Ն Ա Կ Բ Ա Ղ Ա Բ Ա Յ Վ Ա Ս Յ

Ռումանահայոց Ս. Եկեղեցեաց եւ բնակչաց մասին տեղեկագրելէ առաջ՝ աւելորդ չ'ենք համարիր Պուկարաբնակ ազգայնոց նկատմամբ եւս մի հակիրճ ծանօթութիւն, քանզի Պուկարիոյ գաղթականութիւնն ալ Անեցի սերունդն կը ներկայացնէ, որով եւ կապ ունի Ռումանահայ գաղութի հետ:

Հայք որ կը բնակին 'ի Պուկարիա, արդարեւ ուղղակի Անիէն չ'գաղթեցին, սակայն սա յայտնի է թէ այն հայերն որ Անիէն 'ի Պարսկաստան վարուեցան՝ հոն չ'կարողացան հանգիստ ապրիլ, նեղուեցան եւ թշուառացան. մանաւանդ Շահաբասայ ժամանակ այլ եւս չի կարենարով հանդուրժել՝ Պոստոս անցան եւ անկէ 'ի Պուկարիա: Հարուստք եւ կարողք Դանուբէն ալ անցնելով գացին միացան 'ի Մոլտովիա եւ 'ի Լեհաստան իրենց Անեցի ազգակցաց. իսկ ուրիշներ, մնացին այժմու Պուկարիոյ այլ եւ այլ քաղաքաց մէջ. եւ ապա քանի իւրեանց հայրենակիցք թողով իրենց հայրենիքն ու բնակավայրերն գաղթեցին այն կողմերն՝ գաղթականութիւնն մեծցաւ, ստուարացաւ:

Պուկարիոյ հայաբնակ քաղաքներն են.

ՍՕՅԻՍ, մայրաքաղաքն է Պուկարիոյ իշխանու-

Թեան, հիմնեալ Արեւելից կայսեր Ժիւսթինիանէ: Իր նակչաց թիւն 40,000 ի կը համարի. Հայք անդ հաստատուած են գրեթէ 15⁷⁷ դարու վերջերն: Ս. Եկեղեցին որ քայքայեալ վիճակի մէջ է եւ նորոգութեան պէտքն անհրաժեշտ՝ երեք հարիւր տարուան շէնք է, եւ կ'ըսուի թէ գերեզմանաքարի մը վրայ աւելի հին մի թուական կրցած է գտնուիլ: Սօֆիայի ազգային եկեղեցին իւր գերեզմանատունով եւ պարտէզներով իւր 6,300 կանգուն տեղ է, եւ ըստ ոմանց ասուածեան այդ հողն կ'արժէ առ նուազն 20—30,000 ոսկի: Մերազնեայք ստուար թիւ մը չ'են կազմեր աստանօր, շուրջ 30—40 տուն են եւ ունին մի քահանայ:

* * *

ՌՍԹԱՐ ՊԱԶՍՐՃԸԳ, Մարիցա կամ Մէրիճ գետին ձախակողմը 10,000 բնակչօք քաղաք մ'է: Հայք 30—40 տուն են, ունին եկեղեցի մի յանուն Ս. Ստեփաննոսի: Տեղացիք հակառակ իրենց քիչուորութեան կ'աշխատին Պուկարաբնակ ուրիշ գաղթականութիւններէ ետ չ'մնալ ազգասիրական պարտականութեանց մէջ: Վերջերս խորէնեան վարժարանի անուամբ մի ընկերութիւն կազմեր են կրթասիրական գովելի ետանդով: Յիշեալ քաղաքն ատաղծի մեծ վաճառականութիւն ունի. աստ կան Անդրիանուպօլսեցի 5—10 ընտանիքներ որք վաճառականութեամբ կ'զբաղին: Հայերն ընդհանրապէս տաճկախօս են. Անդրիանուպօլսեցիք եւ նոր սերունդն մեծ սէր ցոյց կուտան մայրենի լեզուին: 'ի Ռ. Պագարճըզ բրինձի մշակումն շահու լաւ աղբիւր մ'է, ասոր արտադրութիւնն ժամանակ մը թէեւ ընդհատած էր, սակայն այժմ վերստին կը մշակեն:

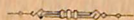
ՓԻԼԻՊԷ, ունի շուրջ 30,000 բնակիչ. Հայք գրեթե 150 տուն են, ընդհանրապես Թրքախօս, բարեկեցիկ վիճակ ունին. ունին նաեւ Ս. Գէորգ անուամբ եկեղեցի մը, եւ վարչերս նորոգեցին իւրեանց երկսեռ վարժարաններն ալ ողջպահիկ կանոնաց յարմար դիրքով վերականգնելով զայնս:

* * *

ՍԼԻՎԷՆ, Հայք 70 տունէ կը բաղկանան. ընդհանրապէս Թրքախօս են: Անդրիանուպօլսեցի 10 ի չափ տուներ հագիւ կան որք մայրենի լեզուաւ կը խօսին. Հայոց եկեղեցին յանուն Ս. Ստեփաննոսի՝ ունի իբր եկամուտ տարեկան 80 ֆրանսական ոսկւոյ չափ հասոյթ բերող երեք ջրաղացներ: Ս. Լուսաւորչեան անուամբ ազգային վարժարան մը կայ ուր կը յաճախեն ուսանող եւ ուսանողուի թուով իբր 40: Տեղացիք ունին այգիներ, պարտէզներ, ընդհանրապէս բարեկեցիկ են:

* * *

ՊՈՒՐԿԱՉ, Հայք գրեթէ 30 տուն են, ունին յաւուն Ս. Խաչի եկեղեցի մը եւ մի երկսեռ վարժարան: Աստ կայ «Ասքանագեան» անուն մի ընկերութիւն որ կը նկրտի յառաջդիմական, կրթասիրական գաղութարներով, ոգեւորել ժողովուրդն: Այս քաղաքն Պուլկարիոյ բանուկ նաւահանգիստներէն մին լինելուն՝ ամառներն անդ կը գտնուին շուրջ 3000 պանդուխտ ազգայինք որք բեռնակրութեամբ եւ այլ գործերով կ'գբաւին. ձմեռն ասոնց թիւը կիսով չափ կը պակսի, զի կը ցրուին մերձակայ քաղաքներն:

ՎԱՌՆԱ, 20,000 բնակիչ ունի. Հայք շուրջ 100 տուն են, ընդհանրապէս գոհացուցիչ վիճակաւ: Եկեղեցին կառուցեալ է յանուն Ս. Սարգսի. ունին մի հոգեւոր հովիւ եւ երկսեռ վարժարան ուր մայրենի լեզուն հոգեւ խնամք կը տարուի: Ծերունիք Թրքախօս են. երիտասարդք մասամբ կը խօսին իրենց մայրենի լեզուն եւ անտարբեր չ'են իւրեանց ազգայնութեան:

Ի վառնա կը գտնուին 1000—1500 պանդուխտ ազգայիններ, վանեցի, Մշեցի, Պրուսացի, Ռոտտսթոցի. ու մանք այգիներու մէջ, ումանք շոսէ ի ճամբայներն, այլք նաւահանգիստը կ'աշխատին:

* * *

ՏՈՊՐԻՉ (ճումա թագարճը), աստ հայք ըստուար թիւ մը չ'են կազմեր, այլ փոքր ՚ի շատէ ոգեւորութիւն ցոյց կուտան, անտարբեր չ'են ազգայնութեան, ունին եկեղեցի յանուն Ս. Աստուածածնայ, որ 1877 ին այրած լինելով յետոյ վերանորոգեցին, ունին նաեւ մի վարժարան երկսեռ ուսանողաց համար:

* * *

ՌԱԳԱՏ, հագիւ 10—12 տուն արհեստաւոր հայեր կան. երբեմն ունէին եկեղեցի եւ քահանայ, այժմ որպէս յամ եմք Շումլայի քահանայն կը մատակարարէ իրենց հոգեւոր պէտքերն:

* * *

ՇՈՒՄԼԱ, 25,000 բնակիչ ունի, յորոց շուրջ 160 տունն հայ են. ունին յանուն Ս. Աստուածածնայ եկեղեցի մը եւ երկսեռ ուսանողաց համար վարժարան, զոր

կը կառավարուի խնամոտ ձեռներու տակ: Տեղացիք ժա-
մանակ մը մեծ մասամբ դերձակութեամբ կ'զբաղէին
Թրքական հագուստներ կարելով, եւ այդ շահու մեծ
աղբիւր մ'էր: այժմ դերձակութիւնը այնքան շահաբեր
արհեստ մը լինելէ դադրած է. այսու հանդերձ ապ-
րուստի միջոցներ չ'են պակսիր, կան բարեկեցիկ անձ-
նաւորութիւններ. ժողովուրդն ընդհանուր առմամբ գու-
հացուցիչ վիճակ ունի եւ անտարբեր չ'է կրօնի եւ ազ-
գայնութեան նկատմամբ: Իգական սեռն ալ աստ գի-
տէ գործել:

* * *

ՌՌՒՍՃՈՒԳ, աստ կան 150 տուն Հայք, որոնք
ընդհանրապէս բարեկեցիկ են. ունին Ս. Աստուածածին
անուամբ եկեղեցի մը եւ մի երկսեռ վարժարան: Ծերք
ընդհանրապէս հազիւ հազ կը հասկնան հայերէն, ոմանք
բնաւ չ'գիտեն, իսկ նորահաս սերունդը կ'ուսանի իւր
մայրենի լեզուն շաւական խնամոտ ձեռներու տակ եւ
տրամադիր է զայն միշտ խօսիլ: Երիտասարդք հայերէն
կը խօսին եւ կը փափագին տոհմային զգացմունք յա-
ւէտ արծարծուն պահել իրենց սրտերու մէջ, չ'կորսնցը-
նելու իւրեանց ցեղային յատկանիշերը:

* * *

ՄԻԼԻՍԹՐԷ, կան 20,000 բնակիչ յորոց 50 -- 60
տուն հայ են, մեծ մասամբ Թրքախօս. ունին պարտէզ-
ներ, այգիներ եւ կ'ապրին գոհացուցիչ կերպով. աստ
եւս կայ եկեղեցի Ս. Աստուածածին անուամբ, եւ ազ-
գային վարժարան:

* * *

ԴՌՆՈՎԱ բարեշէն եւ բազմամարդ քաղաք մ'էր,
երբեմն Սօֆիայէն նախապատիւ, անդ էր եւ ամռուն
Պուլկարաց Մետրապոլիտին. հայք երբեմն ունէին հայ-
կական գեղեցկաշէն եկեղեցի մը, այլ այժմ ո՛չ եկեղե-
ցին եւ ո՛չ նորա իրեղէնները մեզ կը պատկանին. հազիւ
մի քանի տուն արհեստաւոր հայեր կան ոյք սակայն,
այնքան գոհացուցիչ վիճակ մը չ'ունին:

* * *

Այս լրացնելով Պուլկարաբնակ մեր հայրենակցաց,
ազգակցաց նկատմամբ մեր տուած համառօտ տեղեկու-
թիւնքն, Ռումանաբնակ գաղթականութեան անցնելէ ա-
ռաջ՝ չ'ենք դեղեւիւր յայտնել որ՝ եթէ պարագայները
ներեն՝ Թերեւս ապագային մի աւելի ընդարձակ տեղե-
կագրութիւն պատրաստելու նկրտիմք, յորում անշուշտ
պիտի կարենամք աւելի երկարօրէն գրել նաեւ Պուլկա-
րիոյ հայ հասարակութեան նկատմամբ:

Հ Ա Յ Ա Բ Ն Ա Կ

• Բ Ա Ղ Ա Բ Բ

Ռ Ո Ւ Մ Ա Ն Ի Ո Յ

ՊՈՒՓԲԷՇ. Իլիով՝ նահանգի (*) եւ մի եւ նոյն ժամանակ բովանդակ Ռումանիոյ մայրաքաղաքն է. Տըվ պովիցա գաւառակի եւ համանուն գետի երկու եզերքն կառուցեալ է 1393 ին Միրչեա ամենամեծ իշխանէն՝ իբրեւ ամուսնիստ քաղաք վալաքիոյ:

1862 էն ՚ի վեր վալաքիոյ եւ Մոլտովիոյ իշխանութեանց միացմամբ՝ Ռումանիոյ իշխանաց եւ այժմու Արքային ամուսնիստ քաղաքն եղաւ. օժտեալ է մայրաքաղաքի մը վայելուչ շէնքերով եւ հոյակապ հիմնարկութեամբք: Օղն ու ջուրն այնքան լաւ չ'են, բնակիչք՝ քաղաքին մէջ տեղէն անցնող *Տրամպոլիցա* գետի ջուրն կ'ըմպեն: Յիշեալ գետի նկատմամբ յօրինեալ ժողովրդային մանրերգ մը կայ որ քաղաքի հմայիչ կողմերն շեշտել կուտայ. « *Տրամպոլիցա աբը սուռչե, շի նե ի պեա նոռ սե սուռչե, այսինքն Տրամպոլիցա անոյշ ջուր հ, ով գայն իմե՛ (ան՛) շ' մեկնիր* »:

Պուքրէշ ասկէ 50—60 տարի առաջ, որպէս կը հաւաստեն, աննշան վիճակ մը կ'արտայայտէր յաչս ուղե-

(*) Ռումանիա 32 բաժանումներ ունի Judeţ անուամբ այդ ստորաբաժանումներ (District) տոյն աշխատասիրութեան մէջ յարմար դատեցինք նահանգ թարգմանել:

ւորաց. այսօր ամէն օտարազգի այցելուներու հիացում կը պատճառէ տուղ ժամանակի մէջ կատարած յառաջադիմութեամբքն, եւ հետզհետէ պիտի կարենայ մրցիլ Եւրոպիոյ գլխաւոր քաղաքաց հետ: Ունի լայն եւ կանոնաւոր փողոցներ՝ (որոց մագրութեան մեծ հոգ եւ խնամք կը տարուի). ճառուղիներ, հասարակաց գեղեցիկ պարտեզներ, հմայիչ շուկայներ, յորոց ամենէ նշանաւորն է « Գալէա Վիշթօրիա » ն ուր կառուցեալ է Վեհ. կարող Առաջնոյ արքայական պալատն, եւ ուրանօր կը տեսնուին նաեւ հոյակապ Պանդոկներ. միայրակ, երկյարկ միջեւ հնգայարկ ճարակաւոր վաճառատուններ, ապարաններ եւայլն եւայլն:

Բազմաթիւ են կրթութեան, լուսոյ տաճարներն. կայ մի համալսարան հինգ բաժանումներով, յատկացեալ գրադիտութեան, գիտութեան, աստուածաբանութեան, իրաւագիտութեան եւ բժշկութեան, այս վերջնոյն կից մի դեղագործական եւ անասնաբուժական ուսումնարան. մի մարզարան կամրոջ եւ միջուղեաց որ հմուտ երկրաչափներ կ'ընծայէ երկրին: Մի թանգարան որ իւր ճոխութեամբ նշանաւոր է եւ կը բաժնուի երկու մասերու. Ա. Հանքարանական եւ կենդանաբանական ճիւղ, եւ Բ. Հնութեանց ճիւղ: Շաքածն երկու օր ամէն որ ազատ է անդ այցելել եւ իւր հետաքրքրութեանց գոհացում տալ: Սոյն թանգարանի մէջ հայու մը համար ամենէ աւելի ուշադրութեան արժանի է Ռումանիոյ *Արմա* անուն վանքի եկեղեցւոյ ձեւն — փայտէ շինուած փոքրաբաւիւր — որ բուն հայկական եկեղեցւոյ տիպ կը կրէ: Այս մասին աւելի վերջն գրած եմք ընդարձակօրէն, քաղերով *Revista Nouă* համալիսի Ա. տարւոյ 4 րդ թիւէն, ուր ականաւոր բանասէր Պ. Հաժտըու երկար մի ու-

սոււմնասիրութիւն կատարած է ապացուցանելով թէ՛ ռուսմանական այդ եկեղեցին հայ գաղթականներն կառուցած են:

Ի Պուլքէշ կան եւ մի վարժարան գնուորական մարզանաց, մի սպայական մի գեղարուեստից, մի երաժրշտութեան եւ բացագանչութեան (Թատրոնական), մի քաղաքական գիտութեանց, մի արուեստական, մի երկրագործական, մի վարժապետանոց *Ljub* ի ուսուցիչներ, մի ուրիշ եւս նախակրթական վարժարանաց դաստիարակներ պատրաստելու. նմանապէս երկու հատ եւս ուսուցչուհիներու յատուկ. մի վաճառականական վարժարան, չորս *Ljub*, երկու *ժիվուայ*, երկու կղերանոց, մի կեղերուական վարժարան արջկանց, մի արուեստավարժական դպրոց արջկանց՝ երկու հատ օրիորդաց համար երկրորդական կրթութեան յատուկ կրթարաններ. իշխանուհի Քուզաի հիմնած որբանոցն՝ « Ապաստանարան Հեղինէ Տիկնոջ » անուամբ, *Յիի* տղայոց յատուկ որբանոցն եւ այլ բազմամիւ գիշերօթիկ վարժարաններ ու նախնական կրթարաններ երկսեռ ուսանողաց համար:

Կրթական վայրերէ զատ կան ՚ի Պուլքէշ նաեւ բարեգործական հաստատութիւններ ինչպէս մի Ծննդանոց, մանկանց յատուկ հիւանդանոց մը, մի գնուորական, ինչպէս նաեւ Պրննգովնէսգ, Գուցեա, Մավրոյենի, Քուլնիմիա, Բանիէլիմոն հիւանդանոցներն, որպէս Հրէից հիւանդանոցն ալ:

Ի Պուլքէշ բաց ի արքայական պալատէն՝ կը տեսնուին եւ այլ գեղեցկակերտ շէնքեր. ինչպէս Ալադեմիան, ազգային Թատրոնն, Աթէնէոնն որու դրան ճակատին վըրայ կը փայլի ՚ի մէջ այլոց Ռուսմանացոց գրականութեան ծնունդ տուող Էլիատ Ռոտուլէսքուի պատկերն,

ինչպէս եւ պարտիզին մէջ մարմարեայ կիսարձանն, հանձարեղ այլ վաղամեռ բանաստեղծ Մ. Էմէնաքուի եւ մեծ հայրենասէր Ռոսէթիի կիսարձանաց հետ: Ռուսմանիոյ մայրաքաղաքին մէջ ինչ որ ուշագրաւ է՝ ռուսնացւոյն առ գրականութիւնն, առ գրական վաստակաւորս տածած յարգանքն է, որու յայտարար կը տեսնուի Է. Ռրաուլէսքուի արձանն մարմարեայ, որ կը բարձրանայ համալսարանին հանդիպակաց պարտիզին մէջ ձախ ձեռքն մեծ գիրք մը բռնած, որով ցոյց կուտայ անշուշտ նորահաս երիտասարդութեան՝ ուսմանց, գիտութեանց մեծ արժէքն: Արձանին վրայ դրօշմեալ կայ « Երախտագիտութիւն Ռուսմանաց 1802 — 1872 »:

Նշանակելի են նաեւ Միհայի Վիթեալ քաջարի իշխանի ձուլածոյ պրոնօի արձանն, նոյնպէս Կէօրկի Լազարի՝ գրական այդ մեծ աշխատաւորի, եւ Տօմաս Պալաշ իշխանուհոյն անուան կանգնեալ արձաններն ալ:

Քաղաքի մասին այսքան տեղեկութիւն բաւ համարելով՝ կ'անցնիմք մեր ազգային վիճակն ՚ի գիր առնուլ: Ռուսմանիոյ մայրաքաղաքին մէջ բնակող ազգայնոց ճշգրիտ թիւն քիչ մը դժուար է գտնել, քանզի շատեր աշխարհաքաղաքացիներ դարձած են. կ'ըսուի թէ հայք 180 — 200 տուն են:

Վեր. Հայր Բժշկեանց մի քանի տող բան գրելով Պուլքէշի վրայ ըսած է, թէ յառաջագոյն ՚ի Պուլքէշ բազմամիւ էին հայք, եւ շինած են եկեղեցիներ յորոց երկուքի գոյութիւնն ինք յիշատակած է 1830 ին: Այժմ մերազնեայք ունին միայն մի եկեղեցի որ նախապէս փայտաշէն լինելով, հրդեհի ճարակ դառնալէ զինի,

վերստին կառուցուած է քարաշէն եւ զեղեցիկ, նախկին տեղն մեծ Պողոտային վրայ՝ յանուն Ս. Հրեշտակապետաց որոց պատկերներն եւ անուանքն ռումաներէն գրելով եւ յորջորջմամբ արձանագրեալ կը տեսնուի Ս. Եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմի փոքր դրան վրայ:

Տաճարին դրսի դրան վրայ կայ հետագայ յիշատակարանն. « Ողորմութեամբն Աստուծոյ վերստին շինեցաւ տոյն Եկեղեցիս Ս. Հրեշտակապետու, հրամանաւ եւ յաւուրքս Մեծապատիւ Ալեքսանտրի Պարոնին եւ օժանդակութեամբ եւ ձեռնտուութեամբ ումանց անձանց որք 'ի Կ. Պօլս քնակեալ. նախկին շինմանն պատճառ, Հովուենց հանգուցեալ մհի. Յարութիւն ամիրան, որոյ թողունքն Պօղոս ամիրան, Զօպան ամիրան եւ իշխանապետ յարգելի մհի. Յարութիւն ամիրան, եւ երկու եղբարք մհի. Եղիազարն եւ մհի. Վարդերէսն. յԱնդրիանուպօլս քնակեալ մհի. Ստեփաննոսն, մհի. Գէորգն, մհի. Նազարն, մհի Սարուխանն, մհի. Ստեփաննոսն եւ փոքր մհի. Ստեփաննոսն եւ բազմաշխատ Պարոն Սիմոնն եւ այլ համայն բարի անձինքն որք ձեռնտուն եղին եւ աշխատեցան՝ տէր Յիսուս գրեսցէ զամենեսեան 'ի դպրութիւն կենաց իւրոց: յամի տեսուն 1781:

Ս. Հրեշտակապետ ունի կարուածներ տարեկան 26000 ֆրանք եկամուտ բերող, որով Պատ. Հոգաբարձութիւնը կը հոգայ եկեղեցւոյ եւ վարժարանաց ծախքերը: Եկեղեցւոյ կը պաշտօնավարեն երկու քահանայ.

Ազգայինք 'ի Պուքրէշ կարուածատէր, հողատէր են, ոմանք եւս վաճառականութեամբ կ'գբաղին. արհեստաւորներ ալ կան. յաչս օտարաց իսկ մեծ յարգ կը վայելէ առաջնակարգ բժիշկ Տօքթօր Պըլզվըու. ծա-

նօմ վաճառականք են արեւելեան ապրանքներ վաճառող Տեարք Պ. Ճապուրօֆ, Զ. Մարգարեան, Մեղիքեան, ժամագործ վաճառական Աճէմօղլու — Բորովիչ են:

'ի Պուքրէշ յառաջագոյն կային բազում Հռովմէական հայեր ալ, ունէին դարուս առաջին քառորդին Տրապիզոնցի Հայր Ամբրոսիոս Պապիկեանի ջանիւր կառուցեալ գեղեցկաշէն եկեղեցի մը Ս. Մարիամ (Աստուածածին) անուամբ, զոր կը պատկանէր Հռովմէական Հայոց Պատրիարքութեան: Ս. Մարիամ գրեթէ 45 տարի առաջ այրելով, ըստ որում Հռովմէական հայք օտարաց հետ ինամութիւններ կատարելով բոլորովին օտարացած էին, զուրկ ազգայնութեան զգացումէ, Եւրոպացւոց հետ 'ի մի ձուլուած լատինացած էին, Աւստրիոյ պետութեան ծախիւքն վերաշինուած է « Պառացիա » (եղբայրութիւն) անուամբ դառնալով սեփականութիւն Լատինացոց:

Պուքրէշաբնակ ազգայինք այժմ ունին երկու վարժարան. Միսաքեան եւ Արարատեան. առաջինն աբական սեռին կ'վերաբերի եւ երկրորդն՝ իգական սեռին: Միսաքեան վարժարանը զոր իւր անձնական ծախիւքն կառուցած է Միսաք ամիրայի որդի Աղա Վարդերէս Միսաքեան, ունի 40 ուսանողներ որոց կ'աւանդուի Ռումաներէն եւ Հայերէն, թէ եւ 'ի նոցանէ հայկազունք հազիւ տասն հոգի են, մնացեալք Ռումէն: Վարժարանն թէ եւ անուամբ ազգային եւ հոգաբարձութեան ազգային ծախիւքն կանգուն, սակայն ըստ ռումանահայոց սովորութեան երկու Ռումէն եւ մէկ Հայ ուսուցիչ ունի, որ է եկեղեցւոյ դպրապետն Պ. Յ. Պիպուճեան, վարժապետ հայերէնի, գիտէ եւ Ֆրանսերէն ու Ռումաներէն:

Արարատեան վարժարանը շինեալ է տեղացի ազգայիններէ կազմուած: համանուն ընկերութեան ծախիւքն, անդ եւս կը յաճախեն 20—25 ուսանողուհիներ, յորոց մեծ մասը հրէուհիներ են. հայուհիք թուով 8—10, ունին մի ռուսէն ուսուցչուհի եւ մի դասախօս հայերէնի որ է Սրժ. Տէր Յարութիւն քահանայ Անդրէասեան:

Վերոյիշեալ Արարատեան ընկերութիւնն ասկէ 30 տարի առաջ փոխելով իւր կանոնագրութիւնն եւ անունը, ձմրան ժամանակ կարօտեցրց նպաստելու, փայտ հայծայմեղու բարեգործութեան նուիրած է ինքզինքն, այլ մի քանի տարիներ առաջ կազմալուծուած է. բարեբաղդաբար ընկերութեան քայքայումէն ՚ի վեր տեղւոյն Պատ. Հոգաբարձութիւնն անխնամ չ'ժողովրդ աղքատներն ու անկարողները, միշտ ձեռնտու գտնուելով նոցա:

Մեծ վշտակրութեամբ լած եմք նաեւ թէ « Հայրենասիրաց » անուն ընկերութիւնն որ Ս. Վարդանանց, Քրիստոնէական Ս. կրօնի եւ Ազգի սիրոյն նահատակեալ այն Ս. մարտիրոսաց յիշատակին տօն ու հանդէս կը կատարէր ամէն տարի՝ այժմ քայքայեալ է եւ այլ եւս գոյութիւն չ'ունի:

Փափաքելի էր որ Պուքրէշաբնակ ազգայինք աւելի սերտ կերպիւ կապուէին իրենց Ս. Եկեղեցւոյ եւ Ազգի:

ԵԱՇ, համանուն նահանգի գլխաւոր քաղաքն է այսինքն նահանգազուլիս, կառուցեալ Գօթուլ եւ Շօրօկար բլրոց հիւսիսային ծայրն Պահրուեու գետակի եզերքն Գօթուլ գաւառակին մէջ. իւր բնական դիրքը խիստ գեղեցիկ է եւ առողջապահիկ: 1510 ին թաւարներն այրեցին այս քաղաքը. 1565 էն Մոլտավիոյ այսինքն Պողտանաց (ո՛չ վալաքիոյ — ուլլահաց) Պէյին անժողանիստ քաղաքն եղաւ երբ Ալեքսանտր Լըբուշնէանու իւր անժող Սուլուվայէն ՚ի Եաշ փոխադրեց. այլ 1859 թուականին իրան Քուզաի թէ Մոլտավիոյ եւ թէ վալաքիոյ իշխան ընտրուելովն՝ 1862 ին Պուքրէշն որոշեցին իբր մայրաքաղաք երկու միացեալ իշխանութեանցն Ռումանիոյ:

Մոլտավիոյ եւ Սուլուվայի Մետրապօլիտին առաջ նորդական անժոռն Եաշ է. քաղաքն կանոնաւոր լայն փողոցներ ունի. անդ կը գտնուին հոյակապ շէնքեր, ապարաններ, վաճառատուններ. կայ եւ մի համալսարան չորս բաժանումներով՝ յատկացեալ իրաւագիտութեան, բժշկութեան, գրագիտութեան եւ գիտութեան. կան նաեւ այլ կրթական վայրեր. որպէս մի բարձրագոյն վարժապետանոց, մէկ լիսէ, երկու ժիմնազ, մի կղերանոց, մի վարժարան զինուորականաց գաւազաց համար, մի գեղարուեստից, մի երաժշտութեան, մի վաճառականական, մի նախակրթական ուսմանց յատուկ վարժապետանոց, մի կեդրոնական կրթարան

աղջկանց եւ դեռ շատ մը վարժարաններ երկսեռ ուսանողաց համար:

Նշանաւոր են նաեւ կառավարական պալատն, Մայր Եկեղեցին, Սուաջնորդարանն. խիստ մեծ եւ իւր տուած խնամքով հռչակաւոր Ս. Սքիրիսոն հիւանդանոցն. Սրբոց երից հրեշտակաց անուան նուիրեալ եկեղեցին 1640 ին Վասիլի Լուբէն կառուցեալ, որ Արճէշի եկեղեցիէն վերջը կուգայ իւր կերտուածքի գեղեցկութեան եւ իր քանդակագործեալ զարդուց մասին. ասոնցմէ զատ դեռ ուրիշ շատ մը գեղեցկակերտ շինուածքներ ալ կան:

Եաշի բնակչաց թիւն է 90,000 (անձ) յորոց միւսն 70 տունք հայ են. շրջակայ գիւղորէիւք 315 անձ կը հաշուուի: Ի Եաշ հայկազունք երբեմն ունէին մի քանի եկեղեցիներ եւ մի առանձին եպիսկոպոս. հոն տեսնուած է սոյն յիշատակարանն. « կատարեցաւ գիրքս տումարագրութե. ՚ի թվին ՌՃՁ ՚ի Եաշ քաղաքն. ոչ ըոյ արհիեպիսկոպոսն է Տր. Յոհանէս Սիջովեցի »: Նոյ՞ն պէս ՚ի Մսեաղին (Լեհաստան) դեռ կէս դար առաջ կար հին ճաշոց մը հետեւեալ յիշատակարանաւ. « Ս. Լարտեցաւ քսահիմն եւ առաքելախաւս մարգարէաշէն հոգիաբուղիս այս տառ. ձեռամբ ոգնամեղ եւ անարհետ գրչի տր. Սարգիս քհնյի. ՚ի խնդրոյ ածաւէր եւ բարեպաշտոն երկու եղբարց խճյ. Վասիլին եւ խճյ. Պաւղոսին. ՚ի թուարեթութե. հայկազան սեռիս տովմարի ուղբ. ին. ՚ի հայրապետուեն. հայոց տն. տր. Փիլիպպոսին եւ առաջնորդուեն. տր. Անդրէաս արհեպսկոսին Պուղտանաց երկրի: Եւ թագաւորուեն. Վասիլ բարեպաշտ վովոտային. մայրաքաղաքն Եաշ ընդ հովանեաւ սր. Ածածնին. եւ սր. Լուսաւորչին. եւ Քհնյ.

ուեն. տր. Մովսէսին, եւ տր. Խչորին, տր. Դուկասին, եւ գրչիս, եւ երեցփոխուեն. խճյ. Սկսենտին »:

Հայք այժմ ՚ի Եաշ ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը եւ մի քանանայ: Եկեղեցոյ դրան ճակատի վրայ արձանագրեալ կայ հետագայ յիշատակարանն. « 1395: Շնորհօք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ հիմնարկեցաւ Եաշու Սր. Ածածնայ եկեղեցին ձեռամբ եկեղեցական Խաչգոին եւ Սիսեանցի Տր. Յակոբին, Զուղայեցի միսի. Մարգարին եւ միսի. Գրիգորին: Թ. Հայոց պ ճ իս դ: (այսինքն տումարական թուականին ազգիս 844) Եւ այժմ վերանորոգեցաւ ի ձեռն բարեպաշտոն իշխանաց եւ համայն ժողովրդոց աշխատանքս եւ ծախիւք. ի թուականին Փրկչին 1803 ին »:

Ս. Աստուածածին 500 տարուան եկեղեցի լինելով իւր հիմնարկութեան հինգ դարերու յորեւանն պիտի տօնուի այս տարի 1895 սեպտեմբերին:

Որպէս ՚ի Մսեաղին գտնուած ճաշոցի վերոյգրքեալ յիշատակարանէն կ'երեւի, ՚ի Եաշ կար երբեմն եւ մի եկեղեցի, յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչեայ որ՝ 1677 դարուն կառուցեալ կը թուի, քանզի նորա դրան ճակատն քարի մը վրայ փորագրեալ է « Թ. ու կ ե ին Եշ. Ս. Լուսաւորչայ եկեղեցին Սիսեանցի Արաբկերցի յշկ. է »: Ռ Կ Ե ազգիս տումարական թուականն լինելով կը պատասխանէ Փրկչայ 1616 թուին:

Յամի Տեսուն 1828 ՚ի Եաշ մեծ հրդեհ մը պատահելով՝ Ս. Լուսաւորիչ հրոյ ճարակ դարձած է, վասն որոյ Եաշեցի ազգայինք 1862 ին զայն բոլորովին քանդելով սկսած են վերստին կառուցանել, երկու կողմերն աւելցնելով սենեակներ, իգական սեռի կրթութեան յատկացնելոյ համար, սակայն առ ՚ի չ'գոյէ պատրաստ

դրամի եւ միանգամայն վարժարան յաճախող աղջկանց՝ շէնքն անկատար մնացած է:

Ս. Աստուածածին ունի կարւածներ որոց եկաւ մուտէն կը հոգայ տեղւոյն Պատ. Հոգաբարձութիւնն եւ կեղեցւոյ ծախքերն, պաշտօնէից թոշակները, կարօտեցող նպաստներ. կը վճարէ հետզհետէ հին պարտուց տոկոսներն եւ յաջորդաբար պարտքերն ալ:

Եաշեցի մերագնեայք ունին գերեզմանատուն մը 1876 ին գնեալ ազգային դրամով. 1882 ին անդ կառուցուած է մատուռ մը ջանիւք այժմեան Խնամակալաց Մեծ. Տեարց Գրիգոր Յն. Պուլուգլեանի, Եփրեմ Մազլլվեանի եւ Յով. Յկ. Պուլուգլեանի: Սոյն մատրան մէջ սովորաբար տարին երկու անգամ պատարագ կը մատուցուի, Ս. Զատիկի Գ. օրը եւ Նոյնպէս Ս. Լուսաւորչի Գիւտ նշխարաց տօնին օրը: Մասնաւոր պատարագ ուզող ուխտաւորաց համար բացառութիւն կ'ըլլայ:

Յաւօք սրտի կ'ըսեմք թէ Եաշ այժմ չ'ունի վարժարան. մինչդեռ երկար տարիներ կանգուն պահած է « Հայկազեան » կրթարանն որ գաղթականութեան տըւած է ուսեալ աշակերտներ: Աստ արժան կը համարիմք յիշատակել թէ՛ այժմու Ռուսմանահայոց ծանօթ ուսուցիչ, Տիար Լուսիկ Սրմագաշեան, Հայկազեան վարժարանի աշակերտելով՝ իւր շրջանն աւարտելէ զ'կնի 1843—46 Նոյն կրթարանի մէջ հսկողի պաշտօն վարած է. 1848 ի մեծ հնտախօտի պատճառաւ՝ վարժարանին մինչ 1850 գոց մնալէն վերջ ալ 1850 մայիս 1 ին վերաբանարով զայն, երախտաւոր ուսուցիչ Պապիկեանի եւ Գարագաշեանի հետ պաշտօնավարած է մինչ 1854 երբ յիշատակաց արժանի Պապիկեանի մահուան վրայ իւր սիրեցեալ դասընկերի Խ. Գարագաշեանի հետ կը դասա-

խօսեն մինչեւ 1866, յորում Գարագաշեան ուրոյն կրթարան կը բանայ որով եւ Լ. Սրմագաշեան իբր աւաջին դասատու օգնական վարժապետի մը հետ դեռ տան տարիներ եւս լաւ վիճակի մէջ կը պահէ ազգային դրարոցն, հանրային շնորհապարտութեան իրաւունք ստանարով: Նա՛ իւր շուրջ քառասնամեայ պաշտօնավարութեան մէջ Ազգի եւ Կրօնի նախանձախնդիր լինելով՝ օտարազգի Զոյիներու, գրպարտիչներու դէմ գրած է:

Պեռ անցեալ տարիներն երկու ուսմէն դասատուներ կրօնական վարդապետութիւնքն բացատրող դասական գրքերու մէջ Հայոց դաւանանքի նկատմամբ խել մը թիւրիմաց տեղեկութիւններ տուած էին, Նոյն իսկ գրպարտութիւններ արած. Լ. Սրմագաշեան արդար զայրոյթով վառուած հրապարակ հանեց գրքոյկ մը ուսմաներէն լեզուաւ, պատասխանելով վերոյիշեալ ուսուցչաց գրպարտութեանց եւ յայտնելով մեր Ս. Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը:

Սրմագաշեանի հրատարակութիւնն ունեցաւ իւր ազդեցութիւնն. զի ուշադրութիւն գրաւեց, եւ երկրի կրօնային Պետք իսկոյն վերցուցին այդ գրեանքն վարժարաններէն. այսպէս անոնց տեղ ՚ի լոյս ընծայուած են Նոր տպագրութիւններ որ հայոց նկատմամբ եղած զրպարտութիւններ ա՛յլ եւս չ'են պարունակեր: Յիշեալ քաջ ուսմեագէտ եւ հայկաբան ուսուցիչն նմանապէս ուսմաներէն լեզուաւ Ռուսմանահայոց համար օրացոյց պատրաստեց անցեալ տարի եւ այս տարի դարձեալ պիտի հրատարակեն Կալացի Արթ. Փափագեան Տ. Ղեւոնդ քահանայի հետ:

Սուանց ո՛ր եւ է հոգեւոր վարչութեան մը դիմելով՝ եկեղեցական գրքեր, գրուածներ թարգմանող անձանց

դէմ գրեց շեշտելով որ սխալ եւ ծուռ թարգմանութեամբք այլոց գաղափարն կ'աւրեն մեր դաւանութեան նկատմամբ: Հիմայ իւր խոր ծերութեան մէջ իսկ չ'ընաւ դաղիբ աշխատասիրել եւ ռումաներէնի կը թարգմանէ հոգեգմայլ շարականներ, մկրտութեան խորհուրդը, պատարագի արարողութիւնն, այլ գեղեցիկ կտորներ. եւ մեր աղօթքները կը խնդրէ որպէս զի Բարձրեան տայ իրեն կարողութիւն գայնս անմտերի կատարելու, 'ի գլուխ հանելով 'ի լոյս ընծայելու:

Մենք աստ կը ղենեմք Տիար Սրմագաշի գրածներէն իւր ընկերակցի Խ. Գարագաշեանի մահուան առթիւ շարագրած « Հայ գործիչներ » խորագրով ծանօթութեանց (որոց պատճէններն այս անգամ մեզ յղած է) գաղթականութեան պատմութեան մասին շահեկանութիւն ունեցող կտորներն որք են:

« 1890 տարւոյ Սեպտեմբերի ամսոյ սկիզբը կը մեռնի Գրիգոր Գարագաշեան, այժմեան հանգուցելոյն եղբայրը եւ քաղաքիս առաջնակարգ եւ անուանի վաճառականներէն մէկը: Տարւոյս սկիզբը կը մեռնի Քրիստով Բրունգուլ, Գարագաշեանի մօրեղբօր որդին, նմանապէս առաջնակարգ վաճառական եւ վերջինն Հայոց ազգէն, որով Եաշի շուկան բոլորովին պարսպ կը մնայ հայ վաճառականներէ եւ կը զրկուի դեռ երկու քրիստոնեայ վաճառականներէ: Երրորդ ցաւալի կորուստն ունեցանք ասարւոյս (1892) ապրիլ ամսոյն մէջ յանձին Ստեփան Յկ. Չէրգէզեանի, Լիսէի վարժապետ Լատիներէն եւ Ռումաներէն լեզուաց: Կը մխիթարուէինք թէ անագորոյն մահը գոհ կը մնայ գոնէ առ ժամանակ մի այսչափ թանկագին զոհերով. բայց ո՛չ, ինքը կը պատրաստուէր

ուրիշ աւելի ցաւալի հարուած մ'ալ տալ մեզ յափըշ տակելով մեզմէ նսեւ մեր ամենասիրելի Խաչերէս Գարագաշեանը:

Հանգուցեալ Խ. Գարագաշեան ազգայնոցս երեւելի անձերէն մէկն էր եւ Եաշի Հայոց Հոգաբարձութեանս խորհրդոյ անդամ. ծնած էր Եաշ վաճառական հօրէ: Հայերէն լեզուին մէջ նախակրթական ուսումն առաւ Պօթուշան քաղաքը. իսկ 1838—39 թուականին երբ Եաշի դպրոցը կանոնաւորութիւն ստացաւ, հանգուցեան ալ Եաշ վերադարձաւ ուսումը շարունակելու. ասկէց ռումբէն վարժարան անցաւ ուր շարունակեց եւ աւարտեց ռումբէնական լեզուն, ինչպէս նսեւ գաղիականը եւ գերմանականը: 1846—50 թուականը օգնական ուսուցչի պաշտօն վարեց Եաշի Հայոց դպրատունը. իսկ անկէ ետքը առաջին ուսուցիչ անուանեցաւ հայերէն, ռումաներէն եւ գաղղիերէն լեզուաց մինչեւ 1866 թուականը: Մնկէ ետքը առանձին նախակրթական դպրոց մը բացաւ իւր սեպհական շէքին մէջ, գիշերօթիկ աշակերտներ ալ ընդունելով. եւ ժիր ու անխոնջ աշխատանքով քիչ ժամանակի մէջ այնչափ համբաւ ստացաւ, որ այլ եւ այլ քաղաքներէ եւ ամէն ազգէ եւս ծնողք կուգային վստահութեամբ յանձնել իրենց զաւակները Գարագաշեանի ըստ դաստիարակութեանը (*). իսկ խրնդիները այնպիսի բազմութեամբ կը դիզուէին որ կարող չ'էր ամենն ալ ընդունիլ եւ ծնողաց թախանձաւ

(*) Ամենապատիւ Մուրատեանց Մելքիսեդեկ Ս. Արքեպիսկոպոս, յոյժ գովեստիւք պատմած է մեզ Խաչերէս Գարագաշեանի անհատական կրթարանին, եւ

նաց պատասխանել: Յայտնի է որ այսպիսի նպատակը որ պարագայից մէջ հարստութիւնն ալ կը դիզուի առատապէս: Ուստի բազմաշխատ Գարագաշեանը բաւական հարստութեան տէր ալ եղաւ գիտնական աշխատանքով»: Մեծ. Սրմագաշեան՝ Գարագաշեանի առաքինութիւնն ներքողելէ զկնի, կը յաւելու թէ հիւանդանարով 1892 յունիսին կնքած է իւր մահկանացուն ՚ի հասակի 65 ամաց. եւ ապա Ռուսմանիոյ Ծերակուտի անդամ եւ անուանի իրաւագէտ՝ Մեծ. Գրիգոր Մ. Պըլլըզեանի (աշակերտ Խ. Գարագաշեանի) խօսած դամբանական ճառն կը յիշէ աւելցնելով թէ «մէջ բերաւ նաեւ Մոլտավիոյ — այսօրուան Ռուսմանիոյ վերին նահանգ — Հայոց ազգային կարգադրութեանց պատմութիւնը, նոյնպէս եւ դպրոցաց բարեկարգութեանց ամենակարեւոր դէպքերը եւ նոյն շնորհուած արտօնութիւնները եւ այլն»: Սակայն ըստ որում Մեծ. Պըլլըզեան այն Ժամանակի ազգ. երախտաւորաց անուանքն համեստ պատճառներով չ'է յիշած՝ յողովածագիրն կը գրէ. «Հին ատեններ Եաշի Հայոց դպրոցը, ինչպէս նաեւ ուրիշ դպրոցներ ալ, եկեղեցւոյ տիրացուն՝ որ գիտնական մարդ համարուած էր, մանկավարժութիւնն ալ կ'ընէր դպրատան մէջ: Ետեկ կարդաշող աշակերտը արդէն ուսումն աւարտած կը սեպուէր, մաքուր գրելը առաջին տեղ կը բռնէր. հաշիւն ու թուաբանութիւնը

Սրմագաշեանի ուսուցչութեան ժամանակ Ազգ. վարժարանի մասին. որոց վիճակին մօտէն տեղեկացած է 1875 Յունուարին իւր ՚ի Եաշ այցելած Ժամանակ հարցաքննելով ուսանողները:

գրեթէ անօգուտ բան համարուած էր. տիրացուները մի միայն եկեղեցին սպասաւորութիւնն ընելու դպիրներ կը պատրաստէին: Ժամանակին երեւելի ազգայինք տեսնելով թէ այսպիսի ընթացքով դպրոց մը յառաջդիմութիւն չ'կրնար ընել եւ արդիւնք բերել. մտածեցին ուսեալ անձ մը զմտել ու դպրոցը բարեկարգել. փնտռեցին եւ գտան Կիրակոս անունով Պօլսեցի վարժապետ մը, որ եկաւ քերականութիւն եւ հայոց պատմութիւն ալ մտցուց դպրատան մէջ. բայց տրա մանկավարժութեան եղանակը գիտէ՞ք թէ ի՞նչ էր. — Ֆայախան, տեսակ մը կախաղան որ տղուն ոտքերը մէջը սեղմելով, ուրիշ աւելի մեծ աշակերտներէն երկու հոգի 6—7 տարեկան դժբաղը տղան ոտքերէն կախեալ ուսերնուն վրայ կը վերցնէին, որպէս զի պատուելի վարժապետը բարձր սեղանի վրայ բարձրով շրջապատեալ ապրուրքա (ծալապատիկ) նստած տեղէն երկար եղէզներով կրցածին չափ զարնէ խեղճ տղուն ներքաններուն: «Մեղայ, վարժապետ ալ չի մի անեմ», կը պօռայ գլխի վայր կախեալ դժբաղը. բայց ո՞վ լսէ, վարժապետին ձեռքը դեռ չհոգնեցաւ, պէտք է որ զարնէ մինչեւ հոգնի եւ ողորմելի տղուն ոտքերը պէտք է ուռին եւ 3—4 ամիս ալ անկողինը պառկի, որպէս զի խրատուի եւ բանակութեանը (*) չկորսնցունէ»:

(*) Բանակութեան, քառակուսի մանր մագաղակներ էին, որոնց վրայ ա բ գ տառերը կը նշանակուէին ու նորեկ աշակերտաց ձեռքը կը տրուէին, գրերը ճանչցունելու համար:

« Մինչդեռ յիշատակաց արժանի հոգաբարձուները այս բարբարոս վարժապետը հեռացնելու դարման կը փնտռէին, ահա վիէննայի Միխիթարեան վարժարանէն ելած Սեթովբէ Պապիկեան անուն երիտասարդ մը կուգայ Եաշ վարժապետութեան պաշտօն վարելու դիտաւորութեամբ: Հոգաբարձութիւնները նորա հայկական, գաղղիական եւ գերմանական լեզուաց մէջ տեղեակ լինելն եւ անոր վայելչութիւնը տեսնելով, առանց վարասելու աշակերտաց դաստիարակութիւնը եւ ուսումը անոր յանձնեցին ու կիրակոյր ծամբեցին: Ասկէց ետքը, այսինքն 1838 թուականէն, կսկսի դպրատան բարեկարգութիւնը:

Այս ամէն շարժմանց եւ բարեկարգութեանց առաջնորդ եւ վարիչն էր բարեյիշատակ Յակովբ Մանչուկ Պըլբզեան, այսօրուայ ազգասէր Մեծարգոյ Գրիգոր Մ. Պըլբզեանին հայրը, իրեն գործակից ունենալով իւր բարեյիշատակ Մկրտիչ եղբայրն, եւ օգնական՝ Ժամանակին երեւելիները, որոնք ամենքն ալ հանգուցեալ են ՚ի Տէր:

Քիչ Ժամանակի մէջ ըստահօգի Պապիկեան վարժապետը այնպիսի արդիւնք սկսաւ առաջ բերել որ ամենուն սէրն եւ յարգանք գրաւեց. իսկ Յակովբ Պըլբզեան այնպիսի գործունեայ եւ գիտնական վարժապետ մը ձեռք բերելով, սկսաւ մտածել պետի մեծ գործերու ձեռք գարնելու յօգուտ հայ հասարակութեանս:

Մինչեւ 1840 թուականը Եաշի Հոգաբարձութիւնը որոշ կանոնագրութիւն մը չունէր ազգային ներքին գործերը մատակարարելու: Այն ատեն բարեյիշատակ Պըլբզեանը տուճկերէն լեզուաւ կանոնագրութիւն մը կը յօ-

րինէ, որուն հայերէնի գրաբար թարգմանութիւնը հանգուցեալ Սեթովբէ Պապիկեանը կրնէ:

Այս կանոնադրութեան նպատակն էր դպրատան եւ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան եւ պայծառութեանը հսկել, հասոյթները եւ ծախքերը լաւ մատակարարել. Կ. Պօլսոյ պատկառելի Պատրիարքարանէն այցելու դըրկուած կարգաւորները ըստ արժանաւորութեանցն հիւրընկալել եւ այն. սակայն ատոնց երկրիս մէջ կենալու Ժամանակակէտը սահմանուած էր 40 — 60 օր ըստ կարգաւորաց աստիճանին. այսինքն այս միջոցին մէջ պարտական էին ամեն հայաքնակ քաղաքներուն այցելութեան շրջանը ընցնել եւ վերադառնալ անդրէն առանց ուշանալու: Այս կանոնադրութիւնը Կ. Պօլսոյ Պատրիարքարանէն ալ վաւերացուեցաւ 1841 թուականին:

Եւ որպէս զի մեր դպրատունէն ելած աշակերտները երկրիս ամեն իրաւունքներէն ուրախանալու օգուտը բաղէն, շատ աշխատանքով ջանաց ազգային դըպրոցը տէրութեան պաշտպանութեան տակ դնել, որ եւ յաջողեցաւ ալ մեծամեծ արտօնութիւններ ստանալով իշխանական հրովարտակաւ, որ 1841 ին մեծ հանդիսիւ շնորհուեցաւ Մոլտավիա բնակող Հայոց ազգին: Իսկ 1842 ին Յկ. Պըլբզեան դպրատան համար նոր կարգադրութիւն մ'ալ յօրինեց, որուն մէջ կը պարունակուէր ուսմանց բրօկրամն ալ, ուր հայկական լեզուն նախադասելի էր բուն իսկ ռուսական լեզուն: Ըստ այս կարգադրութեան եւ համեմատ իշխանական հրովարտակին, հայոց դպրատան վերատեսուչը ուղղակի անդամ էր նաեւ ռուսէն վարժարանաց Ուսումնական Խորհրդոյ, հայոց դպրոցը եւ ուսուցիչները Հասարակաց անուն գործածելու իրաւունք ունէին. իսկ ուսումնաւարտ

աշակերտները ուղղակի կ'անցնէին տէրութեան վարժարանը ուսումնին շարունակելու, առանց երկրորդ քննութեան ենթարկուելու:

Չորս տարուան փորձառութենէ ետքը, տեսնելով թէ 1840 ին յօրինած կանոնադրութիւնը գործադրութեան մէջ ինչ ինչ կէտերու վրայ դժուարութիւններ կը յարուցանէ, 1844 թրւականին ուրիշ կարգադրութիւն մ'ալ յօրինեց ուսմաներէն լեզուաւ իբր յաւելուած հայերէն կանոնադրութեան: Ըստ այս կանոնադրութեան տրամադրութեանց, Ազգային Հոգաբարձութեան խորհուրդը որ հինգ անդամներէ կը բաղկանար, այնպիսի արտօնութիւններ ստացաւ, որ հայ հասարակութիւնները, կարծես թէ, առանձին իշխանութիւններ կը կազմէին երկրիս մէջ: Եկեղեցւոյ պայծառութեան, դպրատան յառաջադիմութեան եւ եւ ուսման գործոց մատակարարութենէն զատ, Ազգային Հոգաբարձութիւնները իրաւունք ունէին նաեւ ազգայնոցս մէջ եղած ամեն տեսակ յարաբերութիւններու վաւերացումը ընել. ինչպէս՝ օժտեգրերու, պայմանագրերու, մուրհակներու եւ ամեն տեսակ զբոսուածոց ստորագրութիւնները հաստատել, որոնք հայի մը եւ այլազգիի մը միջեւ կը կատարուէին. ասոնցմէ զատ ներքին վէճերը կը քննէին եւ հաշտարար միջոցներով պաշտօնապէս կը վճռէին, եւայն. որոնք ամենն ալ տէրութեան առջեւ յարգուած էին առանց վերաքննութեան:

Ռուսիաց պատմութեան մէջ կը կարդամք թէ հին ատեններն ալ Հայերը մեծամեծ արտօնութիւններ եւ ինքնորինութիւն իսկ ունէին երկրիս մէջ: Հոս հարկ

է գրոյս ճամբէն քիչ մը հեռանալ եւ նախ ցուցնել թէ ո՞րոնք եղան պատճառ երկրիս մէջ ընդհանուրին դժբաղդութեան, ինչպէս նաեւ Հայոց վաղնջուց ստացած իրաւունքներուն կորստեանը:

Մինչեւ 1711 թուականը Մոլտավիոյ եւ Վալաքիոյ նահանգները՝ որ Տաճկաց տէրութեան տակն էին, իրաւունք ունէին ուղղակի ընտրել իւրեանց իշխանը երկրորդ Պոյարներէ եւ Վեհ. Սուլթանէն վաւերացումը միայն խնդրել. բայց այս թուականէն ետքը Քարսը. Գուռը սկսաւ ուղղակի դրկել Կ. Պօլսէն Ֆէնէրցի Յոյն իշխաններ, որոնք շատ տուրք կը վճարէին. եւայն:

Այս յոյն իշխանները բազմամիւ ազգակցաց եւ շատուր կղերի հետ ուսմէնաց նահանգները գալով, ամեն բան փոփոխեցին եւ յունացնելու ջանացին. եւ նախ ամեն հարուստ եկեղեցեաց կալուածները գրաւելով, եկեղեցական արարողութիւնները միայն յունական լեզուով սկսան կատարել տալ. դպրատանց մէջ տիրող լեզուն յունականն էր. մեծատուններուն *պաւստաս* լեզուն եւ սովորութիւնները ամենն ալ յունական էին եւնեւն. իրաց այս աղետալի վիճակը տեւեց մինչեւ 1821 թուականը:

Սոյն օտարական իշխանները եւ մանաւանդ սոցա մոլեռանդ կղերը, եթէ քնիկ երկրցիներուն իրաւունքը կոխեցին յանդգնաբար, յայտնի է թէ ո՞րչափ առաւել եւս չարիք պիտի հասցնէին նաեւ Հայոց, որոնց դէմ հին ատելութիւնն ալ կը տածէին անյազաբար: Ուստի հայոց վաղեմի արտօնութիւնները ջնջեցին, հարուստներուն ձեռքէն կալուածները յափշտակեցին եւ ամեն տեսակ հալածանք յարուցին, որով հայերն ալ պաշտպանութիւն

գտնելու համար օտար տէրութեանց հպատակ կը գըրուէին:

Տէնէրցիներու իշխանութեան վերջին տարիները Եաշ քաղաքը կը գտնուէր Կէօրկէ Ասաքի (Gheorghe Asaki) անուն թրանսիլվանիացի Ռուսէն մը, շատ ուսեալ եւ երեւելի անձ: Երբ որ երկիրը բնիկ իշխանաց տակ սկըսաւ խաղաղիլ, Ասաքին ալ, որ շատ տարիներէ ի վեր առանձին վարժարան մը բացած էր, Տէրութենէն պաշտպանութիւն գտնելով, սկսաւ հասարակաց ուսմէն վարժարանները բարեկարգել եւ ուսմէնական լեզուին նորէն վերածնունդ տալ:

Ահա այս լուսաւորեալ անձն է որ իւր հայկական ծագումը յիշելով, մեծ համակրութեամբ ձեռնտու եղաւ մեր լուսահոգի Պըլըզլեանի ազգային ձեռնարկութեանց, որով Հայերը այնչափ արտօնութեանց տէր եղան եւ օտար հպատակութենէ սկսան ետ կենալ »:

« Վերոյիշեալ լուսահոգի Պըլըզլեանը վերոյգրեալ բոլոր ազգօգուտ գործողութիւնները կատարելէն ետքը արմնութեամբ կը հսկէր որպէսզի ամեն շան ըստ կանոնի կատարուի: Իսկ լուսահոգի Պապիկեան վարժապետը, որ չէր դադրեր դպրատան աշակերտաց յառաջդիմութեան համար աշխատելէ, շատ աշակերտներ ունեցաւ, որոնց առաջին կարգիներէն մէկն էր Խաչերես Գարագաշեան իւր աներձագը եւ արժանաւոր յաջորդը: Այն ատենի աշակերտներէն մէկն ալ ստորագրեալ (Սրմագաշեան) լինելով, կուգամ ջերմ երախտագիտութիւնս խոստովանել բարեյիշատակ Յակոբ Պըլըզլեան պաշտպանիս եւ լուսահոգի Սերովբէ Պապիկեան արդիւնաւոր վարժապետիս:

Բարեյիշատակ Պըլըզլեանը ազգային գործերէ քաշ-

ուելէն ետքը, դպրատան վերադասութիւնը յանձնուեցաւ Ս. Պապիկեանի, որու վախճանելէն ետքը յաջորդող հուգարածութիւններն եւս ամենն ալ եռանդոտ էին դըպրատան բարեկարգութեանը հսկելու եւ եկեղեցւոյ պայծառութեանը հոգ տանելու համար, որ տեւեց մինչեւ 1887 թուականը, երբ բնական եւ մարդկային կամքէն անկախ պատճառներէ ստիպուած, Եաշի Հայոց դպրատունը գոցուեցաւ »:

* * *

Ս. Պապիկեան ունեցած է բազմամիւ աշակերտներ ոյք ազգային պաշտօններու նուիրուած են. որպէս Տ. Կարապետ եւ Տ. Գաշրիէլ քահանայք որք բաւական տարիներ Ս. Եկեղեցւոյ պաշտօնավարելով վախճանած են. Արժ. Տէր Ստեփան Շիշմովեան որ երբեմն ի Եաշ կրօնի դասեր (Քրիստոնէական) աւանդած է. նմանապէս եւ Պ. Մկրտիչ Սահակեան որ բաւական տարիներ ՚ի Թըրկ — Օգնայ վարժապետութիւն ըրած է եւ ցարդ եւ ըստի պաշտօն կը վարէ. այս ամէնն յայտնելէ զ'կնի՝ չեմք կարող զսպել մեր արտօսըն, տեսնելով որ Եաշի Հայկազեան վարժարանն 1887 ին գոցուած է. վարժարան մը որ տարիներ առաջ Ռումանիոյ հայրութեան մը թագոյն հորիզոնին վրայ իջրեւ լուսաառ աւտղ կը փայլէր այն պահուն՝ երբ ազգայնութեան գոյութիւնն ապահովելու պէտքն զգալի է՝ այլ եւս չ'ունի իւր ներգործութիւնն . . . : Արդարեւ խիստ զարհանալի է. այնպիսի պարագայի մը, երբ բովանդակ աշխարհ քաղաքակրթութեան եւ լուսաւորութեան անուամբ կը պարծի, մինչ իւրաքանչիւր ազգ իւր տոհմային, ցեղական յատկանիշներով կը կրթէ կը դաստիարակէ իւր նորահաս սերունդըն,

մինչդեռ անձնիւր անհատ նոյն իսկ անբաղաքակիրթ սեպուած ժողովրդոց մէջ կ'ըմբռնէ թէ մարդ պարտի յաւետ կապուած լինիլ իւր հայրենեաց, իւր ազգի, իւր լեզուի մէկ խօսքով պիտի նշ 'ի Ռուսիա հայք կրթութեան նոր մը դում մը տալու ջանքեր կ'ընեն մայրենի լեզուի մեծ տեղ մը կը նկրտին տալ եւ գրեթէ յաջողած են շնորհիւ Վեհ. Չարի եւ կրթական Նախարարութեան, մինչ 'ի Պարսկաստան հայ մանկութեան ազգային դաստիարակութիւն մը ջամբելու նպատակաւ կրթարաններ կը բանան, եւ 'ի Թուրքիա շնորհիւ Օգոստ. Սուլթանի՝ հայք իւրեանց ծրագրերն կը բարձրացնեն, զարգացեալ սերունդներ պատրաստելու ամէն ճիգ ու խնամք չ'են խնայեր, 'ի Ռումանիա գաղթականք կրթութեան յատկացեալ լուսոյ տաճարներ կը գոցեն. առանց 'ի նկատի առնելու թէ քանի՞ օն նուիրական եւ սրբազան պարտք մ'է իւրաքանչիւր անձնաւորութեան համար գիտնալ իւր մայրենի բարբառն ախորժ, ընտանի մեր հոգւոյն համար: Տխրառիթ է ասել թէ տարիներ առաջ կային Ռումանիոյ շատ մը քաղաքներու մէջ վարժարաններ, եւ սակայն յաջորդաբար փակուած են Կալացի, Պաքովի, Թըրկ-Օգնայի, Եաշի, Պօթուշանի հայ դպրոցները տխուր եւ սեւ մը տածմանց մէջ թողով ամէն ազգասէր անհասները:

Պ Օ Թ Ո Ւ Զ Ա Ն

ՊՕԹՈՒՇԱՆ, համանուն նահանգի գլխաւոր քաղաքն է Սուչովայի հանդէպ Թըրկ գաւառակի վրայ հիմնեալ Սիմնա եւ Սիրէթ գետերու մէջ: Պօթուշան վաճառականական քաղաք մ'է ոյր շոգեշարժ աղօրինելու արտադրած ալիւրն իսիստ յարգի է: 1439 այս քաղաքը Թաթարշ այրեցին, յետոյ կառուցուեցաւ վերստին, այսօր ըստ բաւականի գեղեցկակերտ քաղաք մը կը ներկայացնէ. անդ կան մի լիսէ, մի երկրորդական կրթութեան յատուկ ցերեկօթիկ վարժարան եւ շատ մը նախակրթարաններ աղջկանց եւ տղայոց համար: Բնակչաց թիւն է 40,000 յորոց 250 տուն հայ են շրջակայ գիւղերու եւ թեմերու մէջ գտնուածներն ալ հաշուելով, (միայն 'ի Պօթուշան 15) տուն կը հաշուեն) ընդհանրապէս վաճառականութեամբ կ'զբաղին մերայինք, կան հողատէրներ եւ երկրագործութեամբ զբաղողներ ալ:

Պօթուշանի հայոց գաղթման թուականը շատ հին է, նոյն իսկ կը կարծուի թէ 1064 ի գաղթականներէն ոմանք 'ի Պօթուշան — որ Ռումանիոյ ամենէ բազմահայ քաղաքն է եղած ցայժմ — բնակութիւն հաստատած են, թէեւ ո՛ր եւ է յիշատակագիր չ'է գտնուած թէ հայք մինչ ժ.Գ. դար եկեղեցի կառուցին անդ թէ ո՛չ, սակայն այս մասին մտածել աւելորդ պիտի լինէր, զի Անեցոց բարեպաշտութիւնն անվիճելի է եւ մանաւանդ որ իւրեանց

ազգակիցք ՚ի Լեհաստան իւրեանց գաղթած օրէն իսկ աղօթավայրեր կառուցին, ուստի տարակոյս չ'կայ որ նոյնն ըրած են նաեւ Լեհաստանի մերձակայ քաղաքաց մէջ գտնուող ռումանապք: Ազգայինք այժմ ունին յա նուն Ս. Աստուածածնայ եւ Սրբոյ Երրորդութեան երկու եկեղեցի, յորոց կը պաշտօնավարեն չորս քահանայք:

Ս. Աստուածածին որ վաղուց կառուցեալ է՝ չ'ու նի իւր հին հիմնարկութեան յիշատակագիրք: Ռումէն պատմաբանք կը հաւատեն թէ յամի Տեառն 1350 շինուած է Ս. Աստուածածին, (ըստ մեզ այդ թուականին վերաշինութիւն մ' եղած լինի թերէս) որ գաւթի շինութիւնն որ յետոյ կատարուած է՝ արձանագրեալ կայ տաճարին դրսի կողմն դրան վրայ. « Շինեցաւ գաւթի մայս գովէի ի ժամանակի եկեղեցպանուե. միի. Աբսէնտի արդեամբք Պօթուշանու եղեալ Ժողովրդեան ի թվին ՌՄԼԲ. ին » . այսինքն 110 տարի առաջ:

Ս. Աստուածածին՝ որպէս բացայայտ կը տեսնուի պատմագրոց վկայութենէն, հնաշէն էր, ուստի Պօթուշանի բարեպաշտ Ժողովուրդը զայն նորոգած է Փրկչայ 1826 թուին, աւելցնելով նորաշէն աւանդատուն մ'ալ:

Եկեղեցոյ դրան վրայ կայ արձանագրեալ. « Սբ. Ածածնի Տաճարս որ իբր երեքհարիւր ամօք յառաջ շինեալ էր, ամենակարողութեւն Ա. յ.՝ այժմ նորոգեցաւ բաց ի յորմոց գմբեթայարկ կամուղիկէիւ եւ զանգակատամբ. արդեամբք Պօթիշանու Աղջ. իշխանապետաց եւ իշխանաց եւ համայն Ժողովրդոց. բազմարդիւն վերակացուք. Կոյլաւեան Աղջ. Ստփնի. 1826, յունիսի 21. »

Աւանդատան յիշատակարանն է. « Յշուկ. է նորաշէն աւանդատունս խորանաւ եւ խաչապատկ գմբէթիւ Տէրութեանց Յօհաննէսեան Աղ. Խաչերեալն եւ եղբարցն:

նաեւ Սրկի Խաչիկեան Աղ՝. Սարգիսին, եւս Զատիկեան Աղ. Տօնիկին, եւ համայն կենդանեաց եւ ննջեցեոց Աց. 1826. »

Ս. Երրորդութեան եկեղեցին եւս թէ եւ հնաշէն, սակայն ստուգապէս չ'գիտցուիլ որ թուականին շինուած լինելը. միայն մի հին շինուածոց աւերակներէն եւ աւանդութիւններէ հասկցուած է թէ՛ ՚ի հնումն նոյն տեղոյն վրայ կար եկեղեցի մը յանուն Սրբոյն Օգոսէնտի, որ աւերակ դարձած լինելով՝ յամի Տեառն 1795 բարեյիշատակ Անտօն Խելուլեանց անհատական ծախիւք կառուցած է, որպէս ցոյց կ'տայ Ս. Եկեղեցոյ միջնադրան վրայ գտնուող յիշատակարանը. « Հիմնարկեցաւ իւսչապսակ Սբ. եկեղեցիս ի քաղաքն Բոթուշան յանուն Ամենապ. Երրորդութեան. արդեամբք միի. Օգոսէնտի որդւոյ Անտօնին Խելուլեանց, ՚ի ժամանակս Հայրապետուե: աւմենայն Հայոց Տն. Դուկասու Սբզն. Կամուղիկոսին. աշխատանօք եւ վերակացուք. Տր. Մելքոնին Գրեշու Պուծաղեանց, եւ յշուկ լինի ետմն նախնեացն այս սբ. եկեղեցիս. 1795. սեպ. 1 »:

Ս. Երրորդութիւն 1832 ին վերանորոգուած է, ընդարձակելով նախկին փոքրադիր գաւթիք եւ յաւելնամբ մի աւանդատան: Այս նորոգութեան յայտարար յիշատակարան մը դրուած է յարտաբուստ եկեղեցոյ դրան վրայ արեւմտեան կողմը:

1832. Մայիս 16,

« Նորոգեցաւ Սբ. Երրորդութեան եկեղեցիս բազմազան աշխատանքով արդեամբք Կոյլաւեանց Ա. Գաւթի որդւոյ Ա. Ստփնին. արդեամբք քաղաքիս Հայկազուն Ժողովրդեան. ի յիշատակութիւն համայն կենդանեաց եւ ննջեցեոցն. —

Նա եւս եւ բարեջան աշխատակցուք. Ֆօքշանցի Ս. Աւետիքի, եւ Զատիկեան Ս. Տօնիկի, Պօթիշան» :

Ս. Եկեղեցուջ կան ձեռագիրներ զորս կ'երեւի խորիմէն գաղթող հայկազունք իւրեանց հետ բերած են: Մնդ կայ աւետարան մը կիսատ, որու յիշատակարանէն հետագայ մասն ընծեռնլի է. « ի հայ թուականին Պ Գ. յաշխարհս Գրիմի ի Մայրաքաղաքս . . . ախամ (*), ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի, 'ի հայրապետութեան աւմենայն Հայոց Տեառն Մխիթարայ, եւ ի մերում նահանգիս Տէր Ստեփանոս Արիի-Եպիսկոպոսի գրեցաւ Սբ. եւ ցանկալի Աւետարանս ձեռամբ Գրիգոր Սուքիասեանց մեղուցեալ յետին եւ անարժան գրչի, ի ինդրոյ պատուէի քահանային Թորոսայ, որ ստայաւ զնա ի յաղբար

(*) Շատեր սոյն մասնիկը տխամ կ'ընծեռնուն, սակայն խրիկի բոլոր քաղաքաց ու գիւզօրէից հին ու նոր անուններն ուսումնասիրելով, պրպտելով՝ բնաւ պիտի չ'կրնամք տխամ մասնիկով վերջաւորած քաղաքի մ'անուն երեւան հանել. մինչդեռ ախամ մասնիկով կը գտնեմք կաֆախամն: Նոր կաֆախ Ս. Սարգիս եկեղեցուջ տեսնուած է սա յիշատակարանը՝ Զաքարիա անուն գրչադրի մը ձեռքով գրուած աւետարանի մը մէջ. « Գրեցաւ սբ. աւետարանս . . . 'ի թվաշերտութեանս . . . Ռ Զ Ը (1629). յաշխարհին Հոնաց. եւ 'ի յերկիրս խրիմի 'ի հոյակապ եւ 'ի հռչակաւոր քաղաքիս որ կոչի կաֆախամ. ընդ հովանեաւ սրբոյ սարգսի զաւրավարին »: Որպէս վերոգրեալէն բացորոշ կը տեսնուի կաֆախ երբեմն կոչուած է եւ կաֆախամ:

ընչից իւրոց բազում փախաշանաւք ի յիշատակ իւր եւ բարի ծնողացն իւրոց, Պր. Գրի . . . » :

Կան նմանապէս Սաղմոս մը եւ մի ուրիշ աւետարան որոնք սակայն յիշատակարան չ'ունին եւ որոց վերջին թիւերն ալ կը պակսին: Մեծ կանոնագիրք մ'ալ կամ 'ի Թէքիրտաղ աշխատասիրեալ Ռ Ճ Կ (1160) թուին. գրուած ըստ խնդրանաց Մհի. Լուսխամուն բարեպաշտ տիկնոջ:

Պօթուշանի Հայոց կրօնական եւ ազգային զգացմունք յոյժ գովելի են. որպէս Ս. Եկեղեցեաց յիշատակարանք կ'ապացուցանեն եւ 'ի ստորեւ գրուած ազգ. վարժարանաց արձանագրութիւնք ցոյց կ'տան՝ ստէպ ջերմեռանդ, բարեպաշտիկ անձինք իւրեանց անհատական ծախիւք կ'ստուցած են ազգային շէնքեր: Մասնաւորապէս յիշատակութեան արժանի է Կոյլաւեան ազգասէր մեծահարուստ գերդաստանն, որ ցարդ ամէն պարագայի մեծ ապացոյցներ տուած է եւ միշտ կուտայ իւր բնածին բարեպաշտութեան, ազգասիրութեանն նկատմամբ: Տիկին Աննայ, դուստր հանգուցեալ Գաւթի Կոյլաւեան 1884 ին իւր ծախիւքն վան յիշատակի նախկին ամուսնոյն Աւետիք Բրունգուլեանի, Իպրայիլեան Յովհաննէս Աղայի բարեջան աշխատութեամբն մատուռ մը շինել տուած է ազգային գերեզմանատան մէջ, որու գետինն ալ՝ 1882 ին գնուած է Տէր եւ Տիկին Գասպար Սիմայ կրիկորաշեանցի արդեամբն:

Այսպէս, Ս. Եկեղեցեաց շինութեանց մասին գրելէ զ'կնի՝ անցնիմք այժմ Պօթուշանու ազգային երկսեռ վարժարանաց: Գծադրաբար, արական վարժարանն հինգ տարի է հետէ իւր դռները բացած է, հայ մանկտին

դատապարտելով այնք վարժարաններն երթալ, անտա-
րակոյս ՚ի մեծ ցաւ անկեղծ եւ ճշմարտապէս ազգասէր
անձանց:

Պօթուշան գրեթէ դարուս սկիզբէն ունեցած է
ազգային վարժարան, այլ՝ այժմու գեղեցիկ շէնքը 1839
ին սկսած եւ 40 ին աւարտած է, որ կառուցման հա-
մար տեղացի նշանաւոր ազգայիններէ Տեարք Լուսիկ եւ
Ստեփան եղբարք Կոյլաւեան, Խաչիկ Ազուն, Գրիգոր
Մեղաբսեան, Յակոբ Շահրնեան եւ Աստուածատուր Ալ-
բոյեան մասնակիւմբ մը կազմելով՝ ձեռնարկած են հան-
գանակութեան դիմելով տեղացի ազգայնոց, որոց թիւը
յայնժամ 300 — 350 տան կը հասնէր:

Հանգանակութեամբ գոյացեալ դրամով սկսած է
մեծ շինութիւնը, որ պիտի ծառայէր արական վարժա-
րանի, հիւրնակալութեան սենեակաց եւ ազգային դիւա-
նատան: Յիշեալ հիմնարկութեան վերակացու կարգ-
ուած է Տիար Մեղաբսեան Գրիգոր, որ տեսնելով թէ՛
հանգանակեալ դրամը անբաւական է մտադրեալ շէնքը
՚ի կատար հանել՝ ազգասիրաբար իւր քսակէն հմտու-
ցանելով ծախուց գրեթէ կէսը, շինութիւնն աւարտած
է:

1841 ին վարժարանը կառուցեալ էր արդէն, ուս-
տի ազգայինք, դպրոցին վերատեսչութիւնը յանձնած են
Տիար Գասպար Կոյլաւեանի որ՝ կրթասիրական, ազգա-
սիրական զգացմամբք վատեալ, կը բանայ վարժարանը,
հրաւէր կը կարդայ հայ հասարակութեան իւրեանց զա-
ւակուէն ազգային կրթարանն յղել. կ'ըսուի թէ այն
տարիներն ուսանողաց թիւը մինչեւ 140 — 160 ի հասած
է, որոցմէ շատերուն գրական պիտոյքը Մեծ. վերատե-
սուչն հայեմայեմած է ճրիաբար, հանրածանօծ ֆիլիսոփայնի

Մարգարէն (որու կենսագրութիւնն գրած է Մեծայարգ
Աբրահամ Է. Ֆ. Ա. յվազեան) բերել տարով այն ժամա-
նակի դասական յարմար դատուած գրքերէն:

Տիար Գասպար Կոյլաւեանի միակ փափագն է ե-
ղած վարժարանը միշտ կանգուն պահել, ուստի միշտ
նորա գոյութիւնն ապահոված լինելու համար ամէն ջանք
ու ճիգ չ'է խնայած տեղացի ականաւոր ազգասէր ան-
ձանց հետ խորհրդակցելով եկամուտի աղբիւրներ հաս-
տատել: Վերջապէս 1843 տարւոյ Յունուար 8^{ին} ազգայ-
ին լնդհանուր Ժողով մը կազմելով՝ հանգանակութիւն
կը կատարուի եւ կը գոյանայ — | 00 | — Աւստրիական
ոսկի, որ արժէթղթերով այսօր հասած է հարիւր հազար
ֆրանքի:

Այս ոգեւորեալ գործունէութեանց միջոցին է որ
ազգային վարժարանի ուսուցչութեան կը կոչուի վերըս-
տին Գաբրիէլ վարժապետ Գեորգեան (*) զոր իւր հետ
բերած էր իբր Պօթուշանի վարժարանի ուսուցիչ, բնիկ
Պօթուշանցի հանգուցեալ Մարկոս Եպիսկոպոս աւագ
Լուսարար Ս. Երուսաղէմի:

(*) Գաբրիէլ Գեորգեան պատուաւոր ծնողաց որդի,
բնիկ Պօթուշանցի է. Երուսաղէմի Ս. Յակովբայ վանուց
միաբաններէն Պօթուշանցի Մարկոս վարդապետ 1826
ին նուիրակութեամբ ՚ի Պօթուշան գալուն անդ Գաբրի-
էլի սրամտութիւնը տեսնելով՝ վենետկի Միաբանութեան
հետ կը համաձայնի Գեորգեանը հոն ուղարկել բարձր
ուսում՝ ստանալու: Պատանին Գաբրիէլ, վիճենայ եր-
թալով մինչդեռ Թրիէստ կը դառնար հրաժեշտ առնելու
Մարկոս վարդապետէն, կ'ընկերանայ նմա դէպ յերու-

Գաբրիէլ վարժապետ իւր պաշտօնին գլուխն անցնելով՝ մեծ եռանդեամբ կ'աշխատի. մեծ համբաւ հանած է Ռուսմանիոյ ազգայնոց մէջ, գրութիւններ ունեցած է զորս կ'ստորագրէր « Գաբրիէլ Սաղիմեան Գպիր Պօթնանոց » անուամբ: Նա ունեցած է ուսեսալ աշակերտներ, յորոց մին մեր սիրեցեալ բարեկամ Արժանապատիւ Տ. Պօղոս Քահանայ Յակոբեանն որ Գաբրիէլի օգնականն եւ 1851 չ/ն արժանաւոր յաջորդն եղած է: Գրեթէ կէս դարէն աւելի ուսուցչական պաշտօն վարած է, եւ շատ համակրողներ ունեցած է բազում քաղաքացի մէջ, իւր գեղեցիկ յատկանիշովք, բարի սրտովն եւ քաղցր բնաւորութեամբն: Գաբրիէլ վարժապետի ա

սաղէմ, ուր՝ երեք տարի կ'ուսանի, եւ ապա Կ. Պօլիս եւս երեք տարի իտալերէն եւ ֆրանսերէն սովորել գ'կնի՝ Պատրիարքարանի մէջ դիւանատպիր կ'ըլլայ:

Գաբրիէլ վարժապետ իւր ծննդավայրը դառնալով Գեր. Մարկոս Եպիսկոպոսի հետ, 1835 ին, երեք տարի Պօթնանի վարժարանին մէջ կը դասախօսէ. ապա դպրոցին շինութեան պատճառաւ գոցուելովն՝ պահ մը վաճառականութեամբ կ'զբաղի. 1843 ին վերստին ուսուցչական պաշտօնը կ'ստանձնէ եւ կը շարունակէ 'ի Պօթնուան մինչ 1851: Տօքանցիք 1852 չ/ն կը հրաւիրեն իրենց դպրոցն ուր կը պաշտօնավարէ եւ 1854 չ/ն կը վախճանի իբր 44 տարեկան, յիշատակելի անուն մը թողով: Տօքանի մէջ շատեր երախտագիտական զգացմամբ գեղուն՝ Գաբրիէլ վարժապետի ջանքերը կը յիշատակեն, եւ իւր աշակերտք մահարձան մ'ալ կանգնած են նորա շիրմին վրայ:

շակերտներէն են նաեւ Արժ. Տէր Ստեփան Միխայէան որ 40 տարիներէ 'ի վեր կը քահանայագործէ 'ի Պօթնուան եւ Տիար Նիկողայոս Զէնէեան որ մինչ 1890 տեղւոյն ազգային արական վարժարանի գոցուելն ուսուցչութիւն կատարած է շուրջ 40 տարի անընդհատ:

Պօթնուանի ազգային իգական վարժարանին գալով՝ մինչեւ 1865 այրի կնոջ մը կառավարութեան տակ խղճալի վիճակ մ'ունեցած է, իսկ 1865 ին Արժ. Տէր Պօղոս Յակոբեանի եւ Տիար Սիմօն Բօթովիչի ջանիւք եւ եռանդուն աշխատութեամբ, յառաջդիմական շարժումներ ցոյց տուած է, զորս ազգասէր ոմանք 'ի նկատ առնելով՝ « Բարեգործական » անուամբ ընկերութիւն մը կազմած են, իւրեանց խնամակարութեան տակ առնելով աղջկանց վարժարանը: Այս ոգեւորութեան միջոցին բարեյիշատակ Աղա Խաչերես Կօյլաւեան վարժարանի շէնքը — 500 — Աւստրիական ոսկւոյ կը գնէ, պարգեւելով զայն Ազգին:

Տխրաւիժ է անշուշտ յայտնել թէ՛ արական վարժարանի գոցուելէն վերջ, որպէս լած եմք մի քանի հաւաստի անձերէ, փափագողներ եղած են եւ մեծ եռանդոց տուեր են ոմանք որպէսզի աղջկանց վարժարանն ալ փակուի որով անդ յաճախող յոյժ սակաւամիւր հայ սանուհիք ալ զրկուեր են իրենց մայրենի լեզուն սովորելու միջիմարութենէն:

Տար Աստուած որ անձնիւր անհատ ըմբռնէր ազգային լեզուի կարեւորութիւնն, բարոյական յարգն ու արժէքը, յայնժամ ամէն ինչ կը կեկպարանափոխի, ազգատեսնցն ազգամուկ կը դառնայ, մայրենի լեզուն անպէտ հռչակողն նորա սիրահար երկրպագու կը լինի:

Ռ Ո Մ Ա Ն

ՌՌՄԱՆ, համանուն նահանգի գլխաւոր քաղաքն ըստ Ռուսիոյ պատմագրաց **ԺԳ**. դարուն Ռոման Վոտէն կառուցեալ է Մոլոտվա գաւառակի մէջ, Մոլոտվա գետի ձախ կողմը: 1466 ին Հունգարացիք Պատաի մէջ ընթէֆան ամենամեծի դէմ կռուի երթալէ առաջ կրակի տուին այս քաղաքը որ այժմ սիրուն երեւոյթ մ'ունի. դիրքն յոյժ գեղեցիկ է եւ առողջապահիկ, օդը բարեխառն, փողոցներն մաքուր եւ կանոնաւոր: Աստ կայ մի կղերանոց, մի դասական ժիմնազ եւ մի արուեստական վարժարան. Ռոմանի մէջ է երկրի վեց թեմակալ եպիսկոպոսներէ միոյն ամռոր:

Բնակչաց թիւն է 15,000 յորոց միայն 70 տունք՝ Հայ են, անտառատէր, հողատէր, ոմանք եւս առեւտրով կ'զբաղին: Հայք ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը ըստ իւր յիշատակարանի 286 տարի առաջ կառուցեալ. սակայն Թոխամցի Մինաս Սարկաւագի որբը պատմական վկայ մ'է որ՝ Հայք 'ի Ռոման վաղուց գաղթած լինելով անդ **ԺԵ**. դարուն ունէին եկեղեցի:

Եկեղեցոյ հիմնարկութեան թուականն 1609 - 1610 ցոյց կուտայ յիշատակարանն, սակայն երբ ընթերցողաց ծանօթ ողբի (յէջ 62) 269 — 272 տողն կ'ընթեռնումք անոր հնութեան մասին մեր տարակոյն կը փարատի: Ռբպէս անդ գրուած կը տեսնուի՝ Շմէֆան Վոտ եկե-

ղեցին հիմնայատակ ըրած է, եւ որովհետեւ Ռոման քաղաքի հայ գաղթականք ինչպէս այժմ՝ այն ժամանակ եւս հարուստ էին՝ (վկայ ողբի 291 — 294 տողերն յէջ 63) անոնցմէ Յակոբչայ անուն բարեպաշտ անձ մը նորոգ կառուցած է եկեղեցին, որու յիշատակարանն դրսի կողմը տաճարին որմին մէջ զետեղուած քարի մը վրայ փորագրեալ կայ հետեւեալ պարունակութեամբ. « Շնորհօք եւ ողորմութեամբ կամօքն այ. եւ ընտրութեամբ ամենակալին այ. եւ 'ի փառս ծնեցելոյն 'ի նմանէ 'ի այս անբարի, անուն պր. ակոբչայ զոր շինեաց զտաճարս այս անուն սբ. ածածին. յիշատակ իւր հոգուն եւ իւր կնոջն խաթուն մուղալին եւ իւր ծնողացն պր. Վարդանին եւ տղլեամին եւ իւր որդւոցն պր. Վարդանին եւ սագոիլլային եւ պր. տօնիկին եւ իւր դստերացն մէլուշին եւ տղլեամին թվ Ռ Յ Բ սեկտեմբ տր. խաչտ. » :

Բարեյիշատակ Թէոդորոս Առա Սողոմոնեան, որ իւր անմուռնակի բարեգործութեամբ մեծ հոշակ հանած է 'ի Ռումանիա, իւր անբաժանելի ընկերոջ լուսահոգի Տօնիկ Սիմէօն Բիբիեանի հետ վերանորոգած են 1864 ին վերոյիշեալ Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որու տաճարի դրան վրայ կայ հետագայ յիշատակարանն. « Յամին փրկութեան 1864 նորոգեցաւ հինաւուրցն ձեւակերպութիւն Սրբոյ եկեղեցոյս Հայոց 'ի նուէր փառացն Վերափոխման Տիրամօրն յաւելեալ 'ի նմա հիմնակաւոյց պահան, գաւիթ, զանգակատուն, եւ կամուղիկ որ 'ի միջաւայրին, յատկական արդեամբ ուսմանցոյ ջերմեան դաւառ տեարցն Թէոդորոսի Սողոմոնեան եւ Տօնիկի Սիմէօն Բիբիեան 'ի յաւիտենական յիշատակութիւն նրնջեցելոց եւ կենդանի ընտանեաց նոցին, եւս եւ յանմո-

ուանալի մտաբերութիւն բազմաժամանակեայ սիրավառ եալ ընկերութեան իւրեանց յարդիւնս շահաւետութեան » :

Ի Ս. Աստուածածին կը պաշտօնավարէ միայն մէկ քահանայ. յեկեղեցոջ կայ 630 տարուան գրչագիր աւետարան մը :

Ս. Աստուածածին ունի տարեկան 7—8000 ֆրանք հասոյթ բերող կարուածներ եւ այլ եկամուտի աղբիւրներ :

Ռոմանցիք ունին հոյակապ երկսեռ վարժարան մը, « Թէոդորոս Սողոմոնեան » անուամբ, զոր կառուցանել տուած է լուսահոգի Թ. Ալա Սողոմոնեան. ահա յիշատակարանն փորագրեալ դպրոցի ճակատն մարմարեայ քարի մը վրայ. « Թէոդորոս Սողոմոնեան կառոյց ՚ի հիմանց զայս երկսեռ վարժարան հայոց. արդեամբք եւ ծախիւք իւրովք. ջանիւք եւ աշխատասիրութեամբ որդւոյ իւրոյ Նիկողայոս Թ. Սողոմոնեանի. յաւուրս կարողս Ս. Վեհափառ Արքային Ռոմլնիոյ: Հիմնադրութիւն վարժարանիս ՚ի 1883 Մայիս 16, եւ բացուին նորին կրօնական հանդիսիւ ՚ի 1884 Մայիս. 30 Ռոման » :

Վարժարանի լուսահոգի հիմնադիրն կտակած է նաեւ 50,000 ֆրանք որպէսզի անոր տոկոսիւքն Ռոմանցիք պահեն միշտ հայ վարժապետ մի եւ հայ ուսուցչուհի մը: Վարժարանի շէնքն որքան հոյակապ՝ չ'տեսնուիր սակայն իւր մէջ ուսանողներու ստուար թիւ մը, քանի մը աղջիկներ եւ 6—7 մանչեր որոնք հայերէն հասարակ ընթերցանութիւն, քիչ մը գրել, համրել, բառեր կը սովորին. հայերէնի ուսուցիչն է Պ. Մ. Կ. Միրախորեան, գիտէ փոքր ինչ ֆրանսերէն եւ քիչ մ'ալ Ռոմաներէն:

Սողոմոնեանի բարեգործութիւնքն յիշելէ զ'կնի,

պարտք կը համարիմք կրկնել թէ՛ Սողոմոնեան գերդաստանն — որոյ այժմու ներկայացուցիչն է ՚ի Ռոման Ագն. Նիկողոս Ալա Սողոմոնեան — մինն է այն ազգասէր, եկեղեցասէր ընտանիքներէ, ոյք ընկերական բարձր դիրքի մէջ լինելով երբէք չ'են մոռանար հոգալ անկարողներն, բարերարել եւ նպաստել՝ ամէն բարենպաստակ ձեռնարկութեանց: Ռոմանի ազգային փառաւոր երկյարկ քարաշէն վարժարանն եւ Ս. եկեղեցին մէյմէկ յաւերժական յիշատակներ են Սողոմոնեան գերդաստանի պանծալի անուան:

Ի Ռոման երկու դարէ ՚ի վեր գոյութիւն ունի Պուզամեան մեծ գերդաստանն, որոյ արժանաւոր յաջորդ կը մնայ Տիար Խաչիկ Պուզամեան, Պօթուշանի Գարբիէլ վարժապետի աշակերտներէն որ ՚ի Ռոման 35 տարի ուսուցչական պաշտօն վարելէ զ'կնի այժմ հանգիստ կը վայելէ: Պուզամեանք մեծահարուստ կարուածատէրեր եղած են եւ նոցա քով գտնուած վկայագիրք Հայոց ՚ի Ռոմանիա կարուած գներու իրաւունքն վերստանալուն մեծապէս նպաստած են:

Պ Ե Ք Ո Վ

ՊԱՅՈՎ, համանուն նահանգի գլխավոր քաղաքն է, կառուցեալ ստորին Պիտրիցա գաւառակի մէջ, նոյն անուն գետի աջ եզերքն: Առ կայ աղջկանց մի երկրորդական կրթարան, մի դասական ժինագ եւ բազմաթիւ նախակրթարաններ տղայոց, երկու հատ եւս օրնորդաց յատուկ: Բնակչաց թիւն է 15,000 յորոց շուրջ 350 հայ են այսինքն 40 տուն քաղաքին, 40 առէն եւս շրջակայ գիւղօրէից մէջ, ոյք կ'ապրին առեւտրով եւ հողագործական պարապումներով: Տեղւոյն ազգայիններէն՝ Մեծ. Տեաքք Յովհաննէս Խաչիկեան եւ Մկրտիչ Գաբրիէլեան ասկէ երկու տարի առաջ 'ի Ռումանահայս հանգանակութիւն կատարելով՝ վերանորոգեցին Պաքովի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին, որու նման պայծառատես եւ կեղեցի Ռումանաքնակ ուրիշ քաղաքաց հայք գրեթէ չ'ունին:

Ս. Հրեշտակապետ ունի մի քանի խարխուլ սենեակներ զորս 'ի հիմանէ վերանորոգել մտադրած է տեղւոյն Պատ. Հոգաբարձութիւնն, ծառայելու իբր բնակարան եկեղեցւոյ պաշտօնէից եւ տեղւոյն անկարող ազգայնոց:

Յաւօր սրտի կ'ըսենք թէ աստ չ'կայ ազգային վարժարան թէ եւ 1860 — 68 ունեցեր են:

'Ի Պաքով կը պաշտօնավարէ մի քահանայ Ս. Հրեշտակապետ յեկեղեցւոյ, որու դրան վրայ կայ հետեւեալ

յիշատակարանն. « Կառուցաւ Պաքովու Սբ. Եկեղեցիս Հայոց յանուն Սբ. Հրեշտակապետացն Միքայէի եւ Գաբրիէի, արդեամբ բազում՝ քրիստոնէայ ազգաց բարեկաշտից եւ հոգաբարձութեամբ Ստեփան մանկէոսի յոհանեան, Միքայէլ բարսեղ միսիրեան, Յակօբ Սըմբատեան եւ Գավիղ ածատուրեան յամի Տն. 1850 » . Կայ եւ մի ուրիշ յիշատակարան. « Հիմնեցաւ Ս. Տաճարս ի Կանոնդիկոսութեան ամենայն Հայոց Սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Տեառն Ներսէսի Ե. Սրբազան Հայրապետի եւ ի Պատրիարքութեան Կ. Պօլսոյ Տեառն Տեառն Մատթէոսի Արքեպիսկոպոի. ի թրւին Հայոց ՌՄՂԷ (1297) » :

'Ի Պաքով հայկական ո՛ր եւ է մի ուրիշ հաստատութիւն չ'կայ. գալով ազգային կեանքի վարուց եւ բարուց՝ որովհետեւ Ռումանահայոց բոլոր քաղաքներու հայ հասարակութեան բարոյքն, սովորոյթն նոյնն են գրեթէ, մենք նախապէս ընդհանուր տեսութիւն մ'ընելով՝ աւելորդ սեպեցինք իւրաքանչիւր քաղաքի նկատմամբ առանձին առանձին գրել:

Թ Ը Ր Կ - Օ Գ Ն Ա

ԹԸՐԿ-ՕԳՆԱ, Եաշէն 20 ժամ հեռու, Պաքով նահանգի մէջ եւ համանուն քաղաքի մօտ աղէհանքով հարուստ, գեղեցկադիր քաղաք մ'է բլրոց եւ լեռնակներու մէջ կառուցեալ: Սմառն, ուրիշ քաղաքներէ բազմամիւս անձինք կուգան աստ օղափոխութեան, զի օղն խիստ առողջարար է եւ ունի հանքային շուրեր որք եւ ընդպական ջերմուկներու չափ օգտակար են:

Ի Թըրկ-Օգնայ կայ կեդրոնական մեծ բանտ մը, ուր կը գտնուին երկրին ամենէ մեծ ոճրագործներն. աւտնք դատապարտուած են շաբաթն մէկ երկու անգամ աղէհանքին մէջ աշխատիլ, իսկ մնացած պարապ ժամերն կ'անցնեն այլ եւ այլ ձեռակերամեր շինելով, որոնք բաւական մեծ հատոյթ մը կը բերեն Տէրութեան, ինչպէս նաեւ մաս մ'ալ բանտարկելոց:

Աղէհանքն տեսնելու արժանի է. հարտարապետական մեծ հմտութեամբ բացուած՝ ասանի մը տարածուիլնն ունի, բաժնուած է փողոցներու որոնք լուսաւորած են ելեքտրական լուսով:

Տ. Օգնայի բնակչաց թիւն է 8000, յորոց միայն իայ են այսինքն շուրջ 60 տուն որք առեւտրով կըզայլ եւ այլ արհեստաւորներ ալ կան. նշանաւոր են Գունձէնեանք, Տեաքք Յովհաննէս, Խաչիկ, Սարտո, Վարդանեանք, Մ. Շմէֆանէսքու, եւ եղ-

բարք Շմէֆանէսքու, Աւետիք Թովիցա, Մարքո Միխայի, Բորովիչ, Կարապետ Կէօրկիու եւ այլք:

Հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցին՝ ուր կը պաշտօնավարէ մի քահանայ, քաղաքին արեւմտեան ծայրը շուրջն ընդարձակ եւ ծառազարդ գերեզմաննոցով՝ կառուցեալ է 70 տարի առաջ, որ դրսի դրան վրայ կայ սոյն յիշատակարանն. « Կառուցաւ տաճարս փառացր Քնեդին Յանուն Վերափոխման Սբ. Աճածնին. արդեամբ եւ ծախիւք Լուսաւորչակրօն ժողովրդեն Հայոց Հոգնքլորին:

Իսկ վէմն այս հաւագ դրան է յիշատկ. Մարտիրոս Գրիգորեան յամի 1825 » :

Եկեղեցին չ'ունի հատոյթաբեր կալուածներ, իւր բակին մէջ կան շէնքեր ուրանօր կը բնակին տեղւոյն քահանայն եւ ժամակոչը:

Ի Թըրկ-Օգնայ չ'կայ հայ վարժարան. ժողովուրդըն արդէն հայերէն չ'հասկնար ու չ'խօսիր, հայ մանկունք ուումանացոց վարժարանն կ'երթան եւ միայն ուումաներէն կը սորվին. ահա՛ ազգայնութեան վիճակն. ահա՛ մեր յոյսերն . . . :

Ֆ Օ Ք Շ Ա Ն

ՖՕՔՇԱՆ, Բուժնա նահանգի գլխաւոր քաղաքն է. աւանդութիւններէ առնելով պատմութեան կարգն անցած է թէ Թրանսիլլանիոյ կողմերէն Ռէչչուլ Ֆօքշա անուն անձ մը առաջին անգամ բնակութիւն հաստատած է այս քաղաքին մէջ եւ զայն իւր անուամբ Ֆօքշան կոչած: Կ'ըսուի միանգամայն թէ այս քաղաքն 1462 թուին իսկ գոյութիւն ունէր եւ մինչդեռ Վլատ Յէբէշ իւր քաջաց հետ Դանուբն անցնելով 25,000 թշնամիներ կոտորեց՝ ՚ի վերադարձին Ֆօքշանի դաշտն եկած է եւայն:

Քաղաքն շինուած է տափարակ դաշտի այսինքն Կըուէ գաւառակի եւ Միլքով գետի ջրանցքի վրայ: Կլիմայն ամառն սաւտիկ տաք, ձմեռն ալ խիստ ցուրտ է, ջուրն թէեւ ո՛չ գաւառացւոյն պաղուկ, քաղցր եւ թեթեւ եւ ո՛չ Կ. Պօլսոյ կենսաւէտ ջրերուն կը հաւասարի՝ այլ Ռումանիոյ մէջ գտնուած ջրերու ամենէ լաւերէն է:

Այս նշանաւոր շէնքեր կան. ինչպէս Պալատն, քաղաքապետութեան շէնքն, զօրանոցներն եւ այլ շատ մ'ապարաններ. Կրթական հաստատութիւններ ալ կան. որպէս մի լիսէ, աղջկանց երկրորդական մի կրթարան, արուեստանոց մը եւ այլ բազմաթիւ նախակրթարաններ:

Բնակչաց թիւն է 20,000 յորոց 200 տունք հայ են, 100 տուն քաղքին եւ 100 տուն եւս մերձակայ գիւղերու եւ գիւղաքաղաքներու մէջ: Հայք ընդհանրապէս վաճառականութեամբ կ'գրադին, եւ գրեթէ մեծ մասամբ հողատէր են ու մեծահարուտ: Ծուկային մէջ առաջին տեղն կը բռնէ « Որդիք Վարդան Միսիր » ի վաճառատունն. վաճառատուն մը որ ո՛չ միայն պատիւ կը բերէ տեղացի հայ հասարակութեան այլ եւ անուղղակի կերպիւ բարեգործական մի տան երեւոյժն ունի. անդ միշտ լիաթոշակ վարձատրուած են երկար տարիներէ ՚ի վեր 18—20 անձինք, նորահաս երիտասարդներ ոյք Ռումանիոյ ուրիշ քաղաքներէ եկած են եւ կուգան վաճառականական գործոց հմտանալու, եւ հոն կը պատուարուին, կը ինամուխն, գոհացուցիչ թոշակ կ'ստանան. ասոնցմէ շատեր 10—15 տարի մնալէ զ'կնի՝ եղած են նշանաւոր վաճառականներ, պտտիւ եւ պարծանք Միսիրեան Գերդաստանի:

Ռումանիոյ Վեհափառ Արքայն ԿԱՐՈՒ Ա. իւր ՚ի Ֆօքշան ուղեւորութեանն, Միսիրեան վաճառատունն այցելելով սրբայական պատուանշանաւ պատուած է Վսեմաշուք Յակոբ Աղա Միսիրեանն, մին մեր քաղքի Յշմարիտ կրօնաւէր եւ ազգասէր անձնաւորութիւններէ:

Այսպէս մեր ազգայիններէն նշանաւոր են իբր կառածատէր—վաճառական՝ Տեարք Գէորգ եւ Յակոբ եղբարք Վ. Միսիրեան. Մեծ. Յակոբ Աղա նախագահն է տեղոյս վաճառականական սենեկի, այլ Ազնուաշուք Գէորգ Աղա, իբրեւ կատարեալ վաճառականի տիպար, մեծ համբաւ ունի ամբողջ երկրին մէջ. Ժամանակին նոյն իսկ վաճառականական կանոնագիր պատրաստած է եւ

մեծ անուն մ' ստացած՝ իւր ունեցած առեւտրական հմտութեամբն:

Մեծանուն կալուածատէր վաճառականներ են նաեւ Մեծ. Տեարք Յակոբ Հանասիկ, Ածառուր Բրիստօֆ, որու անակնկալ մահուամբն այժմ յաջորդեն նմա իւր սրդիքն, Բրուսբուլեան երեք եղբարք, Յովհաննէս Նաւասարդ, եղբարք Բուրովիչ, Տօնիկ Թէոտոր, եղբարք Պոկտան, Դեռ կան նշանաւոր վաճառականք. եղբարք Յովսէփեան, եղբարք Կըլինը, եղբարք Ստեփանեան, վարդան Կրիկորիու, Ստեփան Թումա, Անտօն Սուչովան, Գրիգոր Ասլան, Անտօն Պոկտան եւ այլք:

Սեղանաւորութեամբ կ'զբաղի մեծահարուստ կալուածատէր Տիար Աւետիք Գրիգորեան: Նշանաւոր ազգայիններ են Տեարք Գրիգոր Յովսէփեան, Խաչիկ Շեփան, եղբարք Խաչիկեան, Կարապետ Բորովիչ՝ երկամուղւոյ մեծերանոցին Պետ:

Նշանաւոր բժիշկներ են Տեարք Տօքթօր Գէորգ Բորովիչ Ազոնց Թեր—գնդապետ, քաղաքական եւ կառավարութեան հիւանդանոցի բժիշկ Տօքթ. Լմանուէլ Վ. Բորովիչ, եւ Տօքթօր Յակոբ Չարան:

Երեւելի հողատէր, կալուածատէր, աշարակատէր եւ անտառատէր են Մեծ. Տեարք Ստեփան Ֆերիամ եւ Ֆերիամ Ֆերիամեան (*) (Ֆերիամեանք վաճառական ալ են մեծ տեղ մը գրաւելով եւ այդ ասպարէզին մէջ),

(*) Անուաշուրք Ֆերիամ Աղա Ֆերիամեան, որդի մեծահարուստ Ստեփան աղայի, փեսայ Աճէմօղլու եւ Գրքըմլը հուշակաւոր գերդաստանաց, ո՛չ միայն նիւթապէս առաջին տեղն կը բռնէ ազգայնոց մէջ, անմիւ

Սիւէօն Սիւէօնովիչ, Չարարիա Չարան, Եղիա Մուրատ, Ազնուափայլ Տիկնայը Յաբեթա Բըրըմլը, Մարիամ Կ. Բորովիչ եւ Չանիկա Թ. Միսիր:

Նշանաւոր հողատէր, կալուածատէր են Մեծ. Տեարք եղբարք Պարոնչա, Նիկողոսյոս Ստեփանեան, եղբարք Գրիգոր Միսիրեան: Հողագործական մեծ գործով կը պարսպին Տեարք Նիկողոս Բուրովիչ, Մամուկ Գաւիթ, Եղբարք Սողոմոնեան, Խաչատուր Կակոս: Այգիներու տէր եւ կալուածատէր են եղբարք Բոմբիկ, եղբարք Աբրահամեան, եղբարք Պոկտան եւ այլն: Դեռ կան ուրիշ ազգայիններ, տեղացի կամ գաւառացի, որոց անուանց յիշատակութիւնն զանց կ'առնենք ներկայ տեղեկագրութեան համարօտութենէ ստիպեալ: Այսպէս՝ քաղաքաց վրայ եւ այլ մասամբք ընդարձակ ստուար գործ մը պատրաստելու Թերեւս բաղդն ունենամք, եմէ լրանայ մեր այդ փափաքն, այն ատեն անտարակոյս աւելի մանրամասնօրէն պիտի գրեմք:

Տօքշանի հայոց գաղթման սկզբնաւորութեան Թուականն այնքան հեռու պէտք չ'է փնտռել. ՚ի Եաշ, Ռօ.

կալուածներու տէր լինելով՝ այլ եւ իմացական կարողութեամբք ալ օժտեալ է. հմուտ է եւրոպական շատ մը լեզուներու, ընդ որս հայերէնի ալ, եւ իբրեւ բարոյական մարդ (բառին ընդարձակ նշանակութեամբ) կը սիրէ մարդկութիւնն, ազգն, լեզուն, կրօնն եւ հայրենիք. իսկ ինչ որ իւր փառքերէն մին կը կազմէ մեծ մարդէրու յատուկ պարգասիրութիւնն եւ խոնարհութիւնն է որ շատերու նմանողութեան գեղեցիկ օրինակ կրնայ ըլլալ:

ման, Պօթուշան, Հօթին, Վապույ եւ այլուր մի քանի հարիւր տարիներ առաջ ազգակիցներ ունէինք, այլ 'ի Ֆօքշան գաղթած են ըստ աւանդութեան այժմու Պուքովինայի քաղաքներէն ասկէ գրեթէ երկու դար առաջ քանի մը ընտանիքներ. ասոնք՝ տեսնելով որ տեղոյն կառավարութեան կողմանէ որ եւ է արգելք չ'կայ իրենց դէմ եւ աստանօր հանգիստ կ'ապրին՝ ազատ լինելով նաեւ զինուորագրութենէ՝ կը գրեն իւրեանց պարագայից եւ ծանօթաց եւ զայնս կը հրաւիրեն 'ի Ֆօքշան: Յիշեալ գաղթականք Աւստրո-Հունգարիայէն մեկնած են որպէսզի իւրեանց չափահաս զաւակունք զինւորագրութենէ զերծ մնան:

Այս 'ի դէպ է պարզել մի կարեւոր կէտ: Ռուսահայի երկու իշխանութեանց 'ի մի ձուլուելէն առաջ՝ Ֆօքշան քաղաքն երկու իշխանութեանց սահմանագլուխն է եղած, բաժանեալ Միլքովի ջրանցքով, որ քաղաքին մէջ տեղէն կ'անցնի եղել երբեմն: Բնակչաց մէկ մասն Մունթէնիոյ (Վալահիա) իշխանութեան կը պատկանէր եւ միւս մասն Մոլտավիոյ, այնպէս որ մէկ կողմէն միւս կողմն անցնելու համար պաշտօնական կերպ կերպ ձեւակերտութիւններու հարկ կը լինի եղեր:

Հայր աստ գաղթելով՝ նախապէս հաստատուեր են Մունթէնիոյ կողմն. սակայն որպէս ծերք մեզ կը պատմեն եւ իրենք ալ իրենց հայրերէ ու պապերէ լած են՝ գաղթող ազգայինք այնքան 'ճոխ եւ փարթամ վիճակ մը չ'ունին եղեր 'ի սկզբան. թերեւս այս օրինակ պատճառներով, այսինքն մէկ կողմանէ նիւթական անկարողութենէ, միւս կողմանէ իրենց քիչուողութենէ հարկադրեալ՝ եւ կամ ուրիշ այլեւայլ նկատումներով՝ գաղթականք շուտ ընդ փոյթ չ'են կառուցած հայկական եկե-

ղեցի մը, այնպէս որ մի քանի տարիներ անցեր են եւ թուրքիացի Միտսի. Գէորգ անուն մեծահարուտ անձ նաւորութիւն մը Պուկարիայէն իւր ընտանեօք Ֆօքշան գաղով եւ անդ հաստատուելով՝ երբ կը տեսնէ որ ժողովուրդն ազգային եկեղեցի մը ունենալու մեծ փափագ ունի այլ միջոցներ կը պակսին՝ իւր անձնական ծախիւքն կը կառուցանէ քարաշէն եկեղեցի մը Ս. Գէորգ անունամբ: Վերոյիշեալ միտսի. Գէորգի անունն քաղաքիս ազգային բարերարաց յիշատակարանին մէջ արձանագրուեալ է իբրեւ հիմնադիրն Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ, այլ ըստուգապէս չ'գիտցուիր թէ՝ ո՞ր թուականին կառուցանել տուած է այդ Ս. տաճարն, զի ու եւ է յիշատակագիր չ'կայ: Միայն նկատողութեան առնելով թէ հայր 'ի Մունթէնիա 80—85 տարի բնակելէ վերջ երբ իւրեանց հրակայաբայլ յառաջիմութեամբն տեղացւոց նախանն շարժած են եւ երբ նոքա սկսեր են զիրենք նեղել՝ այն աւտն անցեր են Մոլտավիոյ սահմանն եւ անդ կառուցած են Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որու շինման թուականն է 1780. միանգամայն նկատելով որ՝ միտսի. Գէորգ գաղթականաց Ֆօքշան հաստատուելէն մի քանի տարիներ վերջ եկած է եւ կառուցած եկեղեցին՝ կ'եզրակացնեմք թէ հայր 'ի Ֆօքշան 1777 դարուն սկիզբներն հաստատուած են եւ թէ Ս. Գէորգ հիմնարկուած է մօտաւոր ճշդութեամբ ասկէ 180—185 տարի առաջ:

Եկեղեցւոյ բարեպաշտ հիմնադիրն քիչ ժամանակ մնալով 'ի Ֆօքշան, աւելի հանգիստ կեանք մ'անցնելու նպատակաւ իւր ընտանեօք փոխադրուեր է 'ի Սուչովա ուր՝ կը պատմուի կը գտնուին իւր որդւոց թոռներն:

'ի Ս. Գէորգ տարին երկու անգամ այսինքն մեր եւ ռումէնաց Ս. Գէորգի տօնախմբութեան օրն Ս. պա-

տարագ կը մատուցուի, նմանապէս այնպիսի առիթներու երբ յատուկ պատարագ խնդրող ուխտաւորներն պատահին:

Մ. Գէորգ որովհետեւ պարսպի մէջ առնուած քաւրաշէն հաստատուն եկեղեցի մ'է՛՛ ճերք կը պատմեն թէ՛ ըստ աւանդութեանց, երբեմն ռումէնք հայոց դէմ զայրանալով այն ինչ կը մտադրեն եղեր գիրենք հալածել, կոտորել, ազգայինք անդ **Ա.** Եկեղեցու յապատաներով կ'ազատին եղեր: **Ա.** յայնպիսի դէպքեր 'ի Եաշ եւս տեղի ունեցած են, որով նոյն քաղաքի ազգայինք ալ պարտոււորուեր են **Ա.** Ստուածածնայ բոլորտիքն պատ քաշել եւ անդ ապատանիլ. այս տարի այդ պարիսպներն 'ի Եաշ կը քակուին եւ անոնց տեղ վանդակներ պիտի դրուին:

Մի ճիծաղաշարժ դէպք ալ կը պատմեն ճերուսիք, ըսելով թէ Ռուս—թրքական պատերազմին երբ Ռուսական բանակն Յօրշան կը մ'նայ՝ տեղւոյն քաղաքապետն կուզէ **Մ.** Գէորգի մէջ պարկերով ալիւր լեցնել. Ռուսական բանակէն հայ հրամանատար մը՝ առանց իւր ազգայնութիւնն երեւան համարձակ՝ քաղաքապետին կը հրամայէ կռակովն եկեղեցիէն դուրս հանել իւր անդ զեւտեղած պարկերն, զգացնել տալով թէ այդ վայրն սուրբ է եւ չ'կրնար իրենց ծառայել իբրեւ միտերանոց կամ համբար:

Արդէն վերն յիշեցինք. հայք **Մ**ունձէնիոյ կողմն նետուելով անցած են **Մ**ոլտովիա եւ քաղաքին ճայրն կառուցեր են **Ա.** Ստուածածին եկեղեցին, նորա շուրջն, անոր հովանւոյն տակ շիներ են նաեւ իրենց ընակարաններ: **Ա.** յսօր երկամուրջոյ կայսրանին ճամբուն վրայ են **Ա.** Ստուածածին եւ հայոց տուներն մեծ մասամբ,

որոնք իբրեւ գեղեցիկ եւ հոյակապ շէքեր ամէն այցելուի ուշադրութիւնն կը գրաւեն:

'**Ի Ս.** Ստուածածին կը պաշտօնավարեն երկու քահանայ. կայ մի տիրացու, մի լուսարար եւ ժամակոչ: **Ա.** մէն օր առաւօտ եւ երեկոյ ժամասացութիւն կը կատարուի:

Ա. Ստուածածնայ ներսի դրան ճակատի յիշատակարանն հետեւեալն է, զոր գրուած է մասնակի նորոգութեան մը ժամանակ. « Տաճարս Ստուածային փառաց՝ շինեցաւ արդեամբք Ածատէր հաւատացեալ ժողովրդեանն Յօրշանու Լուսաւորչեան Հայոց՝ Յանուն Վերափոխման հրաշագործ Սրբյ. Ածածնին. որում ուխտեմք հաւատացեալքս շերմեանդ սրտիւ երկրպագութեամբ միաբան սիրով: Յամի տեառն 1780:

Յիշատակ է զայս մարմարինս Ածատէր Ֆերիատեան մահոտի (*) Աքրահամի: 1850 Թուականի:

Եկեղեցոյ ետեւի կողմէն կանանց մուտքի յասկացեալ դրսի դրան վրայ արձանագրեալ կայ.

« Կառուցաւ գաւիթս այս ծախիւք Աննա տիկնոջն համետունի լծակցոյն հանգուցեալ աղա Ֆերիատի որ եւ որդիքն յետ մահու նորին կատարեցին զնորոգեւոր փափաք մօրն իւրեանց սիրելոյն. առ 'ի պատասպարումն ժողովրդեան 'ի մէջ եկեղեցոյ 'ի դռնաշունչ հողմոյն ձը

(*) Զարմանալի եւ ցաւալի է որ կէս դարէ 'ի վեր Ռուսմանահայոցմէ զրեմէ ո՛չ ոք փախագած է **Ա.** Երուսաղէմ ուխտի գնալ. Ռումէնք եւս բացառութիւն չ'են կազմեր:

մեռայնոյ. տէր աստուած ընդունելի արասցէ եւ զնոսին եւս արժանացուցէ 'ի մասնակցուի. վերին երուսաղէմի: 28 սեպտեմբ. 1866: Ֆօքշան

Ս. Եկեղեցւոյ դրսի գերեզմանատան մէջ տապաւնաքար մը կայ որու վրայ ուրեք ուրեք հազիւ նշմարելի մի քանի գրեր կը տեսնուին, բայց բաւական բացորոշ կ'երեւի 1226 թուականն. տարակոյս չ'կայ թէ այդ ազգիս տոմարական թիւն է. հաւանական է որ **Ս. Եկեղեցւոյ** կառուցման ժամանակ մեռնողի մը գերեզմանն լինի, քանզի 1226 կը պատասխանէ Փրկչի 1778 թուին, յորժամ սկսած պէտք է լինի եկեղեցւոյ հիմնարկութիւնն:

Ս. Աստուածածնայ երբեմնի խաչկան փոխադրուած է 'ի **Ս. Գէորգ**, հոն կ'ընթերնումք սա յիշատակարանն. « յիշատակ է պատկերքս այս **Սբ. Ածծնայ**. Պարոնչա ստեփաննոսի եւ կողակից նորա Եղիսաբէթին ի դուռն սբ. **Ածածին**. Եկեղեցւոյ Ֆօքշանու, 1811 Մարտ 20:

Ս. Աստուածածնայ նորոգութեան միջոցին դրուած յիշատակարանն եկեղեցւոյ հիմնարկութիւնն 1780 ին կը ցուցնէ. սակայն յեկեղեցւոյ գտնուած վարագուրի մը յիշատակարանն մեզ մտածել կուտայ թէ՛ մի՞ գուցէ 1780 էն մի քանի տարիներ առաջ կառուցեալ լինի, քանի որ 1778 թուական կրող տապանաքար մը կը տեսնուի եւ 1166 թուական կրող վարագոյր մ'ալ. ահա վարագոյրի յիշատակարանն. « 'ի դուռն **Սբ. Ածածնա** թւին Ռ Մ Զ. Յիշտկ. է վարագոյրս ապէլի **Ածատուրի** որդի մհսի. Իլիաշի եւ որդոյն իւր ծնողացն, իւր կողակցոյն Ծաղիկին »:

Բաց ի **Ս. Գէորգէ** եւ **Ս. Աստուածածինէ** որք ի

ըարմէ հազիւ 3—400 մեծը հեռաւորութիւն ունին, 'ի Ֆօքշան գերեզմանատան մէջ յանուն **Ս. Յարութեան** մատուռ մ'ալ կառուցեալ է լուսահոգի **Անդրիանու** պօլսեցի Տէր Ստեփան քահանայի որդւոց հանգուցեալ Բոքովիչ Յարութիւն եւ Կարապետ բարեպաշտ եղբարց արդեամբք եւ ծախիւք, որոց եղբայրն մեծայարգ **Սարգիս Աղա** Բոքովիչ ծանօթ է իւր բարեպաշտութեամբն, եւ երկար տարինէ՛ 'ի վեր **Ս. Աստուածածնայ** եկեղեցւանութեան պաշտանն կը վարէ ազգասիրաբար:

Ս. Յարութեան ներսի դրան ճակասն մարմարինէ քարի վրայ փորագրեալ է սոյն յիշատակարանն. « 'ի փառքս **Աստուծոյ** կառուցաւ մատուռս յանուն սրբոյ **Յարութեան**, արդեամբ **Յարութիւն** եւ **Կարապետ Փօփո** վեչեան բարեպաշտ եղբարց: **Յարուի՛** ի կենդանութեան իւրում կտակակատարս կարգեաց գերիս ազնիւ փեսայս իւր՛ **Ա.**—ծատուր Բրիսթօֆեան, Նիկողայոս Ստեփանեան եւ Նիկողայոս Բօպովիչեան, որք միացեալ ընդ Կրպտի՛ եղբօրն հանգուցելոյն, կատարեցին գերկնանանոյ կամս արանցն առաքինեաց: յամի Տեառն 1891 Սեպտեմբեր 25, 'ի Ֆօքշան »: Ներքին դրան ներսի կողմն ալ դրուած կայ ծաղկազարդ ապակեայ պատկի մը մէջ բարե յիշատակ **Յարութիւն** Բոքովիչի լուսանկարն, իւր **Ազնուափայլ** դատերց **Մարիամայ**, Ծաղիկի եւ **Վարդուհույ** եւ վերոյիշեալ փեսայից կողմանէ նուիրեալ, ոյք նուիրած են նաեւ **Ս. Յարութեան** բոլոր սպասք եւ սրբոց պատկերք, ինչպէս նաեւ Տիկին Ռոզա Սարգիս Բոքովիչ ընծայած է գեղեցիկ ջահ մը:

Հանգուցեալ Բոքովիչ եղբարց դամբարանքն իրենց կառուցած մատրան դրան երկու կողմն գերեզմաննոցին մէջ կը գտնուին:

Գերեզմանատունն քաղաքին արեւմտեան կողմն է, երկաթուղւոյ կայարանէն քիչ մը անդին. անդ կայ փառաւոր ջրհոր մը հետագայ յիշատակարանաւ. « Շինեցաւ ջրհորս այս՝ արդեամբք ազգասէր եւ բարեպաշտու հիմնտի. Հեղինեայ կընոջ մհի. Գրիգոր աղա Աճէմեանի, եւ եղաւ յիշատակ առ դրան ազգային գերեզմանատան Հայոց Ֆոքշանի 1875. մայիս 19 »:

Աճէմեանք, Քրքմեանք յոյժ նշանաւոր մեծահարուստ գերդաստաններ եղած են որոցմէ դեռ մի քանի յաջորդներ կը մնան:

Ի Ֆոքշան կայ երկսեռ ազգային վարժարան Ս. Ղեւոնդեան եւ Հռիփսիմեանց, երկուքն ալ նորակալառոյց, Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ պարտիզին մէջ դէմ առ դէմ Հայոց փողոցին (Սեւրատա Արմէան որ կրիկորեանի փոխուելէ վերջ այս տարի ալ սկսան կայարանի փողոց անուանել) վրայ: Ազգային երկսեռ վարժարանք տեղւոյս Հոգաբարձութեան հոգածութեամբ կը կառավարուին: Պատ. Հոգաբարձութիւնն «Հայաստան» ընկերութեան օգնութեամբն եւ Ս. Աստուածածնայ ունեցած կարուածներու եկամուտովն կը հայթայթէ եկեղեցւոյ, վարժարանաց եւ այլ պաշտօնէից թոշակներն եւ կը կատարէ ուրիշ հարկ եղած ծախքերն ալ:

Ս. Ղեւոնդեան վարժարանն կը յաճախեն թուով 20—25 աշակերտներ ոյք կ'ուսանին Ռուսներէն եւ Հայերէն, կը դասախօսեն երկու ռուսացի եւ մի հայկարան դասատու (*):

(*) Վարժարանի հայկաբան դասատու Պ. Վահրամ Մամիկոնեան որ հմուտ է նաեւ Ֆրանսերէն, Տաճկերէն, Անկլիերէն, Յունարէն, Լատիներէն, Իտալերէն

Ս. Հռիփսիմեան վարժարանի աշակերտուհիք թուով 25—30 են կ'ուսանին ռուսներէն, հայերէն, ֆրանսերէն. ձեռագործն ստիպողական է, դաշնակն ալ փափագող՝ վճարողներու համար: Աստ եւս կան երկու ռուս մենագէտ ուսուցչուհիներ (որոցմէ առաջին ուսուցչուհին Ազն. Օրիորդ Սօֆի Թօսուն հմուտ ռուսներէնի եւ ֆրանսերէնի՝ շուրջ 16 տարիներէ 'ի վեր կը պաշտօնավարէ), մի վարժուհի հայերէնի, մի ուրիշ ալ ֆրանսերէնի եւ դաշնակի համար. սակայն մէկ երկու տարիէ 'ի վեր Ազնուափայլ Օրիորդ Մարի Միսիր եւ Օրիորդ Մարի Զարանեան ազգասիրաբար ձրիապէս կ'աւանդեն ֆրանսերէնի եւ դաշնակի դասերն:

Վարժարանաց վիճակի վրայ՝ յարմար կը սեպեմք մի քանի խօսք արտայայտել: Ֆոքշանի վարժարաններն շատ տարիներ առաջ 6 դասակարգեր ունեցած են եւ երբեմն ալ եղած են հմուտ ուսուցիչներ ոյք հայերէնի մասին քիչ շատ արդիւնք ցոյց տուած են, սակայն բաւական տարիներէ 'ի վեր քանի վարժարանն միայն չորս դասարաններու վերածուած է, եկող գացող ուսուցիչներ չեն յաջողած ո' եւ է զգալի յեղաշրջում մը, բարեշրջում մը յառաջ բերել. եւ ասոր պատճառ կը գտնեմք մասամբ՝ ոմանց միջակ հմտութիւնն. մանաւանդ, եթէ իրենց պակասած է նաեւ մանկավարժական ծանօթութիւնը՝ անհնար եղած է գործել եւ բարելաւել վարժարանաց վիճակն:

Եւ այլ լեզուաց՝ եւ որ ունի հեղինակութիւններ հրատարակեալ եւ հրատարակելի, մեր տոյն երկասիրութեան մասին չ'զլացաւ իւր աջակցութիւնն երբ մերթ ընդ մերթ ռուսներէն ժամանակագրութեանց դիմելու պէտքն ունեցանք, Թարգմանաբար հաւաքոյթ ընելու համար: 11

Մի ուրիշ կարեւոր կէտ եւս կայ նշանակութեան խիստ արժանի. ուսուցիչք երբէք չ'են մտածած թէ Ռուս մանահայ մանկունք երբ վարժարոն կուգան, բնական հայերէն չ'գիտեն, ուրեմն անոնց գրել ու կարդալ սորվեցնելու հետ եւ անկէ առաջ իսկ պէտք է մանկանց լեզուի կապերն արձակել տեսակ տեսակ միջոցներով ոյք մանկավարժ ուսուցչաց միայն ծանօթ են: Նմանապէս ցարդ վարժապետք հնօրեայ ուղղութեանց հըլ երկըր պագու՝ քերականութիւն ուսուցանելն երրորդ կարգի վերապահած են, այնպէս որ ուսանողք չորրորդին մէջ հագիւ հագ կը սորվին բայերն ճշտիւ խոնարհել եւ ահա դպրոցէն իրենց մեկնելու ժամն հասած է: Նորա անսխալ խօսիլ չ'գիտցած՝ կը թողուն հայ վարժարանն ու կ'երթան ռուսէն վարժարաններ. այսպէս հայերէնն մուսուցութեան կը մատնուի, արդէն հիմնական բան մը սորված չ'էին, ինչպէս շուտ ընդ փոյթ չ'մոռանան այդ լեզուն: Ասկէ երեք չորս հինգ տարի առաջ հայ վարժարանէն ելող տղայներ կան աստանօր, որոց հայերէն կը խօսիմք՝ ո՛չ միայն չ'են կրնար պատասխանել այլ եւ չ'են հասկնար մեր ըսածն. վարժարանէն պակաւոր մեկնող աշակերտներ կը ճանչնամք այժմ լիսէի չորրորդ կարգի ուսանողներ որ 4 տարուայ ընթացքի մէջ բոլորովին մոռցեր են իրենց մայրենի լեզուն. զարմանալի բան որ ցոյց կուտայ թէ ո՛րքան անտարբեր են մայրենի լեզուի:

Ս. Ղեւոնդեանց վարժարանի ներկայ ուսուցչապետ Պ. Վահրամ Մամիկոնեան 1892 Գեկտեմբերին պաշտօնի կոչուելով եւ սկսելով նախապատրաստական եւ առաջին կարգէն՝ վեց ամսուան մէջ անյապիսի արդիւնք մը ցոյց տուաւ որ ամէնքս ալ հիացանք, տեսնելով փոք-

ըիկ մանուկներ որք առանց գրքի շատ բաներ սովորէին, հայերէն կը խօսէին, բաւերով նախադասութիւններ կը կազմէին. այդ առաջին կարգի փոքրիկ ուսանողք ըստ մանկավարժութեան, Եւրոպական եւ Ռուսական ծրագիրներու համաձայն՝ քերականական ծանօթութիւններ կուտային, մտամարզական վարժութիւններ ունէին եւայլն եւայլն:

Առաջին կարգի դասերու չափ՝ գրեթէ նոյն բաներն նախապատրաստական կարգի մանկունք եւս սովորէին. (*) եւ 1894—95 ի՛ այսինքն անցեալ տարեշրջանի քննութեան մինչդեռ 92—93 ի նախապատրաստական կարգն երկրորդ կարգ կը ներկայացնէր, եւ առաջինն ալ երրորդ՝ այդ մատաղահաս սանունք կատարեալ գոհացում տուին մեզ, անսխալ հայերէն մը խօսելով, ազգային պատմութենէն մեզ պատմելով. Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ոգին պարզելով, անոր հիմնադիրներու, անոր յառաջդիմութեան համար աշխատող նահատակներու, եւ Ս. Լուսաւորչի, Տրդատի ու Ս. Կուսանաց վրայ ընդարձակ տեղեկութիւններ տալով. այդ երկրորդ ու երրորդ կարգի աշակերտք ո՛չ միայն քերականական եւ համաձայնական ընդարձակ լեճոմ կը կատարէին անսխալ կերպիւ, այլ եւ հայերէն շարադրութիւններ գրեցին քընդհանրաց առջեւ եւ Պատուարժան Հոգաբարձութեան հսկողութեան ներքեւ: Աշակերտաց յառաջդիմութեան եւ Ա.

(*) Պ. Մամիկոնեան ըստ մանկավարժական օրինաց նախապատրաստականի մէջ սովորեցուցածն առաջինին մէջ կրկնել կուտայ զգալի ընդլայնումներով եւ այսպէս յաջորդաբար:

Բ. կարգերու առանց գրքի սովորած քերականութեան մասին պատահական ուղեւոր մեծ անձնաւորութիւններ ալ իրենց գոհունակութիւնն յայտնած են:

Մենք կը կարծենք թէ՛ աղջկանց վարժարանն ալ (որ միեւնոյն ծրագրով եւ ուղղութեամբ կ'ընծանայ եւ զոր արական վարժարանի մօտեցնելու հաւասարեցնելու ջանքեր չ'են խնայուիր Պատուարժան Հոգաբարձութեան ամենէ գործօն անդամ Ազնուաշուք Ֆերիատ Աղայի կողմանէ) միանալով տղայոց կրթարանին հետ՝ հետզհետէ մեծ յոյսեր պիտի տան մեզ, ազգային լոյս, ոգի, եռանդ պիտի արծարծեն Ռումանահայ գաղթականութեան մէջ:

Վարժարանաց յառաջդիմութեան մասին խօսելով խղճի պարտք մ'է արտայայտել թէ՛ որքան հայկաբան ուսուցչի ջանքերն մեծ են, այնքան՝ եւ աւելի մեծ ազդեցութիւն ունին նսեւ Ազն. Ֆերիատ Աղա Ֆերիատեանի խորհուրդներն, ջանքերն, գործունէութիւնն: Նորին Մեծապատուութիւն ամէն պարագայի վարժարանաց բարեօրքման մասին մտածելով՝ կը ներմուծէ ամէն մի լաւ տնօրինութիւն, կը քաջալերէ ամէն մէկ յառաջդիմական ձգտում, այցելելով միշտ վարժարաններն ալ մերժ միւսայնակ եւ մերժ ընկերակցութեամբ Պատ. Վերատեսուչ Մեծ. Զատիկ Աղա Զարանեանի:

Մտնելով որ երկինք Ինք իւր գեոտ հայուածքն սեւեռէ մեր վարժարանաց վրայ եւ անկէ ելնն Հայութեան մեծագոյն հորիզոնն լուսաւորող, ճառագայթարձակ աստղեր:

Կ Ա Լ Ա Յ

ԿԱԼԱՅ Գօլուրըլ Նահանգի գլխաւոր քաղաքն է, կառուցեալ Դանուբի եզերաց վրայ Սիրէթ գետակի ակունքէն քիչ մ'աւելի վեր համանուն գաւառակի վրայ: Դէպ 'ի արեւելեան կողմն գրեթէ կէս ժամ հեռու Սիրէթ գետի մօտ Տրայիանոս կայսեր ժամանակ շինեալ հին քաղաքի մ'աւերակներն կան, զորս բնակիչք *Չիկիմա* կամ *Կերմիմա* կ'անուանեն: Կերմիմաի փլատակաց մէջէն բազում հնութիւնք եւ դրամք գտնուած են:

Կալաց Ռումանիոյ ամենէ նշանաւոր նաւահան գիստն է, երեւելի իւր վաճառականութեամբ: սոյն վաճառաշահ քաղաքն տարին միջին հաշուով 2000 նաւ կը մտնէ ու կ'ելնէ Մոլտավիոյ բերքերն արտածելով եւ օտար երկրաց ապրանքներն ներմուծելով:

Կալաց Ռումանիոյ ամենէ ընդարձակ քաղաքներէն մինն է, փողոցներն լայն, կանոնաւոր, ուշադրութեան արժանի յոյժ գեղեցիկ շէքեր ու ապարաններ կան: Աստ կը նստի Ստորին Դանուբի Եպիսկոպոսն: Դանուբի եւ ռուպական յանձնաժողովի բնակավայրն եւս հոս է:

Կրթական շատ մը հաստատութիւններ կան, բայց ի անհատական բազմաթիւ վարժարաններէ՝ Տէրութիւնն ունի մի դասական լիսէ, մի կղերանոց, մի վաճառակա նական վարժարան, մի վարժապետանոց, մի երկրորդական կրթարան օրիորդաց յատուկ եւ բազում նախա կրթարաններ երկսեռ ուսանողաց յատուկ:

Բնակչաց թիւն է 60,000 յորոց միայն 200 հայ են այսինքն 50 տօնը որք կ'զբաղին վաճառականութեամբ արհեստիւ եւայլն. կան հողատէր, նաւատէրեր ալ. նոյնպէս եւ կը գտնուին պանդուխտներ ալ թուով 3—400 ոյք նաւահանգիստն բեռնակրութեամբ կ'զբաղին:

Ազգայիններէն նշանաւոր են համբաւաւոր վաճառականք Մեծանուն Տեարք Յակոբ Դէտէյ, Սնտոն Զունդ, Մկրտիչ Զունդ, Եղբարք Գ. Զունդ (ատաղձի մեծաքանակ վաճառական), Կարապետ Բոբովիչ, Աւետիս Բէհեան, Թէոդորոս եւ Խաչիկ Դրանխոյեանց, Էմմանուէլ Գարագաշ (նախորդ օգնական քաղաքապետի), Եղբարք Թ. Չէրքէս, Մեխտոն եւ Մանօլ Խ. Լուքա, Անտրէ Յ. Աւագեան (ներկայացուցիչ Մանթաշօփ համբաւաւոր վաճառատան 'ի Ռումանիա, 'ի Պուլկարիա եւ 'ի Սերպիա), ինչպէս նաեւ Յամանեան ընդհանուր հիւպատոս Ազնուաշուք Մ. Ազարեան Էփէնտի որ միեւնոյն ժամանակ Թուրքիոյ Պետութեան կողմանէ Դանուբի եւրոպական Ֆանձաժողովի մէջ Օսմ. ներկայացուցիչ է:

Հայք ունին լյանուն Ս. Ստուածածնայ եկեղեցի մը, կառուցեալ ասկէ առաջ գտնուող փայտաշէն խարխուլ եկեղեցւոյ տեղն, արդեամբք եւ տրօք Կալացի ազգայնոց եւ մամակցութեամբ Մոլտո—Վալաքիոյ Հայոց: Ս. Եկեղեցւոյ հիմնարկութեան օծումն կատարած է 1858 ին Սարգիս Արք—Եպիսկոպոս Անդրիանուպօլսեցի:

Ս. Ստուածածին յիշատակարան չ'ունի, սակայն ինչպէս վերոյգրեալ 1858 թուականէն կ'երեւի՝ հազիւ 35 տարիէ 'ի վեր շինեալ է, թէեւ Կալացաքնակ Հայոց գաղթականութեան թուականն շատ հին է: 1669 ին Լուիսի Մարիա անուն եկեղեցական մը 'ի Կալաց հայկական եկեղեցի գտնուին կը յիշէ եւ արդէն ասկէ երկու դար

առաջ գտնուող Ս. եկեղեցւոյ տեղն՝ այժմ ծաղկանոց՝ մի քանի գերեզմանաքարերով կը մնայ իբր վկայ. այդ տեղն վարձու տրուած է Պատ. Հոգաբարձութեան կողմանէ: Ս. Եկեղեցւոյ մէջ ալ կը գտնուի արծաթեայ խաչի մը շրջանակին վրայ գրեալ, «Յիշատակ Կալսու Ս. Ածածին եկեղեցւոյն ՌՄԼԵ»:

Կալացի հոգեւոր հովիւ Արժ. Տէր Ղեւօնդ քահանայ փափագեան (Անդրիանուպօլսեցի) ունի հայերէն բաւական տպագրական տառեր, որոնցմով տպուեցաւ եւ սոյն տեղեկագրութիւնն:

Պ Բ Ա Յ Ի Լ Ա

ՊՐԱՅԻԼԱ, համանուն նահանգի գլխաւոր քաղաքն է, կառուցեալ Դանուբի ձախակողմն Մաչին գիւղաքաղաքի դէմ վրտէն գաւառակի մէջ: Պրայիւս Ռումանիոյ երկրորդ նաւահանգիստն է ծաղկեալ եւ բարգաւաճեալ. բազում քաղաքաց հետ յարաբերութիւն ունի, այնպէս որ վաճառականական ամէն շոգենաւեր եւ նաւեր անդադար այս նաւահանգիստն կը մտնեն եւ կ'ելնեն: Քաղաքն յոյժ սիրուն տեսարան մը կ'ընծայէ առաջի աչաց փողոցներն են լայն, մաքուր եւ կանոնաւոր: Բնակչաց թիւն է 40,000՝ յորոց միայն 40 տունք հայ են, կը գտնուին նաեւ նաւահանգիստն աշխատող պանդուխա-

ներ թուով 4 — 500: Ազգայինք հողատէր, նաւատէր, վաճառական եւ արհեստաւոր են, յորոց նշանաւորագոյնք են Մեծայարգ Տեարք Կիցը Պասարապեան, Կարապետ Կարճիվան, Բիւզանդ իւղաբերեան, Մկրտիչ Ասլան, Ա. Ժամկոչեան, Զէրքէսեան եւ Ժան Պամիսմ:

Պրայիլայի հայոց գաղթականութեան թուականն ալ շատ հին է, սակայն այժմու բնակիչք հին Անեցի գաղթականաց սերունդքն ու յաջորդներն չ'են: Դարուս ըսկիզբներն 20 ի չափ տուներ Պրայիլա հաստատուեր են ուր ունեցած են եւ եկեղեցի՝ որ սակայն շատ հին լինելուն՝ փեր է, այնպէս որ մինչեւ 1870 — 72 տակաւին եկեղեցի չ'ունէին, բնականաբար ո՛չ ալ հողեւոր հովիւ, ուստի եւ Կալացի քահանայն կը մատակարարէր նոցա հողեւոր պէտքերն: Յիշեալ թուականին նախկին եկեղեցոյ գետնին վրայ կը կառուցանեն նորն յանուն Ա. Ստուածածնայ ուր կը պաշտօնավարէ մի քահանայ:

Ժբաղդաբար որպէս 'ի Կալաց, նոյնպէս եւ 'ի Պրայիլա ազգային վարժարան չկայ եւ նորահաս սերունդք մայրենի լեզուն չ'են հասկնար: Ազգայնոց մեծամասնութիւնն եւս հայերէնի անտեղեակ է, ոմանք գիտեն թրքերէն խօսիլ:

ԹՈՒԼՁԱ

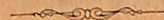
ԹՈՒԼՁԱ, համանուն նահանգի գլխաւոր քաղաքն է եւ Տօլրոնայի առաջին վաճառականական վայրն, Դաւուբի աջ եզերքն կառուցեալ տափարակ դաշտի վրայ: Թուլչա սիրուն տեսարան մ'ունի պարտէզներով եւ այլ

գիւներով զարդարեալ: Թղն ու ջուրն բարեխառն 20.000 բնակիչ ունի յորոց 70 տունք հայ են եւ կ'զբաղին առեւտրով եւ երկրագործութեամբ:

'ի Թուլչա ունիմք մի եկեղեցի յանուն Ս. Լուսաւորչայ ուր կը պաշտօնավարէ մի քահանայ. կան անդ եւս նշանաւոր ազգայինք՝ որպէս Մեծ. Տեարք Ք. Դաւիթ օղլու կառավարական պաշտօնեայ եւ երեւելի փաստաբան, Տէր Վրթանէսեան՝ գրագիր Դանուբի յանձնաժողովոյ եւ այլք:

Պ Ա Պ Ա Ս Ա Ղ — Տ Ա Ղ

ՊԱՊԱՍԱՂ, Թուլչա նահանգին մէջ գեղեցիկ դիրք մ'ունի. բարձր բլուրներու ստորտն Պապատաղ լին մօտ կառուցեալ գրեթէ անշուք քաղաք մ'է 2.500 բնակչօք յորոց 200 ն այսինքն շուրջ 45 տունք հայ են, մեծաւ մասամբ թրքախօս, կ'զբաղին առեւտրով, արհեստիւ եւ հողագործութեամբ:

Պապատաղի նախկին հայ գաղթականութեան թուականն հին է եւ մերայինք անդ ունէին յանուն Վարապայ Խաչի (այժմ Ա. Ստուածածին) եկեղեցի մը որ չորս տարի առաջ հրդեհի ճարակ դառնալով վերաշինութիւնն պիտի կատարուի արդեամբ եւ արօք տեղացոց եւ մանաւանդ Ռումանիոյ եւ Պուլկարիոյ ազգայնոց մասնակցութեամբ:

Տեսնուած է երբեմն 'ի Գրիգորիպօլիս, յեկեղեցւոջ Սրբոյն Կատարինէի, բոլորագիր մագաղաթեայ յայտմաւորք մը՝ նուիրեալ Պապատաղի վարագայ խաչ Ս. Եկեղեցւոյն, գրեալ 'ի Կ. Պօլիս յեկեղեցւոջ Ս. Ածածնի. յաւուրս Մեծանուն Կայսերն Օսմանեան վեհափառ Սուլթան Մահմուտի 'ի Թուին հայոց Ռ Ճ Ի Դ (1124) որ կը համապատասխանէ Փրկչայ 1676 թուին, այսինքն 219 տարի առաջ:

'Ի Պապատաղ ազգայինք ունին մի քահանայ, մի երաժիշտ դասատու որ կը դասախօսէ յազգ. վարժարանի հասարակ ընթերցանութիւն, գիր եւ այլն. եւ վարժուի մ'ալ ռումաներէնի համար. երկսեռ ուսանողաց թիւն կը հասնի 35 — 40 ի:

Ս Ո Ւ Լ Ի Ն Ա

ՍՈՒԼԻՆԱ, թուլչա նահանգի ծովային քաղաքն էրէն մին է: Այս ազատ վաճառականական քաղաքն Դաւուրի բերանն կառուցուած է, ունի 4,000 բնակիչ յորոց քրտանի չափ ընտանիքներ հայ են. 8—10 հոգի տեղացի, հաստատ գործով զբաղողներ: 1 000 ի չափ ալ հայ գաւառացի պանդուխտներ կան թուրքիայի այլ եւ այլ քաղաքներէ գաղթած են եւ կը պարսպին բեռնակրութեամբ եւ այսօրինակ զբաղումներով:

'Ի Սուլինա ո՛չ եկեղեցի ունիմք եւ ո՛չ վարժարան, թէեւ իբր ազգային կալուած երկու կտոր հողեր կան

մին Դանուբի Եւրոպական յանձնաժողովի կողմէն նուիրեալ եկեղեցի կառուցանելու համար: Կ'ըսուի թէ մեծայինք կը փափագին եկեղեցի մը հիմնել (հիմնած են յանուն Ս. Լուսաւորչի, դեռ կիսաւարտ), սակայն առ 'ի չգոյէ նիւթականի եւ համերաշխութեամբ գործելու ոչ գիէ զուրկ՝ չ'են կարող ընել իւրեանց փափագն:

Պատահական ուղեւորք կը գովեն Մեծ. Տիար Խաչիկ Ա. Էքմէքեանի ազգասիրական գործունէութիւնն:

Ք Է Օ Ս Թ Է Ն Ճ Է

ՔՈՆՍՍՈՒՆՅԱ, (Ռումէնական հնչմամբ) սեւ ծովու վրայ գեղեցիկ դիրքով բանուկ նաւահանգիստ մ'է եւ գլխաւոր քաղաքն համանուն նահանգի: Այս քաղաքն արտորուեցաւ երբեմն մեծ Լատին բանաստեղծն Օվիտիոս որու յիշատակին սրձան մ'ալ կանգնեալ կայ:

Քոնստանցա կառուցեալ է Միլէթէն եկող Յունական գաղթականութենէ մը որոց գլուխն էր Թոմոս եւ որ իր անուամբ քաղաքն կոչեց Թոմիս: Սակայն ապա Քոնստանցա անուանեց զայն Մեծն Կոստանդիանոս իւր քրոջ Քոնստանցիանայ՝ անուամբ: Սոյն քաղաքն է. դարուն աւերեցին Պուլկարը եւ յետոյ Խաչակրաց ժամանակ ճեմովացիք վերականգնեցին միշտ պահելով Քոնստանցա անունն որ Օսմանեան Պետութեան իշխանու-

Թեան տակ գտնուած ատեն փոխուած է Քէօսթէնճէի:

Քնակչաց թիւն է 7.000 յորոց հայք 70—75 տուն են գաղթած—Գեսարիայէն, Էփէրէկէն, Ակնէն, Տրապիզոնէն, Անդրիանուպօլսէն եւ Կ. Պօլսէն:

Ազգայինք ունին փայտաշէն եկեղեցի մը 15 տարի առաջ կառուցեալ ուր կը պաշտօնավարէ մի քահանայ:

Ուրախառիթ է յայտնել թէ Քէօսթէնճէի գաղթականութիւնն որ վերջին տարիներս հաստատուած է անդ եւ որ իր մէջ կը պարունակէ Մեծայարգ Ֆրէնկեան, Թովմասեան եղբարց, Մեծ. Լոքմանեան (օգնական քաղաքապետի), Երանոսեան, Գասպարեան եւ Զանապճեան Տեարց նման ազգասէր անձինք, ոյք հանգանակութեամբք, եւ անձանձիր աշխատանօք կանգնած են եկեղեցի եւ վարժարան մ'ալ՝ անտարբեր չ'է իւր Ազգի եւ Կրօնի պահպանման:

ԻՍ. Լուսաւորչեան՝ վարժարան կը յաճախեն թուով 40 ուսանող եւ ուսանողուհի որոց կը դասախօսեն մի հայկաբան դասատու՝ միանգամայն եւ եկեղեցւոյ տիրացու, եւ մի վարժուհի ռումաներէնի:

Քրոնթանցայի ազգային վիճակի նմատմամբ խօսելով պառաշահ կը նկատեմք յաւելուլ թէ ասկէ 17—18 տարիներ առաջ հազիւ 25 տուն եւ 45—50 հոգւոյ չափ պանդուխտ ազգայինք կային անդ, զուրկ հոգեւոր հովուէ եւ այլ հոգեւոր մխիթարութիւններէ:

1878 Նոյեմբերի վերջերն Պատրիարքարանն նկատողութեան առնելով Քէօսթէնճէի մերայնոց վիճակն՝ հոն կ'ուղարկէ Գեր. Գէորգ Ծայրագոյն վարդապետ Իւթիւճեանն (նոյն ժամանակ դեռ աբեղայ), որ իւր պաշտօնատեղին ժամանելով ամէն ճիգ կը թափէ, ժողովրդեան մէջ կրօնի եւ ազգային սիրոյ հուրն բորբոքել: Առ

ի չգոյէ Ս. Եկեղեցւոյ՝ սենեակի մը մէջ եկեղեցական արարողութիւններ կը կատարուի ժամանակ մը, գէթ հոգեւոր մխիթարութենէ չ'զրկելու համար Լուսաւորչեայ այն տեղի փոքրիկ հօտն. ապա Գեր. Իւթիւճեան կը յաջողի 3.000 կանգունի չափ եկեղեցւոյ եւ վարժարանի համար ազգին նուիրեալ այլ վէճի տակ եղող հող մը փոխանակել 2300 կանգուն տարածութեամբ ծովեզրեայ գետնի մը հետ, եւ մի եւ նոյն ժամանակ յառաջացնելով այդ գետնի շինութեանց համար հարկ վնելիք դրամի հանգանակութիւնն՝ կ'սկսին գործի: Այս ոգեւորութեանց միջոցին Քէօսթէնճէի գաղթականաց թիւն հետզհետէ շառցած է եւ մինչդեռ գործելու աւելի ընդարձակ ասպարէզ կը բացուէր՝ Պատրիարքական հրամանաւ Գեր. Իւթիւճեան Ֆօքշան կ'անցնի ուր եւս շատ օգտակար կը հանդիսանայ իւր քարեզնութեամբ եւ ուսուցչական պաշտօնով:

Բ Ի Թ Է Ը Թ

Բիթլէճի, Արճէշ նահանգի գլխաւոր քաղաքն է կառուցեալ Բիթլէճի գաւառակի մէջ Արճէշ (*) գետի աջ կողմն. ունի 12.000 բնակիչ յորոց 20 տունք հայ են. նոցա հոգեւոր հովիւն է Գեր. Տ. Կարապետ վարդապետ

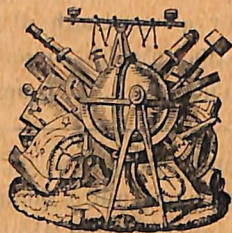
(*) Բիթլէճի մօտ է Քուրթէա տէ Արճէշ գիւղաքաղաքն անոր մօտն ալ կայ Արճէշ վանքն, որու նկատմամբ գրած ենք Բիթլէճի տեղեկագրութենէ անմիջապէս ետքն:

70 տարեկան ծերունի եկեղեցական մը որ կը պաշտօնավարէ տեղոյն Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ, օճեալ 1882 ին հոգեւոյս Գեր. Գորէն Նար-Պէյ Լուսինեան Սրբազանէ:

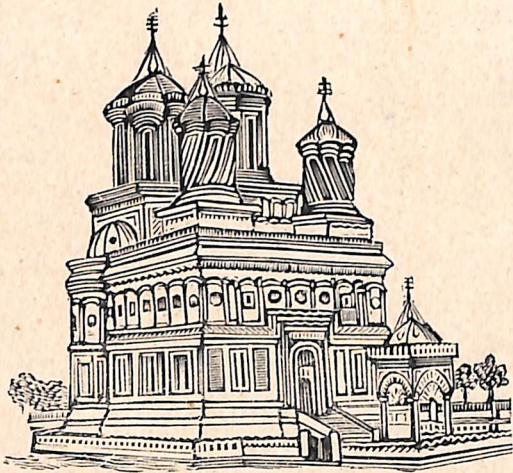
Որպէս անուրանալի ճշմարտութիւն մ'է, Հայաստանեայց եկեղեցին, մեր կրօնքն՝ գաղթական հայրենազուրկ Հայոց համար հայրենիք մ'է, ապաստանարան մ'է. դժբաղդաբար երբեմն ոմանք պառակտումներէ շարժեալ դիմած են ուրիշներու եւ յարած այլոց դաւանանքի, որպէս 'ի Լեհաստան 'ի Թրանսիլվանիա այսօրինակ պատահումներ շատ տեղի ունեցած է. այսպէս եղեր է երբեմն եւ 'ի Բիթէշըմ, սակայն ընդ հուպ վերադարձեր են իւրեանց մայրենի եկեղեցոյ ծոցն:

* * *

Վերոգրեալ քաղաքներէ զատ Ռումանիոյ գրեթէ բոլոր քաղաքաց, գիւղաքաղաքներու եւ մեծ գիւղերու մէջ 5—10 տուն հայեր կը գտնուին որոնք մերձակայ քաղաքի մը եկեղեցւոյ ժողովուրդն կը կազմեն. ասոնցմէ ոմանք իւրեանց հոգեւոր պէտքերն հայ կղերի ձեռքով կ'ստանան, ոմանք ալ օտար դաւանանքի պատկանող եկեղեցականաց կը դիմեն:

Ա Ր Ճ Է Շ

Վ Ա Ն Ք Ա Ր Ճ Է Շ Ի

ԱՐՃԷՇ գիւղաքաղաքն որ ունի 3.000 բնակիչ երբեմն խիստ նշանաւոր վայր մ'էր. հոն էր նահանգային վարչական մարմինն, անդ կային բազում հարուստ վաճառականք, այլ այժմ կորուսած է իւր նախկին փայնն ու շուք քանի Ֆիթէշթ դարձած է գլխաւոր քաղաք Արճէշ նահանգի, որու համանուն գիւղաքաղաքն կը մնայ իբրեւ մի յիշատակարան անցեալ օրերու, միեւնոյն ժամանակ իր մէջ ունենարով Արճէշի վանքն որ յաւետ ժողովրդեան ուշադրութիւնն ստ ինքն պիտի գրաւէ, զի՛ այդ վանք իւր պատմութեամբք, իւր ակնապարար դիրքով՝ դարերու երկար ընթացքին մէջ երբէք պիտի չ'կորսնցնէ իր մեծ անունն եւ կարեւորութիւնն:

Արճէշի եկեղեցին իւր ճարտարապետական հիացուցիչ կերտուածքով եւ սքանչելի քանդակներով Ռուս մանկոյ ամենէ գեղեցիկ եւ ամենէ նշանաւոր եկեղեցին է. Պատմագիրք կ'աւանդեն թէ Նեակոյ Պասարապ Վոտն զայն կառուցած կամ վերհիմնարկած է վասնտէրով իր բովանդակ հարստութիւնն, եւ նոյն իսկ ծախած է կնոջն՝ իշխանուհւոյն զարդերն: Քննական ուսումնաւորութիւնք երեւան հանած են սակայն թէ՛ Արճէշի եւ կեղեցին արդէն կանխաւ կառուցեալ էր եւ Նեակոյ Վոտ միայն նորոգեց զայն, այլ թէ ո՛վ շինած է առաջին անգամ այդ եկեղեցին, անհա խնդիր մը որ շատերու

ուսումնասիրութեան առարկայ դարձած է: Վ. Աւերսանտրի բանաստեղծի յօրինած Վարպետ Մանոլ (Meister Manole) անուն ժողովրդային գեղօնն մի երեւակայածին աւանդութիւն է, երբէք լուրջ ուսումնասիրութեան եւ բանասիրական քննութեանց մէջ չ'կրնար տեղ գրաւել: Հայ մամիկներէ եւ ծերունիներէ ալ յաճախ նմանակից առասպելական պատմութիւննիր լսած եմք թէ՛ այս ինչ կամ այն ինչ սրբավայրն կանգնելու ժամանակ ցերեկն շինուած պատերն գիշերն աներեւոյթ ձեւերով կը քակուէին քանգի սուրբերն զոհ կը պահանջէին եւն. այսօրինակ աւանդութեամբ յերիւրուած գրութիւնք անտարակոյս երբէք չ'են կրնար ծառայել ստուգաբանութեանց. իսկ ինչ որ ճշմարիտ է՝ Պ. Հաժտրու այլեւայլ յայտնութիւններէ վերջ եզրակացուցած է որ՝ 12 կամ 13րդ դարուն հայեր եկած են այս կողմերն եւ կառուցած Արճէշի եկեղեցին. մենք եւս կ'աւելցնենք թէ՛ արդէն բուն հայկական պատմագրական տեղեկութիւնք ցոյց կուտան որ — ինչպէս ներկայ աշխատասիրութեան մէջ քանիցս կրկնած եմք — Մնեցիք նոյն իսկ 1062 թուականէն 'ի Ռումանիա անցան. Բոտոյիոյ մայրաքաղաքի՝ կաւմենիցի մէջ այդ թուականին շատ հայեր կային. 1183 ին յիւլով ազգայինք փայտաշէն եկեղեցի ունէին եւ Ռումանիոյ սահմանակից Թրանսիլվանիոյ շատ մը քաղաքներու մէջ բնակութիւն հաստատած էին: Հայք այս կողմերն շատ մը քաղաքներ հիմնեցին, շէնցուցին եւ ծաղկեցուցին. Կէւլա կամ Շումուշավարի լատիներէն անունն Արմէնոբոլի, Գուծի, Մոյլով, Գրիգորիպօլիս, Եղիսաբէթուպօլիս եւ այլ քաղաքներ մեր գրածներու վկայներ են: Անշուշտ ո՛չ որ պիտի կրնայ ընդդիմախօսել եթէ ըսենք որ Ռումանիոյ սահմաններու մօտ 'ի Թրանսիլվա-

նիա գտնուող Հացեկ քաղաքն եւս հայկական քաղաք մը եղած է կառուցեալ յանուն մեր հայրենեաց մէջ գըտնըրող Հացեկի: Հացեկ՝ Սիպինէ եւ Պրաշով այնքան մեծ հեռաւորութիւն չ'ունի, եւ մենք արդէն առիթ ունեցած եմք ասկէ առաջ յիշելու՝ 'ի Սիպին եւ 'ի Պրաշով հայ գաղթականներ գտնուին. այս ամէնուն քով ո՛չ նրւազ հաւանականութեամբ կարելի է շեշտել թէ Մնիէն հայեր փոխանակ միայն Թրանսիլվանիոյ քաղաքներն գաղթելու անոնց մերձակայ Ռումանիոյ քաղաքներն ալ բնակութիւն հաստատած են, եւ որովհետեւ 'ի Մունթէնիա վաղուց հայեր կը բնակէին՝ տարակոյս չ'կայ որ նոքա 'ի Թրանսմարիսա (*) եւս գաղթած են եւ կառուցած Արճէշ փառաւոր եկեղեցին. գաղթականք անշուշտ Վանայ ծովուն մօտ գտնուող Արճէշցիներ եղած են ոյք իրենց հայրենեաց եւ նոյնանուն այսինքն Արճէշ գետին անունն տուած են Marisca գետին, համանուն քաղաքին եւ իրենց կառուցած Ս. տաճարին:

Ահա ատնց նկատմամբ երեւելի բանասէր Պ. Հաժտրու ուսումնասիրութենէն մեզ շահեկան մասեր, զորս հաւաքաբար աստ կը գետեղեմք ըստ մեր խոստման, յիշատակեալ յէջ 111 եւ 173:

« Արճէշ բառն որ երբեմն Արճիշ ալ արտասանուած է ոտանաւորներու մէջ՝ Ռումէնական կազմաւորութիւն չ'ունի, հարկ է որ օտար լեզուէ մը առնուած ըլլայ. արդ ո՛րևէ կից յառաջ եկած է այս բառն՝ ահա այս է

(*) Պ. Հաժտրու իւր ուսումնասիրութեան մէջ ցոյց տուած է որ Արճէշ գետն նախապէս Marisca կը կոչուէր եւ գիւղաքաղաքն ալ Transmarisca. 12

որ պիտի լուծեմք: Նախ ըսեմք թէ Արճէշի եկեղեցին Նէակոյ Պասարապ չ'է հիմնած այլ նորոգած հին տաճարն. եւ այս մասին եկեղեցւոյ գաւթի աջ կողմն գըտնուող Մլաւեան արձանագրութիւն մը գրուած Նէակոյ վրտէն, ճշմարտութիւնն երեւան կը հանէ. « զայն — այս ինքն հին տաճարն — իմ իշխանութեանս ժամանակ գտայ Արճէշի Արքունեաց մէջ (Արճէշ գիւղաքաղաքն շատ անգամ եւս սրբունիք կը կոչուի) տեղէն խախտուած եւ անհաստատ ». անշուշտ Նէակոյ միայն թեմեւ կերպիւ աւերեալ եկեղեցի մը չ'էր կարող բոլորովին հիմնայատակ ընել. եւ եթէ նոր եկեղեցի մը կանգնել իսկ էր իւր նպատակն կրնար ուրիշ գետնի մը վրայ կառուցանել:

Նէակոյ Պասարապ եկեղեցւոյ վերականգման ձեռնարկած եւ գործն յառաջ տարած է, սակայն 1526 թըւական կրող մի սլաւեան արձանագրութենէ կ'երեւի թէ՛ նա մեռաւ իւր ձեռնարկի աւարտումէն առաջ, որով իւր փեսան եւ յաջորդն՝ Քաջն Ռատու Աֆումացի շինութիւնն ՚ի կատար հանեց: Գրեթէ մէկ դարէն քիչ մ'աւելի անցած էր եւ երկրորդ անգամ լինելով վերաշինութիւն մը կատարեց, սակայն աւելի նուազ հիմնական կերպիւ, Մամէշ Պասարապ վրտն, որու համար կ'ըսէ Տուքա վրտ 1674 թուական կրող յիշատակագրի մը մէջ թէ՛ « հանգուցեալ Մամէշ վրտն տեսնելով Ս. Վանքն անթիւ տարիներէ ՚ի վեր հինցած եւ աւերեալ, մեծ ծախսերով զայն նորոգեց: »:

1793 ին վանքն եպիսկոպոսական ամուռ մ'ալ ունեցաւ եւ վերջին Ծ. վարդապետ Արճէշցի Բարձէնիէ զկնի Արճէշի առաջին եպիսկոպոսն եղաւ Եօսիֆ: Ասկէ վերջ՝ կ'ըսէ պատմաբան Պ. Թոփչեպըւ. « Նէակոյ եկեղեցին շատ մ'աւերումներու եւ կարգ մը հրդեհներու

ենթակայ եղաւ, որովհետեւ 1838 ին նոր երկրաշարժ մը նորա հիմերն խախտեց, տեղավոխելով իրենց տեղէն շատ մը քարեր, ասոր վրայ իւրիւնն եպիսկոպոս զայն նորոգեց, 1866 ին կղերանոցն այրեցաւ, 1867 Ապրիլ 23 ին տուներն, զանգակատունն եւ աւանդատունն, վերջապէս նոյն տարին Դեկտեմբեր 2 ին, մի հրդեհն աւերեց եկեղեցւոյ ներքնակողմն որով այլ եւս անդ եկեղեցական ժամերգութիւն չ'կատարուեցաւ. վանքն այս վիճակին մէջ, 1875 ին սկսաւ վերջին նորոգութիւնն չորրորդ կամ հինգերորդ անգամն լինելով:

« Ըսելով թէ Նէակոյ վրտ չ'կատարեց մի ուրիշ բան եթէ ոչ հին շէնք մը նորոգեց, առանց շողոքորթ մը լինելու՝ չ'ենք կրնար նոյն բանն ըսել Վեհ. Կարոյ Արքայի նկատմամբ որ շատ աւելին ըրաւ, քանզի 1512 ին Նէակոյի ժամանակ Արճէշի Մետրապոլիտական եկեղեցւոյն մէջ գէշ աղէկ ժամերգութիւն կը կատարուէր. մինչդեռ 1868 ի եպիսկոպոսական եկեղեցին բոլորովին խարխուլ վիճակի մէջ՝ ժամերգութիւնն ալ խափանուած էր: Այս երկու նորոգութեանց մէջ ամենէ զգալի տարբերութիւնն սա է որ Ֆրանսացի Տարտարապետն Պ. Մնտրէ Լըբօնմ տիւ Նույ, որու կը պարտինք ներկայ վերաշինումն եւ որ Օրթոտոքս Սրբոց մէջ նկարեց նաեւ եկեղեցւոյ պատերուն վրայ իր պատկերն ալ իր մօրուքովն, իր իսկութեամբն, ասոնք իրական բաներ են. մինչդեռ Վարպետ Մանուի Ժողովրդային առասպելավէպն՝ եկեղեցւոյ ամենահին շինութեան վերաբերմամբ կատարելապէս երեւակայածին է »:

Հոս Պ. Հաժարու Պրաշովի քաղաքապետական գրութիւններէ առնելով՝ այլեւայլ ուսումնասիրութեամբք կը հաստատէ թէ Նէակոյ Պասարապի օրով Տարտարա

պետն Վիթուս (Vitus) անուն մի անձ եղած է, եւ Vitus արեւմտեան ազգերու պատկանող կաթողիկի մ'անունն լինելով ինք անգամ մ'ալ կը շեշտէ եւ կ'ապացուցանէ որ Նէակոի օրով վերաշինում մը միայն տեղի ունեցած է, եւ Արճէշ եկեղեցւոյ արեւելեան ճարտարապետական ձեւն ու կերտուածքն արեւելքցիի մը ձեռքով կատարուած:

Պուքրէշի ականաւոր Բրօֆէսէօններէն Պ. Օտօ պէսքու իւր «Գրուածիւնք» (Serierei) անուն երկասիրութեան Բր7 հատորի 505ր7 էջի մէջ Նէակոի Պասարապի մասին կ'ըսէ. «Արճէշ վանքի այս հիմնադիրն ոչ մի տեղ մեզ չ'ըսաւ — ո՛չ եկեղեցւոյ երկու կողմանց արձանագրութեանց մէջ, ո՛չ իր մանրավէպերու մէջ զորս գրեց իւր որդւոյն Թէոտոսիէ Վոյվոտի ուսման համար — Թէ ի՛նչ մարդերով կարողացաւ բարձրացնել այսօրինակ արուեստական հրաշակերտ մը, Ռումանական լեռանց մէջ: Արդեօք Կ. Պօլսէն եւ Անատօլուէն յոյն գործաւորներ հաւաքեց, որոնք արդէն բանած էին Միւսիւլման Փատիշահաց մեծ մզկիթներու մէջ: Արդեօք գործաւորներ ժողովեց աւելի հեռուէն Հայաստանի եւ Վրաստանի երկիրներէն, ուրանօր տեղացի քրիստոնեայ թագաւորք եւ կեղեցիներ կը կանգնէին ճիշտ Արճէշի եկեղեցւոյ նման կերտուած եւ զարդարուած: Ոչ ոք այս մասին բան մը գրեց, այժմ ո՛չ ոք այլեւս մեզ պիտի յայտնէ . . . »:

Նմանօրինակ ծանօթութիւն մը կուտայ նաեւ Պ. Թոշիէսքու Արճէշի վանքի նկատմամբ ըսելով. «Հայաստանի եւ Վրաստանի եկեղեցիներն, Սամթաւիս կէլամ, Գապէն, Ախթալա, Սաֆարա եւն. եւն, ամէնքն ալ դարերով աւելի հին քան մեր յիշատակարանն, մեզ կուտան եթէ ո՛չ նախատիպն, այլ գոնէ հարկ եղած տա-

րերաց մեծ մասն կազմելու համար իւր քանդակագործեալ զարդարանքն: Աստ կը գտնեմք միեւնոյն կամարակերպ յօրինուածն, վերոյիշեալ եկեղեցեաց արտաքին կողմերն յաճախ գործածուած կամարն կամ պատերու պատուածն քանդակեալ, միեւնոյն հիւսուածքն եւ զարդերն, միեւնոյն վարդածեւերն (Rosace). եւ վերջապէս ինչ որ կարեւորութիւնն ունի միեւնոյն տարածութիւնն բարձրութեան մէջ, միեւնոյն ուղին, միեւնոյն ոճն . . . »:

Պ. Հաժտրու ինչպէս վերն տեսանք կ'ապացուցանէր Թէ Նէակոի օրով ճարտարապետն Vitus անուն մէկն եղած է, իսկ Արճէշի հիացուցիչ եկեղեցւոյ ամենահին շինումն Հայոց կը վերագրէ. եկեղեցւոյ կերտուածքն այդ կ'ապացուցանէ արդէն, կ'ըսէ մեծ բանասէրն: Արդարեւ այդ եկեղեցին մեր հայոց ձեռամբ շինուած է եւ այս անվիճե՛լի ճշմարտութիւն մ'է. տարձարի հայկական տիպն, կաթողիկէներն, ներքին եւ արտաքին շինուածքն դարերէ 'ի վեր կերպ կերպ նորոգութիւններ կրելէ վերջ՝ ցարդ Հայաստանեայց եկեղեցի մը կը ներկայացնեն եւ ակներեւ ցոյց կուտան Թէ Անեցիք շինած են զայն: Աստ աւելորդ չ'եմք նկատեր յիշել Թէ՛ միջին դարուն մեր հայկական ճարտարապետութիւնն եւ քանդակագործութիւնն նշանաւոր էր, Անիի մէջ կառուցեալ եկեղեցիներու եւ ապարաններու աւերակներն իսկ սքանչացում պատճառած են Եւրոպացի ուղեւորաց: Հայք 'ի Խրիմ եւս իւրեանց ձեռքերով շինեցին հոյակապ գեղեցկակերտ տաճարներ, նմանապէս 'ի Թրանսիլվանիա եւ այլուր. հարկ է շեշտել նաեւ Թէ դեռ մինչեւ ասկէ 50 տարի առաջ իսկ Կ. Պօլսոյ ամենամեծ ճարտարապետներն Հայ էին (Թողունք որ այսօր ալ կան նշանաւորք), ամենագեղեցիկ ապարաններն հայու ձեռակերտ-

ներ են. Զրադանի հոյակապ Պալատն Հայ հանճարի մը հրաշակեբուն է. բայց թողլով ասոնք, աստ կը գետեղեմք Պ. Հաժարուի ուսումնասիրութեան ամենէ էական մասն:

« Միջին դարուն Պալքանեան թերակղզին գաղթեցին շատ մը հայեր, որոցմէ մին իւր քաջութեամբն նշանաւոր՝ Յովհաննէս Զիմիշքէս, 1077 դարու վերջերն յաջողեցաւ նոյն իսկ Բիւզանդիոնի կայսերական գահն ելնել: Պուլկարիա հայերով լեցուած էր. Դանուբէն անդին մինչեւ Թրանսիլվանիա եւս անցեր էին ուր Ռումանիոյ մերձ Արճէշէն ո՛չ այնքան հեռու ՚ի Թըլմաշիւ կար հայ եպիսկոպոս մը 1355 թուին, զայս ցոյց կուտան յիշատակագիրք: Այլ ասոցմէ աւելին կայ. ՚ի Հայաստան վանայ լին քով կը գտնուի շատ հին քաղաք մը Արճէշ անուամբ: Արդարեւ Գրիստոսէ երկու դար վերջ վանայ լին — որու քով կը գտնուի սոյն քաղաքն — արդէն Արճէշ կը կոչուէր: Պտողմէոսի մէջ *Ἀρσίσα* յիշուած է: Ուրեմն

Ա. Նկատելով որ Ռումէնք երբէք գաղթականութիւն չ'են ունեցած Հայաստանի մէջ միդեւ Հայք ՚ի՞ Ռումանիա գաղթած են՝

Բ. Նկատելով որ հայկական Արճէշն աւելի հին է քան մեր Արճէշն՝

Գ. Նկատելով որ Արճէշի մօտ հայկական գաղթականութեանց հաստատուին 1377 դարուն կ'ապացուցուի Թըլմաշիւի եպիսկոպոսովն՝

Դ. Եւ որովհետեւ այս ամէնն, երկու անուանց իրարու հետ ունեցած ամենակատարեալ նմանութեամբն չ'են կրնար դիպուածի մի պարզ խաղն ըլլալ՝ կ'եզրակացնեմք թէ Կարպատի Արճէշ գիւղաքաղաքն մերձ Արճէշ գետակի՝ միջին դարուն Արճէշ լին (վանայ լին) մօտ

գտնուող Արճէշ քաղաքի Հայոց գաղթավայրն եղած է ՚ի Ռումանիա:

1275 թուին, Սմբատ հայ ժամանակագրի տուած մի տեղեկութեան համաձայն, վանայ լին մերձ շատ մը բնակավայրեր, մանաւանդ Արճէշ, կործանեցան կարգ մը երկրաշարժներէ, որ կրկնուեցան գրեթէ մի տարւոյ չափ: Թերեւս այն ժամանակ, թերեւս աւելի առաջ, սակայն ո՛չ երբէք աւելի ուշ, մաս մը հայեր անկէ գաղթեցին եւ հասան մինչեւ Կարպատ, աստ հիմնեցին ՚ի յիշատակ իրենց բնակավայրի մի նոր Արճէշ, նոյն անունն տալով գետակին, ինչպէս որ ՚ի հնումն նոյն անուամբ կը կոչուէր նաեւ վանայ ծովակն: Կառուցին նաեւ հայկական ոճով եկեղեցի մը եւ կամոյիկութիւնն ընդգրկելով — եւ թէ կանխաւ կամոյիկ (*) չ'էին — Պապէն եպիսկոպոս մ'ալ ընդունեցին, որ ռումէններէ նեղուելով՝ յետոյ տեղափոխուեցաւ ՚ի Թըլմաշիւ Արտէպի մէջ: Այլ հայ

(*) Պ. Հաժարու իւր ուսումնասիրութեան մէջ հայ գաղթականաց կամոյիկութիւնն յիշած է մէկ երկու տեղ, յայտնելով թէ 1477 դարու սկիզբներն վանայ մերձակայ Արճէշի մէջ ալ Պապական Զաքարիա եպիսկոպոս մը կար. սակայն Հայոց եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատմութեամբ հետաքրքրողք պիտի տեսնեն որ հայ կամոյիկաց բաժանումն վերջին մէկ երկու դարերու մէջ տեղի ունեցած է, թէպէտ եւ 1377 դարէն Պապական պատուիրակներ երեւան ելած են մեր բնագաւառի մէջ, Ունիթուականներ ամէն ճիգ թափած են իրենց նպատակին հասնելու, սակայն գրեթէ չ'են յաջողած: Նոքա մեր հայրենեաց մէջ դեգերելով պղտոր ջուրի մէջ ձուկ

կական եկեղեցին հետզհետե հիննալով եւ նորոգուելով՝ բայց միշտ պահելով իւր հայկական ճարտարապետական եւ քանդակագործական տիպն, եղաւ Հունգարիոյ եւ վալաքիոյ Մետրապոլիտական եկեղեցի, յետոյ վանք, յետոյ Եպիսկոպոսարան:

* * *

Արճէշ գիւղաքաղաքի հին դրոշմն, քանի իւր քաղաքապետական կնիքներն կը ճանչցուի, միշտ *Արծիուն* է:

Այս կնիքներն բացորոշ ցոյց կուտան Կայսերական

որսալ փորձեցին, օգտուելով ժամանակէն. քանզի հայկական մեծ հարստութիւնք անցեր էին, եւ Ռուբինեանց իշխանութեանն ալ ամենէն թոյլ ժամանակն էր. ուստի մեծ ջանքեր 'ի գործ դրին կամոյիկ ծնողներէ սերեալ հայ իշխանաց ձեռքով ազգային մեծ հերձուածներ յառաջ բերելու համար. սակայն յաճախ մերժուեցան եւ չ'կարողացան իրենց նպատակին հասնիլ մինչեւ որ արտաքին անտանելի հարստահարութիւնք, ներքին խռովութիւնք ստիպեցին մաս մը հայեր վերջին դարերու մէջ պապական հովանւոյն ներքեւ մտնել: Մենք կը կարծենք որ ինչպէս 'ի վասպուրական կամոյիկ կղերականներ եւ կած էին ժամանակ մ' առանց անդ ժողովուրդ ունենալու, այսպէս ալ 'ի Ռումանիա Արճէշի մէջ կամոյիկ եպիսկոպոսի մը ներկայութիւնն շատ հաւանական է որ ժողովրդեան մէջ կամոյիկութիւնն արմատացնելու համար էր, եւ թէ նախապէս գաղթականք իբր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ճշմարիտ գաւակներ ապրած են, եւ աւտոր համար ո՛չ նուազ մեծ ապացոյց մ'է Արճէշի եկեղեցւոյ բուն հայկական ձեւն:

արծիւն որու հետ Ռումանիա Կ. Պօլսոյ անկումէն 'ի վեր եւ նոյն իսկ անկէ շատ առաջ ո՛չ մի գործ չ'ունեցաւ: Անտարակոյս Արճէշի գիւղաքաղաքացիք ո՛չ 1600, ո՛չ 1500, ո՛չ 1400 ին ընդունած են սոյն երկգլխեան արծիւն իրենց քաղաքապետական կնիքներու մէջ: Բայց քանի որ այժմ գիտեմք թէ Արճէշ քաղաքն 1387 դաւրուն գաղթավայրն եղաւ գունդ մը հայերու ոյք վանայ լի մերձակայ Արճէշէն մեկնելով՝ Բիւզանդիոնէն անցան 'ի Մունմէնիա եկան՝ հաւատովի է որ նոյն իսկ անոնք են որ իրենց գաղթականութեան նշան իբր քաղաքապետական կնիք որոշեցին սոյն արծիւն, ապա զայն Ռումանացւոց թողով Արճէշ անուան եւ իրենց հրաշակերտ եկեղեցւոյն հետ:

Կրնայ կարծուիլ նաեւ թէ հայերն ոյք 'ի Մունմէնիա բնակեցան՝ թերեւս փոխ առած լինին իրենց երկգլխեան արծիւն Բիւզանդիոնէն, սակայն ո՛չ նուազ հաստատապէս կարելի է յայտնել թէ իրենք ուղղակի Հայաստանէն բերած լինին, որովհետեւ Տիգրիսի եւ Եփրատի գաւառներու մէջ, ինչպէս որ վաղուց Ֆրանսացի հնախօսք ցոյց տուին եւ որոնցմէ վերջ Տիար Ա. Օտօպէսքու ալ իւր «Գանձն Դովր—Չէրքաքի» գեղեցիկ ուսումնասիրութեան մէջ յայտնեց՝ երկգլխեան արծիւն շատ հին է եւ ո՛չ թէ Հայաստան զայն Բիւզանդիոնէն առաւ այլ Բիւզանդիոն Հայաստանէն. երկգլխեան հայկական արծիւ մը կապաղովկիոյ մէջ յէյիւք՝ մի ժայռի վրայ կայ քանդակեալ շատ հին ժամանակէ 'ի վեր:

Քաղաքապետական կնիքներու նկատմամբ մասնաւորապէս ըստած է թէ «ընդհանրապէս կը ներկայացնեն այն բանն որու անունն կը նմանի քաղաքին ան»:

ուան» . Քանի մը օրինակներ. Պավարիոյ մայրաքաղաքն Միւնխէն (München) ունի իբր նշան մի վանական—Mönch Հելվետիոյ Պէրնա (Berna) քաղաքն ունի իբր նշան մի արջ — Bär. Մակոտէպուրկի նշանն է մի դղեակ — Burg եւ մի աղջիկ — Magd. Առնշթատ (Arnstadt) քաղաքն իբր նշան ունի մի արծիւ, որովհետեւ հին բարբառաւ արծիւն Arn կը կոչուէր, բառ մը՝ գոր նոյն տեղի բնակիչք այսօր այլեւս չ'են հասկնար, այլ այսու հանդերձ արծիւն կը մնայ եւ պիտի մնայ քաղաքապետական կը նիքի վրայ:

Եթէ ժողովուրդ մը բառական առեղծուածով մը իւր լեզուէն առնելով քաղքի մը կնիքն կը հաստատէ՝ այդ կնիքն յետոյ կրնայ անցնիլ ուրիշ ժողովուրդեան մը, որ հնոյն տեղն կը բնակի եւ չ'դադրիր դարերու ընթացքին մէջ գործածելէ նոյն նշանն, թէպէտեւ այդ այլեւս իրեն համար մի իմաստ, ո՛ր եւ է նշասակութիւն չ'ունենայ:

Ռուսներէն Volkur (արծիւ) բառն եւ ուրիշ ո՛րեւէ բառ լինի թռչնոյ անուն կամ ո՛ր եւ է ուրիշ մի բանի, երբէք չ'նմանիր Արճէշի հետ: Հայերէնի, այլ միայն հայերէնի մէջ է որ արծիւն բառական հնչմամբ նմանութիւն ունի Արճէշի հետ»:

Անա այսպէս նշանաւոր բանասէր Պ. Հաժտրու կ'ապացուցանէ թէ Արճէշի վանքն Հայերն հիսնած են ու կառուցած. մենք ջանացինք ըստ կարելոյն ուսումնասիրութեան բոլոր էական մասերէն հաւաքոյթ մ'ընել թարգմանաբար եւ զետեղեցինք մեր աշխատասիրութեան մէջ. սակայն ի՛նչ որ ուշադրութեան արժանի է հարկ է մտածել թէ Արճէշի նման փառաւոր վանք մը ունեցեր ենք եւ յետոյ կորուսած. դեռ քանի քանի այդօրինակ հաստատութիւններ, ուխտատեղիներ 'ի կորուստ

մասնուած են, անթիւ, անհամար հարստութիւններ ըսպառած, այլոց սեփականութիւն դարձած. գոնէ այժմ մեր ձեռքն սնացածն եւ մեր Ազգութիւնն, կրօնն եւ լեզուն պահելու համար պարտ ու պառաջան ընենք, որ պէտքի քաղաքակրթական հոսանաց տեղի չ'տանք. մանաւանդ ինչո՞ւ չ'պահենք մեր ցեղային յատկանիշներն, մեր նախնեաց մեզ աւանդած առաքինութիւնքն, սովորոյթքն, հարստութիւնքն՝ երբ կ'ապրինք այնպիսի երկրի մը մէջ՝ որու բնիկ ժողովուրդն զմեզ կը հիւրասիրէ, մեզ հետ իբրեւ միեւնոյն ազգն կ'ապրի, եւ մանաւանդ՝ երբ Պետութիւնն ո՛չ մի խտրութիւն չ'դնէր մեր եւ իր ժողովրդեան մէջ, զմեզ կը իմամէ, կը հոգայ. ուստի հարկ է, հարկ է որ մենք եւս պահելով մեր սոչամանդեայ հաւատարմութիւնն առ տիրող Պետութիւնն, պահենք նաեւ անսասան մեր ազգութիւնն, կրօնն, լեզուն եւ այլն. անա ասոնց նկատմամբ ստորեւ նշանակած եմք մեր առաջարկութիւնքն:

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ
ՎԱՍՆ ԲԱՐԵՇՐԶՄԱՆ
ՌՌԻՄԱՆԱՀԱՅՈՑ
ԿՈՐՍՏԱՄԵՐԶ ՎԻՃԱԿԻ

Ներկայ առաջարկութեամբ կը լրանայ մեր տեղեկագրութիւնն Ռուսմահայոց վիճակի եւ Ռուսմանիոյ հայաբնակ քաղաքաց վրայ, զոր առաջին անգամն լինելով այսքան ընդարձակ կերպիւ 'ի լոյս կ'ընծայուի այլ եւայլ ծանօթութեամբ եւ պատմական ուսումնասիրութեամբ: Մենք մեր աշխատասիրութիւնն լըրջ եւ ճշգրիտ ուսումնասիրութեամբ զարդարելու համար պատմական մասին ուշադրութիւն դարձուցինք: Քաղաքաց մասին ծանօթութիւններ ստանալու համար մի քանի քաղաքներ մենք անձամբ այցելած լինելով յաջողեցանք լիովին եւ ճշգրիտ տեղեկութիւններ ունենալ. մի քանի քաղաքներ մեր որդին գացած լինելով շահեկան տեղեկութիւններ ժողոված էր, իսկ մի քանի քաղաքներէ եւս ծանօթ բարեկամաց դիմելով մեր նպատակն 'ի գլուխ հանեցինք, այլեւայլ ծանօթութեանց վրայ աւելցնելով մեր գիտցածներն: Աւանդութիւններով չ'բաւականացանք, յիշատակարաններ 'ի գիր առնելով գաղթականութեանց ծագումն ճշդեցինք, մասնաւորապէս յենով պատմական ուսումնասիրութեանց վրայ, յաճախ ծերերու դիմելով այլեւայլ քննասիրութիւններ կատարեցինք, եւ կը

յուսամբ թէ ըստ կարելոյն կարողացանք լաւ մը պատկերացնել Ռուսմահայոց վիճակն եւ ամէն հետաքրքիր ոք պիտի կարենայ գաղափար մը կազմել սրտէ եւ մտքէ եհուռ, յօտարութեան ապրող այս մեր արեւակցաց, Անեցի ազնուատոհմիկ սերնդեան մնացորդներու վրայ թըլուով 1400—1500 տուն, որոց կորստամերձ վիճակին 'ի դարման օտարազգաց հետս 'ի մի ձուլուելու վտանգին առաջ թուամբ կանգներու համար գրքիս յառաջաբանին մէջ ակնարկուած առաջարկութիւնքն աստանօր կարգաւ 'ի գիր կ'առնուիք:

Ա. Կեդրոնական Պատկառելի Կրօնական Ժողովն Պատրիարքական օրհնաբեր, սրտագրեցիկ Կոնդակաւ պէտք է որ 'ի Ռուսմանիա գտնուող Պատ. Հոգաբարձութեանց — ոյք ընդհանրապէս ազգասէր, պատուաւոր անձերէ կազմուած են — պատուիրէ փոխել տալ իւրեանց քահանայ Ս. հարց հագուստներն. պարտաւորիչ դարձնել Հայ կղերականի սքեմ կրեմն, եւ մասնաւոր' անյապաղ առաջարկել եկեղեցւոյ պաշտօնէից յոյժ հոգածու լինիլ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ դարաւոր, նուիրագործեալ աւանդութեանց, ծիսից եւ արարողութեանց անձերի կատարմանն, առանց հետեւելու օտար սովորութեանց, նորածեւութեանց եւն. եւն:

Պատրիարքական այսօրինակ Կոնդակ մը կարծուածէն յոյժ մեծ ներգործում կրնայ ունենալ, այս քաջ գիտեմք. բաւական է միայն որ' Պատ. Հոգաբարձութիւնք մի անգամ 'ի սրտէ փափագին, բարեհաճին կոնդակին բովանդակութիւնն լիովին 'ի կիր արկանել տալ: Անվիճելի ստուգութիւն մ'է թէ' 'ի Ռուսմանիա, Հոգաբարձութիւնք կարի ազդեցիկ մարմիններ են եւ եկեղեցւոյ պաշ-

տօնեայք երբէք չ'են կարող շեղիլ նոցա գծած ճանապարհէն:

Բ. Անհրաժեշտ պէտք մ'է այս կողմերու գաղթականաց համար առաջնորդ (*) մը կարգել, որպէսզի Ռուս մանկոյ քաղաքներն շրջելով յաջորդաբար, հարկ եղած կարգադրութիւնքն ինք անձամբ կատարէ. հսկէ ժողովրդեան եւ հոգեւոր պաշտօնէից վրայ. բառնայ զեղծումներն, արգիլէ օտարամուտ նորածեւութիւնքն, եւ որպէս իւր պաշտօնն հոգեւոր է, ազդու քարոզութեամբք.

'Ի Ռուսմանիա, ժամանակ առ ժամանակ այցելու հիւններ եկած են ոյք հայ հասարակութեան ըստ բաւականի օգտակար հանդիսացած են. 1826 ին եկած է Պօթուշանցի Գեր. Մարկոս Վարդապետ նուիրակ Ս. Երուսաղիմայ. 1858 ին Անդրիանուպօլսեցի Սարգիս Արք-Եպիսկոպոս (ապա Պատրիարք Կ. Պօլսոյ) որու ընկերակցած են Գեր. Գրիգորիս Վ. Յովհաննէսեան, յետոյ Արք-Եպիսկոպոս, նախկին ատենապետն Կեղերոնային Կրօնական Պատկ. Ժողովոյ, նոյնպէս Գեր. Մեսրոպ Վարդապետ՝ այժմ Արք-Եպիսկոպոս, Անդրիանուպօլսոյ վիճակին առաջնորդն: Ռուսմանիայոց վրայ յոյժ լաւ տպաւորութիւն մը թողած են նաեւ երջանկայիշատակ Ներսէս Վ. Վարժապետեան (1860 ին)՝ ազգասէր Պատրիարքն Կ. պօլսոյ եւ Ալեքսապտիւ Մելքիսեդեկ Վ. Մուրատեանց (1875) այժմ Արք-Եպիսկոպոս՝ որ 'ի Պուրովինա եւս մեծ անուն մ'ստացած է իւր ազգասիրութեանն եւ անշահասիրութեանն համար: 'Ի Ռուսմանիա այցելած են նաեւ հանգուցեալ Առաքել Վ. Մազլումեան (1863 ին), Գրիգոր Եպիսկոպոս Կ. պօլսեցի՝ Անդրիանուպօլսոյ առաջնորդն՝ եւ 'ի Կալաց Բիթէշմի համար քահանայ ձեռնադրած Տ. Յարութիւն անուամբ 1868 սեպտեմբ. 22 ին.

հոգեւոր իրատներով, քարոյական միջոցներ խորհելով՝ անպատշաճ վարմանց առաջն առնու: Յորդորէ ամուրիներն ամուսնանալ. քանզի դժբաղդաբար, ամուսնութիւնք տարօրինակ կերպիւ սակաւամիւ են:

Սակայն ըստ որում Ռուսմանիոյ մի քանի քաղաքաց ազգայինք այցելու հովիւ կամ առաջնորդ՝ մանաւանդ մշտնջենաւորապէս ունենալու առաջարկութեան կը հակառակին, զխաւորաբար 'ի մէջ բերելով առաջնորդի ամաւորակն եւ այլ հոգեր, այսօրինակ ընդդիմախօսութեանց անդի չ'տալու համար՝ մենք կ'առաջարկեմք

նոյնպէս Գեր. Գէորգ Վ. Իւթիճեան՝ այժմ առաջնորդ Եգիպտոսի, որ ժամանակ մը Քէօսմէնճէ մնալէ զ'կնի, Տօքշանի հայոց խնդրանաց վրայ Պատրիարքական հրամանաւ անդ փոխադրուած է եւ յեկեղեցուջ պաշտօնավարելով իբր վարդապետ հոգեւոր քարոզութեամբք ու գեւորած է ժողովուրդն եւ միանգամայն դասախօսած յազգային վարժարանի: 1882 ին լուսահոգի Նար-Պէյ Արքազան ընկերակցութեամբ Գեր. Պետրոս Ծ. Վ. Ներկարարեանի, շրջագայելով Ռուսմանիոյ քաղաքներն եւ ամէնուրեք կառավարութեան եւ ազգին կողմանէ փառաւոր ընդունելութիւն գտնելէ վերջ՝ 'ի Տօքշան կեցած ժամանակն Գեր. Իւթիճեան Ս. Հօր գաւազան կրելու Ծայրագոյն իշխանութիւն տուած է եւ քահանայ ձեռնադրած Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ համար Արժ. Գէորգ Քահանայ Հալաշեանն: Վաղամեռիկ հանճարեղ բանաստեղծ Դուրեանի բանասէր եւ բանիբուն եղբայրն Գեր. Եղիշէ Ծ. Վ. Դուրեան եւս այցելած է 'ի Ռուսմանիա իւր յերոպա ուղեւորութեանն. Գեր. Դուրեանի

որ Ս. Էջմիածնայ կամ Ս. Երուսաղիմայ միաբանութիւնքն եւ կամ, որ ամենէ յարմարն է, Կ. պօլսոյ Պատրիարքարանն իւր կողմէն վարձատրէ մասամբ, իւր խրկելիք առաջնորդն. որպէսզի նա ալ բոլորովին ժողովրդէն անկախ, առանց ո՛րեւէ շահու ակնկալութիւն մ'ունենալու, գործէ անաչառապէս, գործէ անձնուիրաբար, գործէ ազգասիրաբար ի՛նչ որ Եկեղեցոյ եւ Ազգի օգուտն կը պահանջէ, ի՛նչ որ իւր խղճի ձայնն ընել կը թելադրէ:

Իսկ եթէ Պատրիարքարանն չ'ունի նիւթական միջոցներ, չ'են պակսիր անշահասէր եկեղեցական մեծ անձնաւորութիւններ, գէթ անոնցմէ մին թող ընտրուի իբր փրկիչ Ռումանահայուն, անշուշտ նա եւս դրամասէր չ'լինելով՝ Ռումանահայոց տուած թոշակաւ կը գոհանայ

զգացումներն թէեւ գաղթականաց յայտնի չ'էին. բայց Նորին Գերապատուութիւնն մօտէն ճանչցողք գիտեն թէ ո՛րպիսի ազնիւ սիրտ մը կը կրէ, ուստի եւ իւր յելրուպա ուղեւորութիւնն ժամանցքի ձեւ մ'ունի, նա միշտ արժանի է Գուրեան անուան, իւր սրտի եւ հոգւոյ սուրբ զգացումներով ու բեղուն մտքով:

Երուսաղէմայ միաբաններէն Գերապատու Տ. Գէորգ Թ. Վ. Երէցեան ալ Ռումանիոյ քաղաքներն շրջագայելով հոգեւորապէս մխիթարած է Ռումանահայերն, անոնց վիճակի բարւոքման համար շատ փափագներ ալ տածած է, սակայն գործելու համար տարակոյս չ'կայ որ աջակիցներ պարտ էր ունենալ, ինչ որ 'ի Ռումանահայցարդ գրեթէ կը պակսի. այժմ 'ի Կ. Պօլսի Երուսաղէմի Պատրիարքական Փոխանորդի օգնականն է Երուսաղէմատան մէջ:

եւ այսպէս կը լրանայ մեր փափագն յօգուտ հայու թեան:

Ռումանահայոցմէ ոմանք՝ առաջնորդի, այցելու հովուի առաջարկութեան ընդդիմանալով 'ի մէջ կը բերեն նաեւ թէ եկող եպիսկոպոսն կամ վարդապետն պիտի նկրտի ուժի զօրութեամբ եւ բռնի կերպով իր ուզածներն ընել եւ այսպէսով յետինն չար քան զառաջինն պիտի լինի, քանզի իրենք ծայրայեղ ազատութեան վարժուած են եւ չ'են կրնար հանդուրժել խստութեանց: Այս մասին մենք ալ կը պատասխանեմք թէ՛ հմուտ, կարող եկեղեցական մը երբէք ծայրայեղութեանց չ'ընկեր, այլ խրատելով, յորդորելով համոզում կը գոյացնէ եւ 'ի հարկին բարոյական պատիժներով կը հասնի իւր նպատակին: Եւ ի՛նչ կուզենք. փափաքելի՛ է որ տեղի ունեցած անկարգութիւնք շարունակուին եւ աւելի վատթար վիճակի մը ֆիանսիմք: Անշուշտ ազդեցիկ վարդապետ մը յուղղութիւն պիտի հրաւիրէ այն պաշտօնեայն՝ լինի տիրացու, լուսարար կամ քահանայ՝ երբ կը տեսնէ որ նա եկեղեցոյ ժամերգութեան միջոցին կ'զբօսնու, լրագիր կը կարդայ, ճաղրաբանութեանց կ'ելնէ եւ այլն. անշուշտ պիտի յորդորէ զգաստանալ՝ այնպիսի պաշտօնեայներ ոյք լիամոռակ վարձատրուելով հանդերձ՝ օրերով իրենց պաշտօնի կատարման մէջ թերի են, եւ կեղեցի չ'են գար, 'ի հարկին հրաւէր պէտք է լինի նոցա որ ներկայ գտնուին, կամ եթէ եկեղեցի ալ գանձ խաղի, կատակի եւ զուարճութեանց կ'ելնեն: Ամէն պարագայի ազգի օգուտն եւ շահն կը պահանջեն մի առաջնորդի կամ այցելու հովուի ներկայութիւնն 'ի Ռումանիա:

Գ. Եթէ երբէք անկարելի լինի առաջնորդ մը կամ այցելու հովիւ մը գէթ առժամանակեայ կերպով ուղարկել այս կողմերն, գոնէ մի աւագերէց քահանայի տալ իշխանութիւն, շրջիլ մերթ ընդ մերթ քաղաքներն կատարելու հարկ եղած փոփոխումներն, գործադրելու հոգեւոր բարձր իշխանութեանց հրամաններն եւ սնօրի նութիւնք: Այս օրինակ նուիրակութիւն մը եթէ երբէք չ'ունենայ իւր մեծ ներգործութիւնն, գէթ մեծամեծ ծախքերու ալ կարօտ չ'իկնելով՝ ծախուց մասին դիւրին է մի կարգադրութիւն ընել: Այս առաջարկութիւն երկրորդական կը նկատեմք, նախընտրելի է անշուշտ այցելու հովիւ կամ առաջնորդ մի վարդապետ կամ եպիսկոպոս:

Գ. Անհրաժեշտ պէտք մ'է հայերէն շաբաթաթերթ մը հրատարակել 'ի Ռումանիա, ազգութեան գաղափարաւ զբաղեցնելու համար հասարակութիւնն, հայերէնն բոլորովին մոռացութեան չ'մատնելու, մայրենի լեզուն գործածական դարձնելու եւ միեւնոյն ժամանակ ժողովրդեան ազգասիրական, կրօնասիրական զգացմունքն արծարծելով վառ պահելու համար: (*)

(*) 1892 ին Կալացի հոգեւոր հովիւ Արժ. Տ. Ղեւոնդ Քահանայ Փափագեան տպեալ յայտարարութիւն մը հրարապարակ հանած է ծանուցանելով թէ՛ կը ցանկայ խրմբագրական յանձնախումբով մը Հայերէն եւ Ռումաներէն մի շաբաթաթերթ հրատարակել «Արօր» անուամբ, ազգայնութեան գաղափարն Ռումանահայոց մէջ զարթուցանելու նպատակաւ. այս բարի փափագն այլեւ այլ պատճառներով մարմնացում չ'է գտած:

Ե. Ազգային մանկաւոյն հայկական կրթութիւն մը տալու եւ հայերէնագէտ երիտասարդութիւն մը պատրաստելու համար՝ հարկ է Պուքրէշի, Ֆոգշանի, Ռումանի երկսեռ վարժարանաց համար եղած ծախքերն միացնել եւ միայն մէկ քաղաքի մէջ ունեւնայ ընծացք ունեցող այսինքն 4 նախակրթական եւ 4 ալ ուսումնարանական (ժիմնալ) դասակարգէր ունեցող մէյ մէկ վարժարաններ ունենալ երկսեռ ուսանողաց համար: Այն ատեն ուսանողք փոխանակ չորս տարւոյ նախակրթական ընծացքն լրացնելէ զ'կնի Ռումէն վարժարաններ երթալու եւ հայերէնն մէկ կողմ նետելու՝ ամբողջ ութ տարիներ հայերէն պիտի սովորին, ուսնելով նաեւ ըստ նախարարական ծրագրի Ռումաներէնն, Ֆրանսերէնն եւայլն: Այս եղանակաւ, ո՛չ միայն մեծկակ գումարներ 'ի զուր տեղն վառնուած պիտի չ'լինին, որպէս պիտի, այլ Հայ ուսանողք Ռումաներէնն եւ ուսողութիւնքն սովորած լինելով ըստ Պետական օրինաց, ամէն պարագայի պիտի կրնան ճարել իրենց ապրուստն ինչ միջոցաւ որ կը փափաքին, կամ եթէ կ'ուզեն կարող պիտի լինին շարունակել իրենց ուսմունքն աւելի բարձր վարժարաններու մէջ:

Հայ կեդրոնական ուսումնարանի մեծ օգուտն աս պիտի լինի որ նոքա ամբողջ 8 տարիներ հիմնական կերպիւ սովորած լինելով իւրեանց մայրենի բարբառն՝ բնաւ պիտի չ'մոռանան զայն, մանաւանդ ազգային վարժարանի մէջ հայկական կրթութիւն մ'առացած լինելով՝ տեղեակ իրենց Ազգի եւ Եկեղեցւոյ պատմութեան, ազգային զգացմամբ ոգեւորեալ, այլ եւս ստոն սրտեր պիտի չ'կրնն երբէք, եւ սերտիւ յարեալ պիտի մտն իրենց Ազգի եւ Եկեղեցւոյ:

Զ. Եթէ առ այժմ անկարելի է կեդրոնական այդօրինակ ուսումնարանի մը հաստատութիւնն գէթ այժմէն իսկ սկսիլ, կիւրակնօրեայ դասախօսութիւնն հայերէն լեզուի համար, այն աշակերտաց ոյք նախակրթական վարժարանի 4 տարեշրջանն լրացնելով հայերէն ուսած են եւ հիմայ ժիմնագ կամ լիսէ կ'երթան:

Յուսալի է գէթ Ֆոզշանի մէջ այսպիսի մի տնօրինութիւն մարմնացում գտնէ, որովհետեւ Ազնուաշուք Ֆերիատ Աղա Ֆերիատեան վաղուց այս գաղափարին համամիտ է եւ կը ցանկայ բան մ'ընել:

Է. Ազգային Հոգաբարձութիւնը՝ Ռումանահայոց 4 տարուայ ընթացք ունեցող նախակրթական հայ վարժարանաց ընթացաւարտներէն անկարող ծնողաց զաւակ, չորս հինգ ուշիմ տղայ եւ աղջիկներ ոյք պիտի փափաքին, յանձնառու պիտի լինին ապագային ապրուստի միջոց մ'ունենալ 'ի ձեռին եւ մասնաւորապէս աշխատիլ գաղթականութեան փրկութեան՝ պէտք է զայնս յղեն 'ի Կ. Պօլիս Պերպերեան եւ Մեզպուրեան կրթարաններն, որոց տարեթոշակներն այնքան անդիւրամատչելի չ'են, շատ չափաւոր են: Մեծայարգ Տեարք Մկրտիչ Մեզպուրեան եւ Ռէթէոս Պերպերեան, ոյք իրենց եւ Ազգին պատիւ բերող բազմամիւ սաներ եւ սանուհիներ կրթած են ու դաստիարակած՝ տարակոյս չ'կայ որ իւրեանց ծանօթ ազգասիրութեամբ ամէն ջանք պիտի չ'ինսպեն գացողներն ուսուցչի եւ ուսուցչուհւոյ կատարեալ տիպարներ դարձնել: Երբա եւս ուսումն աւարտելէ վերջ՝ վերադառնալով իրենց հայրենիքն 'ի Ռումանիա, հայագէտ եւ միանգամայն տեղեակ Ռումաներէնի (քանի որ զայն կատարելապէս խօսիլ գիտէին տան մէջ եւ 4 տարի ալ

ուսան վարժարանն) շատ հեշտիւ պիտի ուսուցանեն հայերէնն ուսմենախօս ուսանողաց, եւ որ աւելին է, հոգաբարձութիւնը եւս միշտ ստիպուած պիտի չ'ինին հայերէնի համար վարժապետներ եւ վարժուհիներ փնտռել ամէն տարի եւն. եւն:

Ը. Եթէ Ռումանահայք ոչ կեդրոնական վարժարան կը հաստատեն եւ ոչ մի այդօրինակ տնօրինութեան հաւանութիւն կուտան եւ սակայն միեւնոյն ժամանակ կուզեն պնդել թէ ազգային սիրտ եւ ոգի կը կրեն, թէ ազգային գոյութեան պահպանման կը ցանկան, թէ կուզեն միշտ հայ ապրիլ ու մնալ՝ գոնէ հարուստ ազգայինք իւրեանց զաւակունքն, 'ի Ռումանիա 4 տարուայ նախակրթական դասընթացքն աւարտելէ վերջ՝ փոխանակ Կալաց, Վիէննա եւ այլուր տարեկան 60—70 ոսկի տարեթոշակ վճարելու, Գլծութեան քոյրերու, օտարաց իւր նամոց յանձնելու, պէտք է որ Կ. պօլսոյ Հայ գիշերօթիկ վարժարաններն ուղարկեն, որոց տարեթոշակն աւելի նուազ է եւ մանաւանդ հոն ալ կ'ուսանին Հայերէնի հետ Ֆրանսերէն, Անկլիերէն Գերմաներէն եւ այլ լեզուներ: Կ. պօլիս գացող ուսանողք եւ մանաւանդ ուսանողուհիք յաջորդաբար վերադառնալով Ռումանիա, իրենց ընտանեաց մէջ պիտի ջանան ներմուծել հայ լեզուն. ինքնին պիտի փափաքին, պիտի ստիպուին գաղթականութեան մէջ մայրենի լեզուն զարգացնելու աշխատիլ, հայերէնն գործածական լեզու պիտի դարձնեն եւ այդօրինակ ոգեւորութիւնը հայ տարրն աստանօր կանգուն պիտի պահեն երկար ժամանակ:

Մեր առաջարկութիւնքն կը վերջացնեմք այսպիովն, թէ եւ կը ցանկայինք դեռ մի քանի յօդուածներ եւս աւելցնել որպէս ընթերցատուն, լսարան հաստատելու

մասին՝ սակայն նկատողութեան առկարով որ Ռուսմասնաբանաց չ'են ուզեր ընսալին օտարաց ուշադրութիւնն գրաւոր ձեռնարկներու ձեռնամուխ լինիլ՝ ատոնք զանց կ'առնեմք առ այժմ՝

Մեր առաջարկութիւնքն եմէ մարմնացում գրտնեն՝ յուսալի է որ այն ատեն հոգեւոր հովուի մը քարոզութիւնք մի կողմանէ, մամուլն եւ վարժարանք միւս կողմանէ, մեծ ոգեւորութիւն մը, բարեշրջում մը յառաջ բերեն: Յայնժամ տարակոյս չ'կայ թէ՛ ո՛չ մի քաղաքաւորական հոսանք կարող կր լինի խղրել զմեզ, այլ՝ եմէ՛ ընդհակառակն, անտարբերութեան ախտանշանք հետզհետէ դադրեցնեն ազգայինքս գործելէ, եմէ՛ մեր սոյն առաջարկութիւնք լինին ձայն բարբառոյ յանապատի, այն ժամանակ մեզ կը մնայ որքալ մահաբեր ախտին անվրիպելի հետեւանքն որ ապագային անբուժելի պիտի դառնայ: մինչդեռ այժմ տակաւին կարելի է հոգածութեամբ դարման բերել Ռուսմասնաբանաց այն կորստամերձ վիճակին՝ զոր վշտաբեկ սրտիւ եւ աղշոր արտասուօք պատկերացուցած եմք աստանօր:

Մենք կը հաւատամք թէ՛ շատեր պիտի ցանկան, պիտի նկրտին ուշադրութիւն դարձնել գաղթականաց վիճակին (*), եւ թէ ընդ հովանեաւ Քարճրելոյն եւ օգնութեամբն Նորա՝ Ռուսմասնաբանաց անբաժան պիտի

(*) Այժմէն իսկ բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ զնախիր հայեացքներ կը դարձնեն մեզ: Ինչպէս Գեղաշնորհ Սարգիս Արք-Եպիսկոպոս Գապարեան Արժանաւոր Անդամ Պատկառելի Ս. Սիւնհողի Սրբոյն Էջմիածնայ, իւր հայրական գրով զմեզ կ'օրհնէ մեր աշ-

մասն իրենց Ազգէն եւ Եկեղեցիէն: Մեծ է մեր յոյսն, զի կը հաւատամք թի՛ այն Աստուածն որ փրկեց Իսրայել լսցիներն եւ առաջնորդեց զայնս Ալետեաց երկիրն, պիտի չ'ծողու եւ զմեզ լքեալ ու անպաշտան, պիտի հրախրէ մարած սրտերու հուրն, պիտի ոգեւորէ վհառ եալքն, զօրացնէ տկարքն եւ Բագրատունեաց վերջին մնացորդ Ռուսմասնաբան սիրեցեալ Գաղթականութիւնն

խատուեանն համար եւ կը յայտնէ թէ՛ ո՛րքան մեծ եղած է իւրեանց ցաւն ու վշտակութիւն զգալով գաղթականութեան դառն դրութիւնն: Նմանապէս իւր գրական արժանեօք հանրածանօթ Բարձրաշնորհ Արիւտակէս Եպիսկոպոս Սեդրակեան, մեծանուն անդամ Պատկառելի Ս. Սիւնհողի՝ իւր մի գեղեցիկ ներբողալի գրութեամբն ուղղեալ առ մեզ, ցոյց կուտայ թէ արդարեւ ո՛րքան հոգածութեան արժանի է այս սիրեցեալ գաղթականութիւնն, եւ թէ ի՛նչքան յուզուած է եւ ըզգածուած՝ իմանալով անոնց կորստամերձ վիճակն:

Տարակոյս չ'ունիմք որ Ամենապատիւ Տ. Մատթէոս Իզմիրեան Սրբազան Պատրիարք հայրն որ իւր ազգասիրական զգացումներով ծանօթ է ամենուս, որ Ս. Եկեղեցոյ աւանդութեանց պահպանման մասին միշտ մեծ նախանձախնդրութիւն եւ իւր գործերու կարողութեան մեծ գրաւականներ ցոյց տուած է, պիտի բարեհասի Ռուսմասնաբանաց վիճակն ուշադրութեան աւարկայ դարձնել եւ սնօրինել պարտ ու պատշաճն: Նոյն մեծ հաւատքն ունիմք նաեւ ներկայ կրօնական Պատկ. Ժողովոյ վրայ, ոյր բանիբուն եւ գործունեայ Ս. Անդամք ամէն տեսակ բարի տրամադրութիւն ունին ազգ. եւ եկեղեցա-

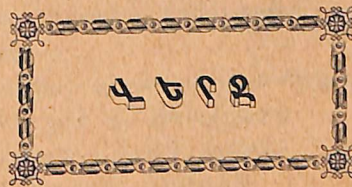
պիտի փրկէ 'ի փորձանաց, եւ պահէ զայնս յաւետ հա-
րազատ զաւակ Հայուծեան եւ Հայաստանեայց Ս. Եկե-
ղեցոյ: Մեր ուխտն է այս, մեր հանապազօրեայ մաղ-
թանքն է՝ առ Եթիւսաւոր Հայրն եւ զոր կը կրկնեմք աս-
տանօր աղերսանօք.

« Հովիւ քաջ, հովիւ բարի եւ յաւիտենական, նայեաց եւ
« այց արա՛ բանաւոր հօտի քո, զոր ժողովեցեր առ քեզ

կան բարեկարգութեանց համար, մանաւորնդ Գերաշնորհ
Ալէամեհեան (1) եւ Գիմաքսեան Սրբազանք, ոյք մէն մի
գրաւականներ են ամէն յառաջդիմական շարժումներու,
երկուքն ալ փորձաւոր եւ մին միւսին չափ աշխոյժ ու
գործունեայ, ճարպիկ եւ դիւանագէտ, գիտն ճակատ
տալ ամէն խոչնդոտներու: Մօտաւորապէս եւ խիստ
աւ ճանչնալով վերոյիշեալ Արժանընտիր Սրբազանքն, կը
յուսամք թէ ազգային բազմադիմի կարեւոր եւ կենսա-
կան գործերու կարգադրութեամբ զբաղելով հանդերձ՝
աջակից ունենալով Պատրիարքական փոխանորդ Գեր-
Ճէվահիրեան եւ Մկրեան Ս. Հարց նման անձնաւորու-
թիւններ՝ շնորհիւն Ամեն. Իզմիրեան ազգասէր եւ եկե-
ղեցասէր գործունեայ Պատրիարքի, պիտի յաջողին նաեւ
բարեփոխումներ յառաջ բերել Ռումանահայոց վիճա-
կին մէջ ալ:

(1) Մեր գիրքն մամլոյ սակ էր եւ Ամենագլխի Արեաքեան Սրբա-
զան Կարողիկոս ընտրեցաւ Տանն Կիլիկիոյ, շնորհաւորելով Նորին Ա-
մենագլխաւորիւնն եւ կար ու զօրութիւն մաղբելով կը շնորհաւորեմ
ճառ եւ հեւարիս ազգասէր եւ կրօնասէր Կիլիկեցիին իւրեանց բարեւոյ
ընտրութեան համար:

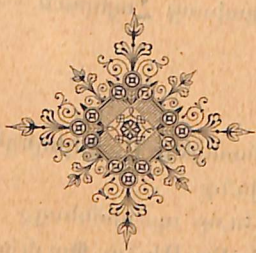
« գծութեամբ քով: Զի քո առաջի կամք, Տէր, եւ առ 'ի
« քէն ողորմութեանցդ եւ գծութեանցդ ակն ունիմք:
« Չամենեսեան օրհնեա՛, զամենեսեան իմաստնացո՛, զա-
« մենեսեան լուսաւորեա՛, եւ ամենեցուն պարգեւեա՛ զերկ-
« նից արքայութիւնդ: Վասնզի դու ես Տէր կենաց եւ
« Ստողած ողորմութեանց. եւ քեզ վայելէ փառք, իշ-
« խանութիւն եւ պատիւ, այժմ՝ եւ միշտ եւ յաւիտեանս
« յաւիտենից. ամէն »:

	Երես
ԿՈՆԴԱԿ Օրհնութեան Տ. Տ. ՄԿՐՏՉԻ Ա.	
Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց . . .	Ե.
Չօն	Թ.
Նախաբան	11
Բնակութիւնք Անեցի գաղթականաց . . .	13
Տեղեկութիւնք Աւստրո — Հունգարիա գաղթող Հայկազանց վրայ	16
Անուանք Աւստրո — Հունգարիոյ քաղաքաց մէջ մերազնէից կառուցած Ս. Եկեղեցեաց . . .	19
Վիճակ Ռումանահայ գաղթականաց . . .	38
Ողբ 'ի վերայ Օլախաց Հայերուն . . .	52
Լեզու	80
Բարք	84
Վարժարան	87
Կալուածք եւ հասոյթք Ս. Եկեղեցեաց . . .	90
Հոգաբարձութիւնք	91
Եկեղեցւոյ հոգեւոր պաշտօնեայք . . .	93
Համառօտ ծանօթութիւնք Պուլկարիոյ Հայա- բնակ քաղաքաց վրայ	104
Հայաբնակ քաղաքք Ռումանիոյ.— ՊՈՒՔԻԷՆ	110
ԵԱՇ	117
ՊՕԹՈՒՇԱՆ	133

ՌՈՄԱՆ	142
ՊԱՔՈՎ	146
ԹՂԲԿ - ՕԳՆԱ	148
ՏՕԳՇԱՆ	150
ԿԱԼԱՅ	165
ՊՐԱՅԻԼԱ	167
ԹՈՒԼՉՍ	168
ՊԱՊԱ - ՏԱՂ	169
ՍՈՒԼԻՆԱ	170
ՔԷՍՍԹԷՆՃԷ	171
ԲԻԹԷՇԹ	173
ԱՐՃԷՇ	175
Առաջարկութիւնք վասն բարեշրջման Ռուսա Նահանգայոց կորստամերձ վիճակի	188

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0338536

